

JYU DISSERTATIONS 840

Veikka Kilpeläinen

Kaupunki yhteisenä tilana

**Kaupunkitilan käyttö kustavilaisen ajan ja
autonomian ajan alun Helsingissä (1770–1820)**

UNIVERSITY OF JYVÄSKYLÄ
FACULTY OF HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

JYU DISSERTATIONS 840

Veikka Kilpeläinen

Kaupunki yhteisenä tilana

**Kaupunkitilan käyttö kustavilaisen ajan ja
autonomian ajan alun Helsingissä (1770–1820)**

Esitetään Jyväskylän yliopiston humanistis-yhteiskuntatieteellisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi Agoran luentosalissa Gamma
marraskuun 15. päivänä 2024 kello 12.

Academic dissertation to be publicly discussed, by permission of
the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Jyväskylä,
in building Agora, lecture hall Gamma, on November 15, 2024, at 12 o'clock.

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO
UNIVERSITY OF JYVÄSKYLÄ

JYVÄSKYLÄ 2024

Editors

Petri Karonen

Department of History and Ethnology, University of Jyväskylä

Päivi Vuorio

Open Science Centre, University of Jyväskylä

Copyright © 2024, by the author and University of Jyväskylä

ISBN 978-952-86-0362-7 (PDF)

URN:ISBN:978-952-86-0362-7

ISSN 2489-9003

Permanent link to this publication: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-86-0362-7>

ABSTRACT

Kilpeläinen, Veikka

The town as a shared space: Use of common town space in Helsinki during the Gustavian era and early years of Finnish autonomy (1770–1820)

Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2024, 166 p.

(JYU Dissertations

ISSN 2489-9003; 840)

ISBN 978-952-86-0362-7 (PDF)

This doctoral dissertation examines the use of common town space and the different meanings given to town space in Helsinki during the Gustavian era and early years of Finnish autonomy (1770–1820). During the period under study, Helsinki was an important commercial and administrative centre as well as fortress town, which was elevated to the status of capital of the Grand Duchy of Finland in 1812. The main research material consists of cases, which were collected from the court records of the Helsinki treasurer's court (1770–1820). The textual material is analysed through three spatially themed perspectives. The first perspective focuses on the common town space as defined and controlled by the secular authority. The second perspective focuses on the users of urban space: the legal inhabitants of Helsinki, the military population of Viapori and other people visiting and staying in the town. Thirdly, town space is considered as a physical environment and sensed space.

The common spaces of early modern towns, such as town streets, were open for everyone to use. The uses and meanings of such spaces are created through the social interaction between different actors. The dissertation shows that there was a shared understanding of how to act in a space. In practical everyday life, different rules and boundaries related to space were interpreted situationally. Thus, the common town space was simultaneously defined by permanence, change and multiplicity.

Keywords: spatiality, common space, 18th century, 19th century Helsinki, urban history

TIIVISTELMÄ

Kilpeläinen, Veikka

Kaupunki yhteisenä tilana. Kaupunkitilan käyttö kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä (1770–1820)

Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2024, 166 s.

(JYU Dissertations

ISSN 2489-9003; 840)

ISBN 978-952-86-0362-7 (PDF)

Tämä väitöskirja käsittelee yhteisen kaupunkitilan käyttöä ja tilalle annettuja merkityksiä kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä (1770–1820). Tutkimusjaksolla Helsinki oli tärkeä kauppa-, hallinto- ja linnoituskaupunki, joka korotettiin Suomen suuriruhtinaskunnan pääkaupungiksi vuonna 1812. Pääasiallinen tutkimusaineisto muodostuu Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirjoista (1770–1820) kerätyistä tapauksista. Tekstiaineistoa analysoidaan tilallisesti kolmen näkökulman kautta. Ensimmäinen on kaupunkitila maallisen esivallan määrittämänä ja valvomana tilana. Toinen näkökulma kiinnittyy kaupunkitilan käyttäjiin: Helsingin laillisiin asukkaisiin, Viaporin sotilasväestöön ja muihin kaupungissa vieraileviin ja oleileviin ihmisiin. Kolmanneksi kaupunkitilaa tarkastellaan fyysisenä ja aistittuna ympäristönä.

Varhaismodernien kaupunkien yhteiset tilat, kuten kadut, olivat kaikkien käyttöön tarkoitettuja, avoimia tiloja. Tilan käyttötavat ja merkitykset syntyvät sosiaalisessa vuorovaikutuksessa eri toimijoiden välillä. Väitöskirja osoittaa, että yhteisyys oli jaettua ymmärrystä siitä, miten tilassa kuului toimia. Käytännön arkielämässä erilaisia tilaan liittyviä sääntöjä ja rajoja tulkittiin tilannekohtaisesti. Siten yhteistä kaupunkitilaa määritti samanaikaisesti pysyvyys, muutos ja moninaisuus.

Avainsanat: tilallisuus, yhteinen tila, 1700-luku, 1800-luku, Helsinki, kaupunkihistoria

Author

Veikka Kilpeläinen
Department of History and Ethnology
University of Jyväskylä
veikka.t.kilpelainen@jyu.fi
<https://orcid.org/0000-0001-8085-6850>

Supervisors

Petri Karonen
Department of History and Ethnology
University of Jyväskylä

Piia Einonen
Department of History and Ethnology
University of Jyväskylä

Antti Räihä
Department of History and Ethnology
University of Jyväskylä

Reviewers

Panu Savolainen
Department of Architecture
Aalto University

Sofia Gustafsson
Department of Philosophy, History and Art Studies
University of Helsinki

Opponent

Panu Savolainen
Department of Architecture
Aalto University

ESIPUHE

Mitä juuri tässä paikassa oli ennen? En muista aikaa, jolloin en olisi pysähtynyt pohtimaan elinympäristöni ajallisia ulottuvuuksia. Olen saanut varttua kaupunkialueilla, joiden vanha rakennuskanta on vienyt ajatukset kauas menneeseen. Entisajan Helsinkiin ovat vietelleet monet kaupungissa vietetyt hetket, kirjallisuus ja isovanhempien kertomukset. Mutta mitä oli ennen näitä taloja ja puistoja, kuka muu täällä kulki? Onnekseni olen saanut mahdollisuuden uppoutua Helsingin menneisyyteen ja etsiä niitä jälkiä, joita entisestä kallioisesta kaupungista on jäljellä. Matka tuskin on päättynyt, sillä juurihan se alkoi. Yksi etappi kuitenkin on kuljettu, joten nyt on sopiva hetki kiittää.

Tutkimustyöni aineellisista resursseista on kiittäminen montaa eri tahoa. Tämän väitöskirjan tekoa ovat tukeneet Jyväskylän yliopiston Historian ja etnologian laitos, Emil Aaltosen säätiö, Suomalais-ruotsalainen kulttuurirahasto, Otto A. Malmin lahjoitusrahasto sekä Suomen kulttuurirahasto. Kiitän luottamuksesta ja tärkeästä mahdollisuudesta keskittyä tutkimuksen tekoon täysipainoisesti.

Aloitteleva väitöskirjatutkija joutuisi nopeasti tuuliajolle ilman asiantuntevaa luotsausta. Ohjaajinani toimineet professori Petri Karonen, yliopistotutkija, dosentti Piia Einonen sekä dosentti Antti Räihä ovat kannustaneet, esittäneet monia osuvia kommentteja, auttaneet pulmatilanteissa ja usuttaneet tarkentamaan katsetta vielä hieman lisää. Kiitos kaikesta. Työskentelyn loppusuoralla sain lisää tärkeitä huomioita käsikirjoituksen viimeistelyä varten esitarkastajiltani. Kiitän lämpimästi tutkija, FT Sofia Gustafssonia sekä vastaväittäjäkseni suostunutta apulaisprofessori Panu Savolaista, joiden tarkkanäköiset kommentit auttoivat suuresti työn viimeisellä, loputtomalta tuntuneella taipaleella.

Tämä väitöskirja on syntynyt monissa paikoissa. Tutkimus kulkee usein mielessä mukana kaikkialla, mutta paikoista merkittävin on minulle ollut työpiste Historian huoneessa H135. Kuinka kotoisaa onkaan yrittää nähdä kollegoitaan huojuvien kirjapinojen takaa ja aistia kantamuksistaan notkuvan sähköpöydän avunhuuto! Kiitän jokaista työhuonetoveriani ja naapurihuoneiden väkeä, sillä tutkimustyö olisi ankeaa ilman käytävillä ja lounaspöydissä vaihdettuja tervehdyksiä, kuulumisia ja syviä huokauksia. Lisää yhteishenkeä on tuonut yhdistystoiminta, eritoten vuodet Helan tutkijayhdistyksen hallituksessa. Kiitos kuuluu jokaiselle kollegalle kohtaamisista, pyyteettömyydestä ja ylipäätään tutkijuuden jakamisesta. Tutkimusarjen kanssakulkijoista mainittakoon eritoten Katja Pyötsiä, Petteri Impola, Karoliina-Puranen-Impola, Iida Luukkonen, Lauri Julkunen, Ida Vesterinen, Hannu Heikkilä, Mikko Ville Puttonen, Jenna Koskelainen ja Kaisa Kyläkoski.

Väitöskirjatyölle vastapainoa tarjoavat ystävät, joiden kanssa saa unohtaa tutkimusarjen kovat kolhut ja unirytmisiä hankaloittavat innostuksenpuuskat. Kiitosteni maantieteellinen ulottuvuus ylettyy etelä-pohjoissuunnassa vähintäänkin Helsingistä Kuhmoon: kiitos kahvistä, teestä, juhlahetkistä ja arjen jakamisesta kaikille teille elämäni kuuluville tovereille, kissoille ja ihmisille, joiden kanssa olen saanut viettää vapaahetkiäni. Arkiviikkojen erityinen piristys on ollut

improvisaatioteatteri Mielelön sitruuna, jonka sitrusenergia tempaisee aina mukanaan aivan toisiin sfääreihin. Maljannosto teistä jokaiselle!

Perhettäni kiitän kannustuksesta, luottamuksesta ja rakkaudesta. Puolisoni Erja on edellä mainittujen ansioiden lisäksi kantanut kirjoja, oikolukenuu suurella tarkkuudella, antanut täsmällisiä tiivistys- ja lavennusehdotuksia sekä jaksanut ymmärtää tutkimukseen uppoutumista ja kiskoa sieltä pois. Viimeistelin väitöskirjani ”kevyenä iltapuhtena” ollessani perhevapaalla esikoiseni kanssa. Omistan tämän työn sinulle, Aale. Vaikka ajatukseni harhailevat usein kaukaisissa kaupungeissa tyyten toisina aikoina, sinun kanssasi on aina tämä hetki juuri tässä paikassa. En olisi mieluummin missään muualla.

Jyväskylässä,

Aleksis Kiven ja suomalaisen kirjallisuuden päivänä 10.10.2024

Veikka Kilpeläinen

KUVAT

KUVA 1	Kaupungin maat. HKM Carl P. Hagström (1776–1777), Charta öfver Helsingfors stad med dess ägor i Nyland inom Borgå härd [sic] och Hellsinge sochn.	56
KUVA 2	Helsingin tontinomistajien sosiaalinen rakenne vuonna 1796. Kartta: Panu Savolainen. Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 550.	64
KUVA 3	Kulkureitit, tulliportit ja tulliaidat. HKM General-Tull- Arrende-Societens Svenska Tullatlas, Helsingfors 1746.	69
KUVA 4	HKM Erik Wilhelm Le Moine (1824), Helsinki nähtynä Kluuvinlahden yli.	101
KUVA 5	Kaupungin ulkomaata Töölön puolella. Otos Carl P. Hagströmin kartasta. KA Töölö / Töölö. Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776–1777).	109
KUVA 6	HKM C. L. Engel (1816), Pohjoissatama.	111
KUVA 7	HKM C. L. Engel: Suurtori (1816).	120

SISÄLLYS

ABSTRACT
TIIVISTELMÄ
ESIPUHE
KUVAT
SISÄLLYS

1	JOHDANTO.....	11
1.1	Kaupunkitila tutkimuskohteena.....	11
1.1.1	Pohjoismainen kaupunkihistoria.....	12
1.1.2	Tilan käsitteet ja teoriat	15
1.2	Aineisto ja menetelmät.....	19
1.2.1	Lähdeaineisto.....	19
1.2.2	Menetelmät	23
1.3	Tehtävä ja rajaukset.....	25
2	KUNINKAAN JA KEISARIN KAUPUNKI	28
2.1	Helsinki valtakuntien osana.....	28
2.2	Kaupungin hallinto	31
2.3	Ihanteiden kaupunkitila	34
2.3.1	Kaupunkisuunnittelu ja rakennusvalvonta	34
2.3.2	Järjestysvalta ja turvallisuus	41
2.4	Helsingin muuttuvat roolit	47
3	KAUPUNKIYHTEISÖ	49
3.1	Kaupunkitilan käyttäjät	49
3.2	Tila, asukkaat ja kulkijat	54
3.2.1	Kaupungin maat.....	54
3.2.2	Neljän korttelin väkeä	61
3.2.3	Kulkureitit ja tulliportit.....	67
3.3	Rinnakkainelon ja kohtaamisten kaupunki	77
3.3.1	Jaettu elinympäristö.....	77
3.3.2	Kirkko ja kapakat	82
3.4	Eriytyvien alueiden Helsinki	87
4	KAUPUNKIYMPÄRISTÖ.....	89
4.1	Kaupunki rajoina ja käsitteinä	89
4.2	Fyysinen kaupunki	91
4.2.1	Kadut ja tori	91
4.2.2	Kaupungin ulkomaa.....	100
4.2.3	Meri, rannat ja satamat.....	110
4.3	Aistittu kaupunki.....	117
4.3.1	Pimeys ja valo	117

4.3.2	Äänimaisema	124
4.4	Moninainen kaupunkitila	131
5	MUUTTUVA, PYSYVÄ JA YHTEINEN KAUPUNKI.....	133
	SUMMARY.....	138
	LÄHTEET	142

1 JOHDANTO

1.1 Kaupunkitila tutkimuskohteena

Tämä tutkimus käsittelee varhaismodernin ajan ihmisten tapoja hahmottaa ja käyttää kaupunkitilaa ja sen eri ulottuvuuksia. Valtakunnallisesta näkökulmasta katsottuna kaupungit olivat eritoten kaupan ja monenlaisen hallinnon keskittymiä, joille kruunu oli määrittänyt tietyt rajat, tehtävät ja oikeudet.¹ Kaupungin ja sen vaikutuspiirissä elävien ihmisten näkökulmasta kaupunki oli paljon muutaakin. Asukkailleen kaupunki tarjosi turvaa, asuinpaikkoja, elinkeinoja ja mahdollisuuksia sosiaaliseen vuorovaikutukseen. Kaupunki oli myös läpikulkupaikka ja lähiseudun asukkaille tuttua seutua, jossa vierailtiin esimerkiksi kaupankäynnin vuoksi. Samalla kaupunki oli katuja ja aukioita, tori, kirkko ja kapakoita – ja eri tavoin tulkittuja rajoja, tilalle annettuja merkityksiä, yhteisesti jaettuja käsityksiä ja ristiriitoja.

Tässä väitöskirjassa tutkin, miten ja millaisin eri tavoin kaupunkitilaa käytettiin varhaismodernin ajan Helsingissä (1770–1820). Tutkimuksen lähtökohdiana on käsitys tilan moninaisuudesta eli siitä, että sama tila näyttäytyy eri ihmisille eri tavoin. Tilaan liittyy jaettuja ja yhteisesti ymmärrettyjä käsityksiä mutta myös ristiriitoja ja tulkintaeroja. Tutkimuskohteena ovat siten kaupunkitilassa toimineet ja tilaa käyttäneet ihmiset.

Varhaismodernin ajan ruotsalaiskaupungit olivat valtakunnallisesti ja paikallisesti merkittäviä keskuksia. Kaupungit tuottivat kruunulle taloudellista hyötyä, ja niihin keskitetyn valvonnan ansiosta kruunun ote valtakunnasta oli pitävä. Kaupunkien asukkaat puolestaan saivat vastineeksi erioikeuksia esimerkiksi kaupankäyntiin, joka pyrittiin keskittämään kaupunkeihin. Suomessa oli 1700-luvun lopulla 22 kaupunkia, joista 13 oli ulkomaankauppaa käyviä tapuli-kaupunkeja. Kaupungit sijaitsivat paikoilla, joilla oli merkitystä kaupankäynnin,

¹ Åström 1977; Ranta 1981, 53–58; Herlitz 1924, 8–9; Karonen 1994, 12–13; Karonen 2008, 141–145.

hallinnon keskittämisen ja toisinaan myös maanpuolustuksen kannalta. Valtakunnallisesta ja paikallisesta merkittävydestään huolimatta ruotsalaiskaupunkien väestömäärä oli vielä 1800-luvun alussakin matala, vain noin 5 % koko valtakunnan väestöstä. Kaupunkien vaikutusvalta ei kuitenkaan perustunut väkilukuun vaan erioikeuksiin, jotka hallitsija oli kaupungille myöntänyt.²

Vielä 1700-luvun jälkipuolella Helsinki oli keskikokoinen ruotsalainen talikaupunki, joka kuitenkin oli monessa suhteessa hyvin poikkeuksellinen. Aiemmin sotien runtelemana pikkukaupunkina sinnitellyt Helsinki oli kasvanut ja vaurastunut vuonna 1748 alkaneiden Viaporin linnoitustöiden myötä. Viaporin ansiosta Helsingistä oli tullut tärkeä linnoituskaupunki ja siten alueensa merkittävä kauppa- ja hallintokeskus. Nämä tekijät vaikuttivat olennaisesti Helsingin väestörakenteeseen sekä kaupunkisuunnitteluun ja sen mahdollisuuksiin. Vuonna 1812 Helsinki kohotettiin suuriruhtinaskunnan pääkaupungiksi ja kaupungin valtakunnallinen asema muuttui jälleen merkittävästi. Varsinainen pääkaupungistumisen muutosprosessi vei kuitenkin aikaa. Ensimmäiset muutokset konkretisoituivat kaupunkitilassa ja asukkaiden ymmärryksessä jo 1810-luvulla, mutta muutos pääkaupungiksi jatkui useiden vuosikymmenten ajan.³

Kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsinkiä määrittivät erilaiset valtakunnalliset tehtävät ja muuttuvat roolit. Maallisen esivallan kaupungille antamat merkitykset näkyivät rakennetussa ympäristössä, sen rajoissa ja tilaan liitetyissä ihanteissa. Kaupunkitilan ideaalia ulkoasua ja käyttötarkoituksia kontrolloitiin ja valvottiin. Esimerkiksi fyysisenä tilana kaupungin kadut perustuivat asemakaavaan ja rakennusvalvontaan. Katujen kunnossapitoa ja kaduilla kulkeamista valvottiin. Tästä huolimatta käytännön arkielämässä kadun tilassa ilmeni erilaisia konflikteja, jotka kertovat erilaisista tilaan liitetyistä merkityksistä. Monet tilan käyttämiseen liittyvät lait ja tavat olivat yhteisesti ymmärrettyjä ja vaikiintuneita, mutta yhteinen tila myös muuttui käyttäjiensä myötä.

1.1.1 Pohjoismainen kaupunkihistoria

Kaupunkien menneisyyden tieteellinen tutkiminen on ollut suosittua aina 1800-luvun lopulta lähtien.⁴ Pohjoismaisessa kaupunkihistorian tutkimusperinteessä on korostunut mielenkiinto kaupunkien kasvua ja kehitystä kohtaan, mutta tutkimuksen painopisteissä on tapahtunut monia muutoksia. Viime vuosisadan aikana fokus on esimerkiksi laventunut paikallisista kuvauksista eri kaupunkeja vertailevaan tutkimukseen.⁵ Tässä tutkimuksessa huomio kiinnittyy nimenomaan Helsingin kaupunkitilaan ja kaupungissa toimineisiin ihmisiin, jotka käyttivät tilaa ja näin antoivat sille erilaisia merkityksiä.

² Nikula 1981, 136, 139–140, 162; Lilja 1996; Lilja 2000, 67–71.

³ Lilja 2000, 226–227; Granqvist 2016, 40–45; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, passim; Klinge 2012, 477–479.

⁴ Kaupunkien menneisyyttä on tutkittu jo tätä ennen. Esimerkiksi jo 1700-luvulla laadittiin ”paikallishistorioita” eli paikalliskuvauksia, mutta kaupunkihistoriallinen tutkimus tieteellistyi vasta 1800-luvun loppupuolella. Tommila 1989, 39–41, 160; Nilsson 1990, 83–84; Kolbe 2009, 93–94; Ahtiainen & Tervonen 2010, 38–43.

⁵ Nikula 1989, 160–163, 264; Nilsson 1990, 91–107; Kolbe 2009, 93–98; Droste 2019, 30–32.

Varhaismodernin ajan kaupunkien tilallisuutta on viime vuosikymmenten aikana tutkittu paljon eri näkökulmista, kuten kiinnittämällä huomio tilan erilaisiin rajoihin, julkiseen ja yksityiseen luonteeseen tai tilassa ilmeneviin valtasuhteisiin.⁶ Näitä näkökulmia edustaa esimerkiksi Panu Savolaisen väitöskirja *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810* (2017), joka käsittelee Turun kaupunkitilaa ja aikalaisten siihen liittämiä tilakäsitteitä. Moninaisia lähteitä analysoimalla Savolainen on selvittänyt, kuinka julkisen ja yksityisen elämänpiirin eriytyminen näkyi kaupungin eri väestökerroksissa. Savolaisen väitöskirjassa keskeistä on rakennetussa ympäristössä tapahtuneiden muutosten ja tilakäsitteiden analysointi.

Savolaisen tapaan julkista ja yksityistä tilaa on tutkinut Riitta Laitinen. Hänen tutkimuksensa *Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden* (2017) tarkastelee Turun kaupunkitilaa 1640–1650-luvuilla. Lähdeaineisto koostuu raastuvanoikeuden ja kämnerinoikeuden tuomiokirjoista, joista Laitinen on etsinyt materiaaliseen, urbaaniin tilaan kytkeytyvää sanastoa. Laitinen analysoi tilaan kytkeytyviä rikostapauksia, joiden pohjalta hän on tehnyt päätelmiä kaupunkitilan järjestyksestä ja valvonnasta sekä yksityisestä ja julkisesta tilasta. Tutkimus osoittaa, kuinka järjestys ilmenee materiaalisessa ympäristössä esimerkiksi erilaisina fyysisinä ja mentaalisina rajoina.⁷

Laitisen tutkimusta vastaa Tobias Osvaldin väitöskirja *Stadens gränsplatser. Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835* (2022). Samoin kuin Laitinen, Osvald on kiinnostunut erityisesti järjestyksen ja vallan ilmenemisestä kaupunkitilassa. Osvaldin erityishuomio kohdistuu kuitenkin sellaisiin kaupunkitilan paikkoihin, joissa ilmeni konflikteja. Tutkimusaineistona hän käyttää Tukholman poliisikamarin aineistoja, joissa kuvataan myös poliisien arkista työtä. Osvaldin tutkimuksesta selviää, että ”kiistellyt tilat” (*omstridda rum*), kuten esimerkiksi tietyt kapakat, olivat jollain tavalla rajatiloja tai järjestysvallan laitamilla.⁸

Kuten Savolaisen, Laitisen ja Osvaldin tutkimuksissa, tässä tutkimuksessa tehdään tekstilähteisiin perustuvaa tilallista analyysia kaupunkitilasta. Työni kuitenkin eroaa mainituista tutkimuksista lähtökohdiltaan ja näkökulmiltaan. Eritoten Laitisen ja Osvaldin tutkimuksissa korostuvat järjestys, valta ja hierarkia. Ne ovat merkittävä osa varhaismodernia kaupunkia, ja siksi niitä käsitellään myös tässä työssä. Kaupunkitilan ilmentämien valtasuhteiden sijaan tässä tutkimuksessa keskeistä on tutkia laajemmin kaupunkitilan käyttöä ja tilan eri merkityksiä. Samoin yksityisen ja julkisen tilan käsitteet huomioidaan, mutta tutkimuksessani korostuu ennen kaikkea kaupungin yhteinen tila ja se, kuinka kaupungissa toimivat eri ihmiset sitä käyttivät.

Kaupunkien tilallisuutta tarkastelevien tutkimusten ohella tutkimukselleni tärkeän perustan muodostavat Helsinkiä käsittelevät kaupunkihistoriat.

⁶ Ks. esim. Einonen 2005; 2016, 2017, 2019, 2021; Andersson 2009; Berglund 2009; Lamberg, Hakanen & Haikari 2011; Rähä 2012b; Katajala 2016; Savolainen 2018, 2019; Nilsen 2020, Artukka 2021; Lindström & Tagesson 2021; Nauman & Vogt 2021; Eriksson 2022; Katajala & Härkönen 2023.

⁷ Laitinen 2017. Ks. myös Laitinen 2004, 2007, 2019.

⁸ Osvald 2022.

Perinteisesti alue- ja paikallishistorioissa on keskitytty esimerkiksi kuntien hallintohistoriaan ja kronologisesti eteneviin historiaesityksiin, joita myös Helsingin osalta on laadittu useita.⁹ Helsingin menneisyyttä onkin tutkittu paljon mutta ei juurikaan tilallisesta näkökulmasta. Tilallista tutkimusta lähimmäksi tulevat Helsingin rakennetun ympäristön, kuten asemakaavan ja kadunnimistön, tutkimus.¹⁰ Toinen Helsingin kaupunkihistorioiden painopiste on keskittyminen pääkaupunkiaikaan, erityisesti kaupungin vaiheisiin 1800-luvun jälkipuolelta eteenpäin.¹¹

Näistä painopisteistä huolimatta myös Helsingin alueen esihistoriasta ja varhaisvaiheista on laadittu useita tutkimuksia. Varsinaisen kaupunkiajan (1550–) ensimmäisiä vuosisatoja on tutkinut laajasti etenkin Seppo Aalto. Petrus Nordmannin *Bidrag till Helsingfors stads historia I-V* (1905–1908) on tärkeä lähdejulkaisu, sillä se sisältää esimerkiksi kaupungin privilegit.¹² Eirik Hornborgin perustutkimus 1700-luvun Helsingistä sekä samaa aikakautta käsittelevä Seppo Aallon, Sofia Gustafssonin ja Juha-Matti Granqvistin teos *Linnoituskaupunki* (2020) luovat merkittävän pohjan myös tälle tutkimukselle.¹³ Hornborgin teos kuvaa tarkasti Helsingin vaiheita muun muassa kaupunginhallinnon, kaupankäynnin ja rakennustoiminnan kautta. Kaupunkitila tulee esille eritoten elinkeinonharjoitusta ja rakentamista kuvaavissa kohdissa. Sen sijaan *Linnoituskaupungissa* kaupunkitila on keskeisemmin esillä. Kirjassa tutustutaan kaupungin erilaisiin paikkoihin ja alueisiin, kuten toriin, satamaan ja kaupungin asukkaiden koteihin. Nämä molemmat varhaismodernia Helsinkiä laajalti käsittelevät teokset taustoittavat tärkeällä tavalla sitä, millainen kaupungin fyysinen ympäristö on ollut.

Pääkaupunkiaikaa edeltävän ajan Helsinkiä on tutkittu kattavimmin talous- ja sosiaalishistorian aloilla. Viaporin sotilaslinnoitusta, sen väestöä ja linnoituksen vaikutusta alueen talouteen on niin ikään tutkittu laajasti.¹⁴ Koska painopisteet ovat liittyneet hallintoon, talouteen ja ihmisryhmiin, tuomiokirjalähteet eivät korostu tutkimusten lähdeaineistoissa. Tämä tutkimus pyrkii siten täydentämään varhaismodernin ajan Helsingistä tehtyä tutkimusta lähdeaineistojensa ja tilallisen näkökulmansa puolesta.

⁹ Laajoja perustutkimuksia Helsingistä ajalta ennen vuotta 1812 erit. Hornborg 1950a; Aalto 2012, 2015, 2016; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020. Autonomian ajan alkupuolesta esim. Hartman 1912; Åström 1957; Klinge 2012.

¹⁰ Esim. Aminoff 1947; Meurman 1969; Stenius 1969; Aminoff & Pesonen 1981; Kepsu 2005. Autonomian ajan alun paikannimien kehityksestä ks. Paunonen 2016.

¹¹ Esimerkiksi Helsingin historia vuoden 1945 jälkeen on saanut oman viisiosaisen kirjasarjansa (1997–2016). Esim. Turpeinen, Herranen & Hoffman 1997. Ks. myös Palmén 1907; Waris 2016, [1932, 1934]; Klinge 1997, 2012, 2020. Helsingistä historian tutkimuksen kohteena ks. Kolbe & Nyström 2010, 189–191.

¹² Helsingistä ja sen ympärysseuduista 1500–1600-luvuilla ks. esim. Ehrström 1890; Nordmann 1905–1908; Suolahti 1950; Mäntylä 1981a; Kuisma 1991; Aalto 2012, 2015, 2016. Tätä varhaisemmasta historiasta ks. esim. Cleve 1950; Voionmaa 1950; Mökkönen 2002; Kepsu 2005; Salminen 2013.

¹³ Hornborg 1950a; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020.

¹⁴ Helsingin porvaristosta esim. Rosenlund-Erikson 2010; Granqvist 2016. Helsingiläisestä eliitistä Parland-von Essen 2010. Viaporista ja sotilasväestöstä Helsingissä esim. Gardberg & Palsila 1998; Eerikäinen 2006; Screen 2010; Hatakka 2011; Holm & af Hjällström 2012; Gustafsson 2015, 2021, 2022, 2023.

1.1.2 Tilan käsitteet ja teoriat

Tila on väistämättä läsnä kaikessa historian tutkimuksessa, mutta se ei välttämättä ole analyysin ytimessä. Esimerkiksi alue-, paikallis- ja kaupunkihistoriassa ennalta määritelty tila tai paikka on tutkimuksen lähtökohta. Tilaan kytkeytyvinä menetelminä historian tutkimuksessa on hyödynnetty esimerkiksi topografiaa tai sosiaalitopografiaa.¹⁵ Lähdeaineistoista tilaan kytkeytyvät varsinkin kartat, jotka voivat olla tutkimuskohteita tai osa aineistoa, ja toisaalta täysin uuden kartan luominen esimerkiksi tekstiaineiston pohjalta voi auttaa tulosten tulkinnassa tai niiden esittämisessä visuaalisessa muodossa.¹⁶ Erilaisiin tiloihin tai paikkoihin keskeisesti kohdistuva tutkimus ei kuitenkaan aina tarkoita sitä, että tutkimusta nimenomaan ajateltaisiin tai tehtäisiin *tilallisesti*.

Menneisyyden tilat kiehtoivat jo annalisteja, joille maantieteelliset alueet ja niiden eritahtiset muutokset olivat kiinnostavampia kuin poliittinen tapahtumahistoria.¹⁷ Annalistien myötävaikutuksella kehittyi uudeksi kulttuurihistoriaksi kutsuttu tutkimussuuntaus, joka muotoutui vuorovaikutuksessa historian lähi-tieteiden, kuten filosofian, sosiologian ja maantieteen, kanssa. Samat tieteenalat ovat olleet merkittäväksi hyödyksi myös tilalliselle historian tutkimukselle, sillä näillä aloilla tilan ja paikan problematiikkaa on pohdittu aktiivisesti halki viime vuosisadan.¹⁸ Historiantutkimuksessa tilaa on käsitelty esimerkiksi kiinnittämällä huomiota erilaisten sosiaalisten tai taloudellisten verkostojen maantieteellisiin ulottuvuuksiin. Huomiota ovat saaneet myös erilaiset tilaan liittyvät merkitykset, kuten tilan julkinen tai yksityinen luonne.¹⁹ Viime vuosikymmeninä kaupunkitilaa on tarkasteltu materiaalsen kulttuurin näkökulmasta eli kiinnittämällä huomiota ihmisen tapaan kommunikoida materiaalsen ympäristönsä kanssa tai siihen, miten rakennettu ympäristö heijastaa valta-asetelmia tai kulttuurisia merkityksiä.²⁰

Niin kutsuttu tilallinen käänne (*spatial turn*) alkoi ihmistieteissä ja sitä mukaa historian tutkimuksessa 1990-luvulla. Tilallisella käännteellä tarkoitetaan aiempaa monimuotoisempaa tapaa tarkastella tilaa ja sen eri merkityksiä käyttäjilleen. Tilan nähdään rakentuvan sosiaalisesti ja kulttuurisesti, minkä seurauksena tilaa voidaan tutkia esimerkiksi sosiaalisena konstruktiona tai kulttuuristen ilmiöiden heijastajana. Tila nähdään monitasoisena, ja esimerkiksi kaupunkiympäristöstä voi olla samanaikaisesti useita eri tulkintoja ja kokemuksia mutta myös jaettuja käsityksiä.²¹

¹⁵ Esim. Waris, 2016, [1932, 1934].

¹⁶ Karttojen käytöstä historian tutkimuksen lähteenä esim. Kostet 1995, 12–14; Rantatupa 2000; Mels 2018, 275–277.

¹⁷ Erit. Braudel 1972 [1949].

¹⁸ Kūmin & Osborne 2013, 307–309; Crang & Thrift 2000.

¹⁹ Esim. Vilkuna 1995; Piilahti 2009; Gustafsson 2016; Savolainen 2017.

²⁰ Esim. Saarikangas 2006; Andersson 2009; Laitinen 2017. Materiaalsen kulttuurin tutkimuksesta ylipäätään esim. Tilley 2006; Mäkilä & Laitinen 2010.

²¹ Lamberg 2010, 4; Tilallisen käänteen määrittelystä myös Saarikangas 2006, 11–12; Warf & Arias 2008; Lamberg 2011, 11–13; Savolainen 2017, 19. Tilan sosiaalisesta tuottamisesta Lefebvre 1991 [1974]; Soja 1996, Massey 2014 [2008].

Vaikka puhutaan yhtenäisestä tilallisesta käännteestä, tilaa voidaan lähestyä useista näkökulmista ja tutkia monenlaisin eri menetelmin. Jo käsitteenä tila (tai paikka) saa kontekstin mukaan erilaisia merkityksiä.²² Tilallisella käännteellä ei siten ole yhtä teoriaa tai rajattua menetelmävalikoimaa, vaan kyseessä on pikemminkin tutkimuksen viitekehys. Materiaalisen ympäristön tutkimisesta tai tilan käyttämisestä alueellisena rajauksena on tilallisen käännteen myötä siirrytty siihen, että tila ymmärretään vuorovaikutteisena ja moninaisena sosiaalisen toiminnan konstruktiona, jonain merkityksellisenä itsessään. Tila ei ole vain näyttämö, jolla historia tapahtuu: tilaa tutkimalla voidaan ymmärtää jotain uutta ihmisten toiminnasta ja ajatuksista.

Tilallisten heijastumien kautta on mahdollista tutkia monia sellaisia ihmiselämän puolia, joiden tavoittaminen voisi muuten olla vaikeaa tai jopa mahdotonta. Tilallisessa tutkimuksessa itse tila ei välttämättä ole varsinainen tutkimuskohde, vaan sen avulla voidaan tutkia esimerkiksi valtasuhteita; valta puolestaan voi ilmetä tilaan liittyvinä sääntöinä ja arkisina toimintatapoina.²³ Koska nämä eri toiminnan muodot toteutuvat tilassa, on niitä mahdollista tutkia tilallisesti jäsentämällä.

Tilallinen ajattelu mahdollistaa kaupunkihistorian tutkimisen uudesta näkökulmasta. Kaupungin arkiset tilat ja niissä toimiminen paljastavat, millaisia jaettuja käsityksiä, ristiriitoja ja monitulkintaisia käytäntöjä ihmisten jokapäiväiseen elinympäristöön on liittynyt. Esimerkiksi kaupungin tulliaidan muodostamasta jakolinjasta hahmottuu aiempaa monimuotoisempi kuva, kun tutkitaan arkista toimintaa aidan luomalla rajalla ja sen eri puolilla.

Koska tilan eri teoriat ovat peräisin historian lähitieteistä, on pohdittava, kuinka ne soveltuvat menneisyyden tutkimiseen. Tilan ja ajan suhde vaikuttaa keskeisesti siihen, miten tilaa ymmärretään ja tulkitaan. Helsingin Senaatintori on hyvä esimerkki havainnollistamaan tilan pysyvyyden ja muutoksen samanaikaisuutta. Jos tarkastellaan alueen rakennuksia, on Senaatintorin fyysinen tila säilynyt ulkoisesti varsin samankaltaisena jo kahdensadan vuoden ajan. Torin paikka ja osa rakennuksista ovat vielä tätäkin vanhempia, sillä alueen asemakaavan juuret ulottuvat aina 1600-luvulle saakka. Torin maanalaisissa kerroksissa lepää yhä vuosisatoja sitten haudattuja edesmenneitä helsinkiläisiä. Monet Senaatintorin rakennuksista sijainteineen ovat ulkoisesti samankaltaisia, mutta alueen käyttötarkoitukset ja merkitykset ovat muuttuneet vuosisatojen kuluessa useaan kertaan ja muuttuvat jatkuvasti. Jo pelkästään nykyhetkessä tori voi tarjota eri asioita eri ihmisille ja siihen liittyy monia mielikuvia ja käyttötapoja. Tilan käyttötarkoitukset muovautuvat arkisen toiminnan mukana.

Tilallisen käännteen piirissä on omaksuttu Henri Lefebvren ajatus muuttuvasta ja ajassa rakentuvasta tilasta. Sille vastinparin muodostaa kantilainen ajatus tila-avaruuden staattisuudesta.²⁴ Tilaa ja aikaa koskevan dikotomisen näkemys mukaan aika ja tila ovat vastakohtaisia – aika on muutosta ja tila

²² Tilallisen käännteen piirissä tapahtunutta tutkimusta on toisinaan kritisoitu, koska tilan ja paikan käsitteet ovat jääneet usein epämääräisiksi. Massey 2005, 33; Jerram 2013.

²³ Laitinen 2017; Hakanen 2011; Lamberg, Katajala-Peltomaa & Toivo 2021, 26; Härkönen 2016, 206.

²⁴ Lefebvre 1991 [1974]; Saarikangas 2006, 11–12; Lohtaja 2015, 11, 31–34.

staattisuutta. Esimerkiksi maantieteilijä Doreen Massey on kritisoinut näkemystä, sillä hänen tulkintansa mukaan tila on nimenomaan moninainen ja muuttuva. Massey argumentoi, että aika ja tila (*space-time*) ovat yhtä. Niiden erottaminen toisistaan on Massey'n mukaan johtanut siihen, että tilalliset erot kahden eri paikan välillä saatetaan tulkita virheellisesti ajallisen kehityksen eroiksi.²⁵ Toisin sanoen tila ei ole staattinen vaan moninainen ulottuvuus, jolla on useita tulkintoja ja tulkitsijoita.²⁶ Tila kytkeytyy myös valtaan, sillä kaikilla ei ole samanlaisia mahdollisuuksia toimia tilassa. Tilallisen käänteen määritelmässä korostuu Massey'n käsitys siitä, että tiloilla on monia samanaikaisia merkityksiä.²⁷

Massey'n idea on lähtökohdaltaan perusteltu ja uskottava, joskin historian-tutkimuksen ja nimenomaan ajan näkökulmasta siihen on suhtauduttava kriittisesti. Nykyajassa tila voidaan mieltää ja hyväksyä moninaiseksi, mutta vastaako tämä käsitys varhaismodernin ajan ihmisten ajatusmaailmaa? Ihmisten tilankäyttöä tutkimalla voidaan joka tapauksessa löytää erilaisia tilalle annettuja merkityksiä. Fragmentaaristen lähdeaineistojen pohjalta on kuitenkin haastavaa osoittaa, miten tilan muutosta ja monitulkintaisuutta menneenä aikana käsitettiin saati käsitteellistettiin, jos mitenkään. Jo pelkkä tilan käsite, sellaisena kuin se nykypäivänä usein ymmärretään, on pitkälti 1900-luvun luomus.²⁸ Kadonneen kaupunkitilan tutkiminen edellyttää – kuten mikä tahansa muukin histori-antutkimus – tutkijan oman subjektiivisuuden sekä tutkimuksen premissien huolellista tarkastelua.²⁹ Näitä avaan tarkemmin johdannon luvussa 1.3.2 *Menetelmät*.

Jotta menneisyyden tiloja on mahdollista tutkia, on aluksi hahmotettava, mitä *tilalla* ja siihen liittyvillä käsitteillä ylipäätään tarkoitetaan. Tilan käsitteelle voidaan antaa monia eri merkityksiä, jotka havainnollistuvat jo eri kielten tilaa kuvaavissa sanoissa. Ruotsin *rum* ja englannin *space* tarkoittavat samaa kuin suomen sana *tila*, mutta eri kielissä termiin liittyy erilaisia merkityksiä. Esimerkiksi ruotsin kielen sana *rum* viittaa myös huoneeseen, mutta suomen kielessä tällaista samaa suoraa konnotaatiota ei ole. Suomen kielessä tila on kytkeytynyt pikemminkin yleisesti johonkin sijaan ja paikkaan.³⁰ Samaten käsite *paikka* on mahdollista määritellä monin tavoin, ja se saa erilaisia merkityksiä eri kielissä. Useimmiten paikka määritellään merkitykselliseksi sijainniksi tilassa, ja käytän tätä samaa määritelmää.³¹

Käsitteen *tila* määritelmässä nojaan erityisesti Doreen Massey'n näkemysseen tilasta moninaisuuden kenttänä, jota ihmiset jatkuvasti tuottavat keskinäisellä vuorovaikutuksellaan. Siten tila on sosiaalinen ulottuvuus, joka heijastaa erilaisia ihmisten välisiä suhteita, kuten valtaa. Massey'n mukaan tila ei ole koskaan neutraali, sillä kaikilla ei ole samanlaista mahdollisuutta olla tai toimia

²⁵ Ks. myös Braudel 1972 [1949], Peltonen 1988, 91–105.

²⁶ Massey 2005, 9–11, 81–89; Massey 2014 [2008], 110.

²⁷ Lamberg 2011, 12.

²⁸ Savolainen 2017, 21; Suomen etymologinen sanakirja: ”tila”. Viitattu 21.5.2024.

²⁹ Syrjämäki 2016, 144; Kalela 2000 103–106, 109.

³⁰ Saarikangas 2006, 12; Kielitoimiston sanakirja: ”paikka, kohta, alue, sija”. Viitattu 21.5.2024.

³¹ Massey 2014 [2008], 178–209; Cresswell 2014, 12–13; Kielitoimiston sanakirja: ”kohta, alue, seutu”; ”kohta johon jk. t kuuluu, olinpaikka, asema, sijainti”. Viitattu 21.5.2024.

tilassa eivätkä kaikki koe tilaa samalla tavalla.³² Tämän tutkimuksen kaupunki on yhtäältä fyysinen ja materiaallinen tila, jolla on tietyin ehdoin määritellyt normatiiviset rajansa. Tilan määrittely ei kuitenkaan ole vain normatiivinen prosessi, vaan sitä tehdään myös eletyssä arjessa. Siten kaupunki erilaisine, monin tavoin tulkittuine rajoineen on abstrakti, muuttuva ja jatkuvassa prosessissa oleva tila, jota tuotetaan sosiaalisessa vuorovaikutuksessa.

Kaupunkitilan kannalta keskeisin käsite tässä tutkimuksessa on *yhteinen tila*.³³ Tarkoitin tällä sellaisia kaupungissa sijaitsevia tiloja, jotka olivat luonteeltaan yhteiseen käyttöön tarkoitettuja, kuten kaupungin katuja ja maanteitä, toria ja yhteisiä laidunmaita. Yhteiset tilat olivat kaupungin mailla ja siten kaupungin omistuksessa, eikä niitä myyty tai vuokrattu yksityiseen käyttöön. Tiloja käytettiin yhteisesti ja niistä huolehdittiin yhteisesti – tosin siinä missä kaupungin kaduilla sai kulkea kuka tahansa kaupungissa laillisesti asuva tai vieraileva ihminen, katutilan kunnossapito oli kaupungin porvariston velvollisuus.³⁴

Yhteinen tila ei ole synonyymi *julkiselle tilalle*, vaikka käsitteissä on paljon samaa. Myös julkisella tilalla viitataan kaikille avoimeen paikkaan, joka ei välttämättä suoraan ole kenenkään yksityisessä omistuksessa. Yhteinen tila kuitenkin sopii paremmin kuvaamaan varhaismodernin ajan kaupunkitilaa, sillä juuri yhteisyyden (*allmän*) käsite esiintyy aikalaiskielessä. Kaupunkitila jaotellaan usein dikotomisesti julkiseen ja yksityiseen, vaikka varhaismodernin ajan elinympäristöissä raja näiden kahden välillä oli häilyvä. Kaupungeissa *yksityiseksi tilaksi* voidaan määritellä tontit asuinrakennuksineen, sillä portteineen, lukittavine ovineen ja ikkunaluukkuineen ne oli mahdollista sulkea katujen julkisuudelta eritoten yöaikaan. Kuitenkaan edes lukittu rakennus ei tilana ollut kaukana saati eristettynä sitä ympäröivästä julkisemmasta elämänpiiristä, minkä lisäksi useimmilla tonteilla asumisjärjestelyt olivat hyvin tiiviit. Päiväsaikaan ovet ja portit avattiin. Monissa asuinrakennuksissa oli esimerkiksi kapakoita tai myymälöitä, ja talojen pihapiirit toimivat jatkeena kadun julkiselle tilalle. Intiimiyden sijaan yksityinen tila viittaa pikemminkin tilan omistajuuteen.³⁵

Kaupunkitilasta on tunnistettavissa monia erilaisia rajoja. Osa rajoista on fyysisiä rakennelmia, kuten aitoja, seiniä, portteja ja ikkunaluukkuja. Myös luonto rajaa kaupunkitilaa esimerkiksi vesistöinä tai kallioina. Kartoissa ja tekstilähteissä kuvattujen rajojen ohella kaupunkitilassa oli monia mentaalaisia rajoja,

³² Massey 2005, 8–12; Massey 2014 [2008], 14–15, 21, 219.

³³ Käsitteiden yhteisen tilan aikalaisymmärrystä lisää luvussa 4.1 *Kaupunkitila rajoina ja käsitteinä*.

³⁴ Lamberg, Katajala-Peltomaa & Toivo 2021, 39–41.

³⁵ Yhdessä pihapiirissä ja talossa asui usein paljon ihmisiä. Talon omistajan ja hänen perheenjäsentensä lisäksi samalla tontilla ja saman rakennuksen eri huoneissa asui palvelusväkeä, vuokralaisia tai majoitettuja sotilaita. Siten talo itsessään ei vertaudu samanlaiseen kotitalouden, perhepiirin, saati yhden ihmisen yksityisyyden tilaan kuin mitä käsitteellä nykyisin yleisesti ymmärretään. Kuitenkin monella palvelusväkeenkkin kuuluvalla on ollut käytössä oma huoneensa, eivätkä kaikki saman talon asukkaat välttämättä tunteneet toisiinsa kovin hyvin tai jakaneet arkielämää keskenään. Vilkuna 1995, 251–252; Savolainen 2017, 15–21, 52–59, 214–215, 232–233; Einonen 2019, 150–152; Heuvel 2019, 698–700; Lamberg, Katajala-Peltomaa & Toivo 2021, 39; Niemi, Einonen, Salminen & Vahtikari 2021, 174–177; Lindström & Tagesson 2021; Knudsen 2021.

joiden löytäminen ja nimeäminen on vaikeampaa.³⁶ Toisaalta myös selkeään fyysiseen rajaan, kuten aitaan, saattaa liittyä erilaisia käsityksiä, ja rajaa tulkittiin tilanteen mukaan eri tavoin. Yksi varhaismodernin ajan kaupunkitilan keskeisistä rajoista oli kaupungin tulliaita. Se halkaisi kaupungin kahteen alueeseen, varsinaiseen kaupunkiin ja sen ulkopuoleen. Tulliaita loi kaupunkitilaan selkeän fyysisen rajan, jolla oli tietty vakiintunut tarkoituksensa kaupankäynnin ja kulkemisen kontrolloinnissa. Aidan eri puolilla olevista alueista puhuttiin erilaisin käsittein ja niiden rakennettu ympäristö oli jossain määrin erilaista. Tulliaidan luoma raja ei kuitenkaan täysin erottanut alueita toisistaan, vaan ne olivat kiinteässä yhteydessä toisiinsa.

Tulliaidan ulkopuolisesta osasta kaupunginmaata käytän ilmaisua *kaupungin ulkomaa*.³⁷ Useissa kaupunkihistorioissa aluetta ei tarkemmin määritellä tai nimetä ja tutkimus keskittyy tulliaidan sisäpuoliseen kaupunkiin.³⁸ Kuitenkin kaupungin tarkastelu vain tulliaidan sisäpuolisena tilana – tai aidan tyystin unohtaen – vaikuttaa käsityksiin siitä, millaisia alueita kaupungissa todella oli. Kaupungin ulkomaa voi näin muuttua takamaaksi tai laitamiksi, määritelmiksi, jotka eivät kuvaa alueen moninaista luonnetta ja niiden merkittävää roolia kaupungin osana.³⁹ Käsitteenä kaupungin ulkomaa vastaa aikalaisten ymmärrystä tulliaidan jakamasta kaupunkitilasta. Varhaismodernin ajan Helsingissä alueesta käytettiin tilanteen mukaan useita erilaisia nimityksiä. Esimerkiksi termi lahjoitusmaa (*donationsjord, donerade jord*) oli käytössä erityisesti, jos oli tarve määritellä kaupungin rajoja tai esimerkiksi maan omistajuutta. Arkisessa kielenkäytössä ulkomaata kuitenkin kuvattiin nimenomaan alueeksi kaupungin tai tullin ulkopuolella (*utanför*) mutta kuitenkin osana kaupunginmaata.⁴⁰

1.2 Aineisto ja menetelmät

1.2.1 Lähdeaineisto

Kaupungit ovat ihmisten rakentamia, mutta niiden olomuotoon ja kehitykseen vaikuttavat monet eri tekijät: ihmiset ja heidän kulttuurinsa, maastonmuodot, luonnon ominaislaatu ja eläimet sekä fyysinen sijainti. Tämä tutkimus käsittelee

³⁶ Tunturi & Syrjämaa 2002, 26–27; Einonen 2016, 153–154, 165; Laitinen 2017, 51–69, 191–204.

³⁷ Ulkomaa-termin käytöstä ks. Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 554. Oscar Nikula kuvaa aluetta ”kaupunkialueen ulkopuoliseksi maa-alueeksi”. Nikula 1981, 233.

³⁸ Oma tutkimusaiheensa on kaupungin ja maaseudun välinen alue, jota historian tutkimuksessa on käsitteellistetty eri tavoin esimerkiksi raja-alueeksi (esim. *fringe*), ympäristöksi tai ympärysseuduksi (esim. *omland*) tai harmaavyöhykkeeksi (*gråzon*). Öhngren 1981, 46; Sandström 1996, 11; Karonen 2003, 381; Niemi 2019, 65. Kaupunkitilasta on etsitty myös muita ”reuna-alueita” (esim. *randområde*). Carlsson & Lennartsson 2021, 48.

³⁹ Esimerkiksi käsitettä ”takamaa” (*utmark*) käytettiin jo 1700-luvulla puhuttaessa kaupungin rajan ulkopuolisesta alueesta. Ks. esim. KÄ Töölö / Tölö. Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776–1777).

⁴⁰ Tutkin alueen aikalaismerkityksiä ja ulkomaasta käytettyä sanastoa tarkemmin luvussa 4.2.2 *Kaupungin ulkomaa*.

nimenomaan ihmisten tapaa ymmärtää kaupunkitilaa ja hahmottaa sen moninaisuutta. Tällaisen tutkimuksen mahdollistavat lähteet, joiden kautta voidaan analysoida ihmisten arkielämää ja toimimista kaupunkitilassa.

Pääasiallisen lähdeaineiston muodostavat Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirjat vuosilta 1770–1820. Kämnerinoikeus oli kaupungeissa toimiva alioikeus ja ensimmäinen oikeusaste. Kämnerinoikeuksia perustettiin useisiin valtakunnan kaupunkeihin suurvalta-ajalla osana laajempaa pyrkimystä uudistaa kaupunkien hallintoa.⁴¹ Kämnerinoikeudessa käsiteltiin niin sanotusti vähäisempiä rikoksia, kuten varkauksia ja tappeluita, sekä ratkottiin esimerkiksi velka-asioita. Vakavimmat rikokset siirrettiin kaupungin raastuvanoikeuteen ja sieltä tarvittaessa hovioikeuteen.⁴² Kämnerinoikeus koostui kaupungin porvareista, eli oikeuden jäsenet tunsivat kotikaupunkinsa ja sen asiat hyvin.⁴³

Tutkimusaineisto on koottu kaikista Helsingin kaupungin renovoituista eli puhtaaksikirjoitetuista tuomiokirjoista vuosilta 1770–1808. Vuosilta 1809–1820 tutkimusaineistona on käytetty yksinomaan konseptituomiokirjoja. Oikeusistunnossa laaditut konseptituomiokirjat ovat teksteinä usein vaikeaselkoisempia kuin renovoitujen erilaisten yliviivauksien ja marginaaleihin kirjoitettujen huomautusten vuoksi, minkä lisäksi niiden käsialaa on toisinaan haastavampaa tulkita. Kuitenkin konseptituomiokirjoissa on usein sellaisia mainintoja, joita renovoituihin tuomiokirjoihin ei olla katsottu tarpeelliseksi kirjata. Helsingin kämnerinoikeuden renovoitujen tuomiokirjat vastaavat silti varsin hyvin alkuperäisten konseptituomiokirjojen sisältöä, ja niissä mainitaan lyhyesti ne tapaukset, jotka kämnerinoikeus päätyi siirtämään raastuvanoikeuteen.⁴⁴ Konseptituomiokirjoja on hyödynnetty vuosien 1770–1808 osalta silloin, kun tapauksen lukeminen on vaatinut erityisen tarkkaa yksityiskohtien tarkastelua.⁴⁵ Helsingin kämnerinoikeus kokoontui vaihtelevin väliajoin mutta joka tapauksessa kuukausittain ja toisinaan useita kertoja viikossa, suunnilleen yhtä usein kuin raastuvanoikeuskin.⁴⁶ Vuotuinen tapausmäärä vaihtelee noin sadan molemmin puolin. Siten kämnerinoikeuden aineistomäärä viidenkymmenen vuoden ajanjaksolta on suuri jo pelkästään renovoitujen tuomiokirjojen osalta.

Vaikka konseptipöytäkirjojen liitteistä löytyy toisinaan erilaisia asianomaisten itse laatimia kirjelmiä ja lausuntoja, pääasiallisesti koko tuomiokirja-aineisto perustuu kirjurin kirjaamaan keskusteluun. Tuomiokirjaa määrittävät tekstiin

⁴¹ Kämnerinoikeudet lakkautettiin Ruotsissa vuonna 1849 ja Suomessa vuonna 1868. Nikula 1981, 224; Asker 2009, 132.

⁴² Halila 1942, 28–30; Nikula 1981, 224; Fällström & Mäntylä 1982, 185–187, 189–191; Karonen 1994, 11, 15.

⁴³ Kämnerinoikeus koostui esimiehestä eli puheenjohtajasta, kahdesta kämneristä sekä notaarista eli kirjurista. Esimies oli usein yksi raatimiehistä ja kämnerit olivat vaihtuvia porvareita. Tämän kokoonpanon lisäksi yleisenä syyttäjänä toimi kaupunginviskaali. Hornborg 1950a, 76, 263–264, 385; Nikula 1981, 224–225; Karonen 1995, 89–94; Rähä 2012a, 40–41.

⁴⁴ Vielä 1750–1760-lukujen Helsingissä kirjureita syytettiin huolimattomuudesta ja tehtävien laiminlyönnistä. Hornborg 1950a, 266–268.

⁴⁵ Laajemmin konseptituomiokirjojen ja renovoitujen tuomiokirjojen eroista ks. Renvall 1947, 208–210; Virrankoski 1970, 120; Impola, Pettersson, Lönnroth & Karonen 2023, 201–206.

⁴⁶ Mäntylä 1981a, 18.

liittyneet muotoseikat, kirjoittajan (ja puhujan) tulkinnat ja positiot, kirjoitustilanteessa sattuneet inhimilliset virheet ja ehkäpä joskus väärinymmärryksetkin, jotka eivät välttämättä välity tutkijalle suoraan. Lähdettä ei ole laadittu myöhempää tutkimuskäyttöä varten, ja vielä vähemmän sitä on tarkoitettu kuvailemaan sitä, millaisena kaupunkiympäristö koettiin ja ymmärrettiin. Tavoite oli merkitä muistiin oikeudessa käsitellyt asiat ja niistä tehdyt päätökset, sillä kirjurin laatimat renovoidut tuomiokirjat osoittivat alioikeuksien toiminnan oikeellisuutta niitä valvovalle hovioikeudelle.⁴⁷ Tutkijan harmiksi kiinnostavimmat seikat kaupunkitilan käytöstä ovat usein jääneet kirjaamatta, sillä joko ne ovat aikalaisille olleet itsestään selviä tai niillä ei ole ollut kirjaustilanteessa samanlaista painoarvoa kuin tämän tutkimuksen kannalta olisi ihanteellista: aineisto ei sellaisenaan ”puhu”, vaan sitä on tulkittava. Kämnerinoikeuden tuomiokirjat kuitenkin, puutteineenkin, kertovat varhaismodernin ajan Helsingin yhteisessä kaupunkitilassa vietetystä arjesta ja tilalle annetuista erilaisista merkityksistä paremmin kuin mikään toinen saatavilla oleva lähde.

Useat kämnerinoikeudessa käsitellyt rikosjutut olivat tapahtuneet arkisissa elinympäristöissä: kaupungin kaduilla, pihapiireissä, kasvimailla ja erilaisissa yhteen kokoontumisen tiloissa, joissa tapahtuvaa tavallista toimintaa kirjattiin ylös rikostapauksia tutkittaessa. Näin ollen juuri kämnerinoikeuden avulla on mahdollista tutkia kaupunkitilan käyttöä ja siten rakentuvia tilan eri merkityksiä. Kaupunkitila tulee esille myös kaupungin raastuvanoikeuden tuomiokirjoissa ja maistraatin pöytäkirjoissa. Niissä käsitellyt, tilaa käsittelevät tapaukset kuitenkin kytkeytyvät pääpiirteissään esimerkiksi lainhuudatuksiin, tonttien omistajuuteen ja yksityiseen tilaan. Sen vuoksi yhteisen tilan tutkiminen mahdollistuu kattavimmin juuri kämnerinoikeuden avulla. Koska tutkimus keskittyy nimenomaisesti Helsinkiin, Viaporiin liittyvät sotilasasiakirjat ovat rajautuneet pois tutkimusaineistosta. Kuitenkin kämnerinoikeuden tuomiokirjoissa alueen laaja sotilasväestö on hyvin edustettuna ja nimenomaisesti siitä näkökulmasta, kuinka sotilaat ja heidän perheenjäsenensä käyttivät Helsingin kaupunkitilaa. Kämnerinoikeuden lähdeaineisto on kattava siksikin, että sen avulla avartuu laaja kuva alueella eläneisiin ihmisiin. Aineistosta on kuitenkin huomioitava se, että kaupungin harvalukuisen eliitin eli aateliston ja ylemmän porvariston arki havainnollistuu vain hyvin harvan tapauksen kautta. Kaupungin eliitti oli vain harvoin osallisena kämnerinoikeudessa käsitellyissä rikostapauksissa. Kämnerinoikeuden aineiston muodostama kuva on silti kattava väestön ja muiden alueella oleilneiden ihmisten kokonaisuuteen nähden.

Helsingin maistraatin pöytäkirjoja on hyödynnetty täydentävänä lähteenä. Maistraatti oli kaupungin korkein hallintoelin, joka käsitteli laajasti erilaisia asioita aina porvarisoikeusanomuksista kaupungin rakennusvalvontaan.⁴⁸ Maistraatin aineistojen avulla on selvitetty kaupungin katutilan muutosta ja näiden muutosten kytkeytymistä laajempiin valtakunnallisiin ihanteisiin. Muina täydentävinä lähteinä on käytetty kirkonkirja-aineistoa ja henkikirjoja,

⁴⁷ Renvall 1947; 208; Einonen & Impola 2021, 147–150; Impola, Pettersson, Lönnroth & Karonen 2023, 207–209.

⁴⁸ Granqvist 2016, 224–226.

aksiisioikeuden tuomiokirjoja sekä karttoja. Kirkonkirja-aineistoon lukeutuvat tässä tutkimuksessa rippikirjat sekä syntyneiden ja kastettujen luettelot. Niitä sekä Helsingistä laadittuja henkikirjoja on käytetty apuna tutkittaessa eritoten kaupungin väestörakennetta. Kaupunkitilan rajoihin, kulkemiseen sekä niiden valvontaan liittyvissä kohdissa täydentävänä aineistona on käytetty Helsingin aksiisioikeuden tuomiokirjoja. Aksiisioikeudet valvoivat kaupungeissa tulleja ja niiden tuomiokirjoissa on tapauksia tavaroiden salakuljetuksesta ja kätkemisestä. Aineistossa kuvaillaan varsinkin tullien ympäristöä ja tulleissa toimimista sekä maanteillä ja talviteillä tapahtunutta arkista ja tavallisesta poikkeavaa liikku-
mista.⁴⁹

Tuomiokirjojen ja muiden tekstiaineistojen lisäksi lähteenä käytetään karttoja, joita Helsingistä on piirretty varsinkin Viaporin linnoitukseen liittyvien rakennussuunnitelmien yhteydessä. Eri tarkoituksia – kuten maanmittausta tai rakennussuunnitelmia – varten luodut kartat kuvaavat tilaa aina vain tietystä, rajatusta näkökulmasta käsin, eikä kartoissa koskaan kuvata kaikkea mahdollista materiaalista ympäristöä. Kartat ovat esitys siitä, mikä kulloisenkin kuvauksen kannalta on nähty merkityksellisenä. Siksi karttoja tulkittaessa on otettava huomioon esimerkiksi se, onko kartta suunnitelma, esittääkö se jo olemassa olevaa ympäristöä vai kenties molempia. Kartan tarkoituksesta voi myös päätellä, mitä kartan on määrä kuvata – eli mitä siitä mahdollisesti puuttuu.⁵⁰ Karttojen tulkin-
nassa on huomioitava myös se, että vain ani harvalla varhaismodernin ajan ihmisellä oli mahdollisuus hahmottaa kokonaiskuvaa tietystä tilasta visuaalisesti kartan avulla. Tutut ja vieraat ympäristöt sekä koko maailma hahmottuivat toisenlaisin tavoin, kuten tilassa liikkumalla tai toisilta ihmisiltä kuulemalla. Karttojen avulla voidaan silti tutkia esimerkiksi kaupunkitilaan kohdistettuja ihanteita, erilaisia etäisyyksiä ja tilassa olleita fyysisiä rajoja, kuten aitoja ja portteja. Joissakin kartoissa on lisäksi ympäristön sanallista kuvausta ja paikannimiä. Siten kartat auttavat hahmottamaan, millainen kaupunkitilan rakennettu ympäristö oli.

Nykyisen lainsäädännön mukaan minkään tutkimuksessani käytetyn lähdeaineiston käyttöä ei ole rajoitettu. Tutkimusaineisto on myös avoimesti saatavilla.⁵¹ Koska varsinaisia juridisia rajoituksia aineiston käytölle ei ole, pohjautuu tutkimustyön eettisyys hyvään tieteelliseen käytäntöön ja tutkimusprosessin läpinäkyvyyteen. Eettiset kysymykset nivoutuvat lähdekriittisiin ongelmiin: esimerkiksi kämnerinoikeudessa kuullaan monia eri ihmisiä, mutta todistajanlausunnotkin ovat kirjurin kirjaamia. Siksi aineistoa analysoitaessa on tärkeää huomioida, kuka oikeudessa puhuu ja mitä kaikkea hänen sanomisistaan on kirjattu ylös. Kämnerinoikeudessa käsitellyt tapaukset eivät liity kaikkein vakavimpiin rikoksiin, kuten murhiin, joskin vähäisemmiksikin katsotut rikokset olivat syytetyn maineelle ja kunnialle haitallisia. Aineistonkeruussa on ylipäättään huomioitu vain sellaiset tapaukset, jotka kertovat varhaismodernin ajan yhteisestä

⁴⁹ Nikula 1981, 225; Asker 2009, 132.

⁵⁰ Kostet 1995, 12–14; Kostet 2000, 30, 36–40; Mels 2018, 286–287.

⁵¹ Arkistolaki 831/1994; Vainio-Korhonen 2017, 29–39.

kaupunkitilasta. Avaan aineistonkeruun vaiheita, analyysiprosessia ja tuloksiin johtaneita valintoja tarkemmin seuraavassa luvussa.

1.2.2 Menetelmät

Historiantutkimuksessa menetelmät ja teoriat limittyvät toisiinsa, erityisesti laadullisessa tutkimuksessa. Menetelmien näkymättömyys juontaa juurensa ajatukseen koko tieteenalaa yhdistävistä käytännöistä, niin kutsutuista historian perusmenetelmistä. Näistä kaikkea historiantutkimusta väistämättä koskettavista käytännöistä keskustelua herättänein on lähdekritiikki, jonka lisäksi menetelmiksi voidaan mainita tiedon kontekstualisointi sekä hermeneuttinen tai teoreettinen päättely, jotka sinänsä ovat leimallisia mille tahansa tutkimusalalle.⁵² Mainitut käytänteet ovat kaikki olennaisia myös tässä tutkimuksessa. Niiden lisäksi keskeinen käyttämäni menetelmä on tilallinen analyysi, jota voi luonnehtia kartallistamiseksi.

Laveasti määriteltynä kartallistamisella tarkoitetaan analyysia, jossa keskitytään erilaisten tilasuhteiden tutkimiseen ja tilallisen maailman hahmottamiseen. Käytännössä kartallistamista voidaan toteuttaa monin eri tavoin.⁵³ Konkreettisimmillaan kartallistaminen hahmottuu paikkatietojärjestelmää (GIS, Geographical Information Systems) hyödyntävässä geospaatialisessa analyysissä. GIS-menetelmästä on hyötyä esimerkiksi silloin, kun tutkitaan fyysisessä tilassa tapahtuneita konkreettisia muutoksia, kuten tutkitun alueen maiseman, kaupungin asemakaavan tai väestörakenteen muuttumista.⁵⁴ Panu Savolainen on hyödyntänyt kartallistamista väitöskirjassaan konkreettisen kartan luomiseen. Savolaisen käyttämä aineisto on koostettu erilaisista lähde tyypeistä, kuten tuomiokirjoista, päiväkirjoista, sanomalehdistä ja rakennusten katselmusasiakirjoista. Tämän vuoksi Savolainen mainitsee ”lähteiden ristiinluennan” (s. 33) tutkimuksensa erityispiirteeksi. Tutkimuksessa käytetään monia eri lähteitä, joita yhdistää menetelmällisesti kartallistaminen. Tällä Savolainen tarkoittaa tekstimuodossa olevan tilallisen tiedon sijoittamista kartalle niin tarkasti kuin mahdollista. Näin luomiaan karttoja Savolainen hyödyntää analyysin välineinä ja tiedon visualisoinnissa. Luodut kartat osoittavat rakennetussa ympäristössä muodostuvia tilasuhteita.⁵⁵

Savolaisen tutkimuksessa erilaisista lähteistä koottu tieto havainnollistuu lopulta konkreettisena karttana ja visuaaliseen muotoon kootut sijaintitiedot ovat keskeisiä apuvälineitä. Varsinaisen fyysisen kartan luominen kuitenkin ei ole aina kartallistamisen edellytys. Jo kulttuuristen tai sosiaalisten tilarakenteiden tutkiminen itsessään voidaan nähdä kartallistamisena, ja sellaisena menetelmä ymmärretään myös tässä tutkimuksessa.⁵⁶ Toisin sanoen tekemäni tilallinen

⁵² Esim. Renvall 1983 [1965], 13, 165–217; Dahl 1967, 12, 25; Haapala 1989, 9–10; Kaartinen, 174–175; Vuolanto 2007, 304–305, 309; Ollitervo 2012; Saarelainen 2012; Kalela 2000, 11–20; Tepora, Danielsbacka & Hannikainen 2022, 11–17.

⁵³ Esim. Mels 2018, 279–287; Laine 2020, 51; Nivala 2023, 354–354.

⁵⁴ Esim. Härkönen 2016; Mels 2018.

⁵⁵ Savolainen 2017, 110–111.

⁵⁶ Lamberg 2011, 15.

analyysi tarkoittaa tässä tapauksessa konkreettisesti menetelmää, jossa analysoin tekstiaineistoa tilallisesta perspektiivistä käsin. Keskeistä on havainnoida erilaisia kaupunkitilaan liitettyjä merkityksiä ja tilan käyttöä. Sen vuoksi varsinainen paikkatieto ja sen visuaalinen esittäminen ei ole analyysin kannalta keskeistä.

Olen etsinyt valitsemastani lähdeaineistosta tapauksia, joiden perusteella on mahdollista analysoida ihmisten toimintaa kaupungin yhteisissä tiloissa. Käytännössä nämä tapaukset osoittavat arkista toimintaa, yhteisesti jaettuja käsityksiä ja ristiriitoja, ja näin ollen ne havainnollistavat tilojen monitulkintaisuutta. Tapausten etsimiseksi olen käynyt systemaattisesti läpi Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirja-aineiston vuosilta 1770–1820. Lähdeaineiston kerääminen vie aikaa, sillä tilaan kytkeytyvän sanaston tunnistaminen ja löytäminen vaatii varsinkin aineistonkeruun alussa perusteellista aineistoon tutustumista ja sen yksityiskohtaista lukemista. Tällä tavalla koottu aineisto kuitenkin tuo uutta tietoa tilallisuudesta ja sen ymmärtämisestä. Tutkimusaineistoksi kerättyjen tapausten kokonaisuus Helsingin kämnerinoikeuden aineistosta on noin neljäsataa tapausta. Näistä tapauksista monia on käsitelty useassa eri oikeusistunnossa. Karkeasti arvioiden analysoitavien tapausten joukko on hieman vajaa kymmenen prosenttia kaikesta Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirja-aineistosta vuosilta 1770–1820.

Analysoitavaksi valitut tapaukset ovat nousseet esiin yhteiseen tilaan kytkeytyvän sanaston perusteella. Tällaista sanastoa ovat ensinnäkin erilaiset paikannimiksi tulkittavat ilmaisut, kuten ”Tölö”, ”Suurkatu” tai ”kauppias Burtzin talon kulma”. Näiden lisäksi aineistossa on mainintoja ylipäätään esimerkiksi kaduista ja maanteistä, rannoista, metsistä, niityistä ja puutarhoista. Tällaista sanastoa etsimällä on ollut mahdollista löytää tarkemmin analysoitavaksi tapauksia, joissa nousee esille kaupungin yhteisissä tiloissa toimiminen ja tilan käyttäminen. Nämä tapaukset on luettu yksityiskohtaisesti. Tutkimuskirjallisuuden avulla aineiston antamia tietoja on mahdollista kontekstualisoida ja ymmärtää laajemmin.

Keräämäni aineiston kannalta on keskeistä huomioida se, että analysoimistani tapauksissa korostuvat voimakkaasti rikokset ja rikosepäilyt. Verratessa esimerkiksi kämnerinoikeuden käsittelemiin talous- tai hallintojuttuihin juuri rikostapaukset kytkeytyvät usein kaupungin yhteiseen tilaan. Rikostapaukset tarjoavat vain kapean tirkistysaukon kaupungin arkielämään, sillä ne ovat usein arjesta poikkeavia tapahtumia. Yhteiseen tilaan sijoittuvien rikostapausten kautta on kuitenkin mahdollista ymmärtää ihmisten toimintaa ja sitä säädellyttä kulttuuria. Esimerkiksi kaupunkitilassa tapahtuneet rauhanhäiriöt osoittavat, miten tilassa kuului toimia ja millaisin eri tavoin tilaa todellisuudessa käytettiin. Tapauksia etsittäessä keskeistä ei ole niinkään ollut tapaustyyppi tai rikollisuuden laji vaan se, miten kaupunkitilan arki ja sitä havainnollistavat erilaiset poikkeustilanteet nousevat aineistosta esille. Tuomiokirja-aineistoa tulkittaessa huomio ei siten ensisijaisesti kiinnity ihmisten rikollisiin tekoihin ja niiden arkaluontoisuuteen vaan niiden kautta hahmottuvaan tilalliseen maailmaan.

1.3 Tehtävä ja rajaukset

Tutkin varhaismodernin ajan ihmisten tapaa käyttää kaupunkitilaa ja siihen liittyneitä merkityksiä kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä. Kaupunkitilan käyttäminen oli arkista toimintaa, jota sääntelivät valtakunnan lait ja yhteisesti ylläpidetty tapakulttuuri. Tutkimuskysymykseni ovat:

- 1) Miten tutkimusjakson ihmiset käyttivät yhteistä kaupunkitilaa ja miksi?
- 2) Millaisia merkityksiä yhteisellä kaupunkitilalla oli, ja kuinka näitä merkityksiä luotiin tilaa käyttämällä?

Ensimmäisen tutkimuskysymyksen kautta tarkastellaan yhteisessä kaupunkitilassa toimimisen eri tapoja. Huomio kiinnittyy yhteiseen (*allmän*) kaupunkitilaan, jota määrittää tilan avoimuus ja julkisuus. Tilan käyttämistä tutkimalla on samalla mahdollista selvittää, mitä kaikkea yhteinen tila tarkoitti, mitkä tilat ymmärrettiin yhteisiksi ja miksi. Ketkä jakoivat tilan yhteisyyden? Toinen tutkimuskysymys syventää ymmärrystä yhteisen tilan moniulotteisuudesta. Lähtökohdiana on ajatus siitä, että alueista ja rajoista oli olemassa tiettyjä jaettuina käsityksiä, mutta niistä oli myös erilaisia tulkintoja ja niihin sisältyi ristiriitoja.

Kaupunkitilan käyttö sivuaa väistämättä tilan *kokemista*, sillä tilassa syntyneet kokemukset vaikuttivat tilassa toimimisen tapoihin. Kokemusten taustalla ovat esimerkiksi ihmisten henkilökohtaiset käsitykset, muistot ja sosiaalinen status.⁵⁷ Vaikka kokemukset vaikuttavat merkittäväällä tavalla tilassa toimimisen tapoihin, en pyri tutkimaan kokemushistoriaa vaan avartamaan laajemmin käsitystä siitä, miten varhaismodernin ajan kaupunkitilaa käytettiin. Ymmärrän kokemuksen laajaksi ilmiöksi, josta tila-aistimukset muodostavat vain osan. Kahdessa alaluvussa (4.3.1 *Pimeys ja valo* ja 4.3.2 *Äänimaisema*) hyödynnetään kokemushistorian tutkimusalaan lukeutuvaa aistihistoriallista lähestymistapaa. Aistihavaintojen kautta on mahdollista ymmärtää monipuolisesti tilaan liittyviä käsitteitä ja jäsennyksiä, tilassa ilmeneviä valtarakenteita, ihanteita ja niihin suhtautumista.⁵⁸

Kaupunkitilan käyttöä on mahdollista tutkia kiinnittämällä huomio kaupungissa ja sen vaikutuspiirissä eläneiden ihmisten toimijuuteen. Käytännössä tämä tarkoittaa kaupungin alueella asumisen, liikkumisen ja työskentelyn erilaisia arkisia käytäntöjä ja toisaalta myös poikkeavia tapahtumia, kuten tilankäytön ristiriitatilanteita. Toimijuudella (*agency*) tarkoitan yksilöiden tietoisia ja tiedostamattomia tekoja, joihin vaikuttavat esimerkiksi vallitseva kulttuuri, maailmankuva ja yhteiskuntajärjestys. Varhaismodernissa yhteiskunnassa erityisesti sukupuoli ja sääty määrittivät sitä, millainen toimijuus oli kenellekin mahdollista. Toimijuus ei kuitenkaan merkitse pelkästään vapaan tahdon määrittämää aktiivista

⁵⁷ Kivimäki 2019, 17–18.

⁵⁸ Laitinen 2004, 2–6; Laine & Lento 2008. Aistien ja kokemusten suhteesta ks. esim. Johnson & Salmi 2012, 89. Kokemuksen käsitteestä historiassa esim. Carr 2014, erit. 8–14; Kivimäki 2019; Toivo & Katajala-Peltomaa 2022.

toimintaa, vaan voi olla myös esimerkiksi säädynmukaiseen asemaan sopeutumista ja mukautumista.⁵⁹

Alueellisena lähtökohtana on privilegioissa määritelty Helsingin kaupunki. Kuitenkin samalla huomioidaan, että aikalaisten ymmärryksessä kaupungin erilaisia rajoja – kuten Helsingin ja Viaporin välistä rajaa – saatettiin tulkita eri tavoin. Kaupunkihistorioissa ja ylipäätään paikallishistorioissa tutkittava kaupunki tai paikkakunta määritetään usein paikallishallinnon rajojen perusteella. Rajaus perustuu näin ollen tiettyyn ihmisyyhteisöön, kuten kaupungin asukkaisiin.⁶⁰ Tarkastelutavan mukaan paikallishallinto ja sen itsenäisyys korostavat alueen erityisyyttä, ehkä jopa irrallisuutta esimerkiksi ympäröivästä maaseudusta. Toisaalta se voi kytkeä kaupungin osaksi laajempaa kuntien ja kaupunkien kokonaisuutta valtakunnassa ja auttaa havaitsemaan vuorovaikutteisuutta esimerkiksi eri kaupunkien tai kaupungin ja sitä ympäröivien alueiden välillä.⁶¹

Tässä väitöskirjassa tutkimuskohde on rajattu ensisijaisesti alueellisin perustein eli paikallishallinnon rajan mukaan, eikä esimerkiksi kaupunkiseurakunnan muodostaman yhteisön mukaisesti. Tutkimus ei kuitenkaan kohdistu pelkästään kaupungin laillisiin asukkaisiin vaan kaikkiin ihmisiin, jotka käyttivät Helsingin kaupunkitilaa. Muutoin esimerkiksi Viaporin sotilasväestö rajautuisi tutkimuksesta pois, vaikka juuri sotilaat perheineen olivat tutkimusjaksolla keskeinen osa kaupunkiyhteisöä. Tämä on merkittävää huomioida, sillä Helsingissä sekä sen välittömässä vaikutuspiirissä asuvien ja oleilevien ihmisten kirjo oli hyvin laaja. Kaupungin laillisten asukkaiden, eli porvariston, virkamiesten ja palvelusväen, ohella tutkimuksessa huomioidaan kaikki kaupunkitilan käyttäjät: lähiseudun talonpojat, Viaporin väki, merimiehet sekä muut vierailijat ja alueella laittomasti oleilevat irtolaiset.

Viaporin huomioiminen Helsinkiä tarkasteltaessa on tärkeää siksi, että Viaporin rakennustyöt vaikuttivat merkittävällä tavalla Helsingin laillisen väestön lukumäärään ja porvariston muotoutumiseen. Viapori ei ainoastaan kasvatanut ja vahvistanut Helsingin porvaristoa vaan myös muokkasi sen koostumusta. Viaporin rakennuskaudella varsinkin käsityöläisten ja pienporvareiden määrä kasvoi huomattavasti, ja tätä selittää nimenomaan Viaporin edesauttama kaupungin vaurastuminen sekä rakennustöiden tarjoamat elinkeinomahdollisuudet.⁶² Tässä tutkimuksessa Viaporin linnoitussaaaria ei sinänsä tarkastella, sillä se ei juridisesti ollut osa Helsingin kaupunkia. Kuitenkin linnoitussaaaret olivat kiinteässä yhteydessä kaupunkiin, joten käsittelen paitsi alueiden yhteisöjä ja niiden välistä vuorovaikutusta kaupunkitilassa, myös esimerkiksi konkreettisia kulkuyhteyksiä kaupungin ja saarten välillä.

Ajallisesti tutkimus käsittelee kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsinkiä. Tutkimusjakso alkaa vuodesta 1770, jolloin Helsinki oli ruotsalainen tapulikaupunki, maaherrankaupunki ja linnoituskaupunki. Tutkimusjakson

⁵⁹ Bratman 2007, 90; Stark 2011, 29–33; Frigren 2016, 43–44; Karonen & Hakanen 2017, 19–20.

⁶⁰ Renvall 1983 [1965], 263–265; Ahtiainen & Tervonen 2010, 84; Kolbe & Nyström 2010, 186.

⁶¹ Ahtiainen & Tervonen 2010, 27–28; Peltonen 2010, 129–132; Markkola, Snellman & Östman 2014, 8. Ks. myös Sandström 1996.

⁶² Granqvist 2016, 72, 90–95.

alku on määritetty sillä perusteella, että ajanjakso 1770-luvulta eteenpäin oli Helsingissä kasvun ja vakauden aikaa, jonka katkaisi hetkellisesti vain Kustaa III:n sota (1788–1790). Helsingin rooli linnoituskaupunkina oli vakiintunut kiihkeiden rakennuskausien jälkeen, ja kaupungin talous kohentui jo linnoitustöistä riippumatta. Kaupungin asukasluku oli noussut hieman yli 2000 henkeen ja jatkoi kasvuaan vuosisadan loppua kohden.⁶³ Vuonna 1812 Helsinki korotettiin suuriruhetinaskunnan pääkaupungiksi, mutta käytännössä pääkaupunkiaseman konkretisointumisen vei aikaa. Tärkeimmät hallintoinstituutiot muuttivat Helsinkiin Turusta 1810-luvun kuluessa, ja samalla monumentaalisen pääkaupungin asema-kaavasuunnitelma valmistui ja rakennustyöt aloitettiin. Kuitenkin uusi rooli pääkaupunkina vahvistui konkreettisesti vasta 1820-luvulta alkaen, jolloin Helsingin empirekeskusta rakentui ja erilaiset hallintoinstituutiot hiljalleen vakiinnuttivat asemansa kaupungissa. Tämä tutkimus on rajattu siksi päättymään vuoteen 1820. Viidenkymmenen vuoden mittaiselta ajanjaksolta on mahdollista havainnoida muutoksia kaupunkitilan käytössä mutta myös huomioida pysyvyyttä ja vakiintuneita käytänteitä.

Tutkimus jakautuu kolmeen temaattiseen päälukuun, joissa lähestyn kaupunkitilan käyttöä eri näkökulmista. Luvussa 2 tarkastelen kaupunkia ensisijaisesti valtakunnan, hallinnon ja esivallan kontrollin kautta. Kaupungille määritettyjen tehtävien ja rajojen lisäksi luvussa tutkitaan kaupunkitilan valvontaa, erilaisia tilaan liittyviä ihanteita ja sitä, miten ne lopulta näkyivät kaupunkitilan arjessa. Luku 3 käsittelee kaupunkia yhteisönä, joka koostuu paitsi Helsingin lailisista asukkaista myös siellä vierailevista ja väliaikaisesti oleilevista ihmisistä, jotka kohtasivat toisiaan kaupungin yhteisissä tiloissa. Erilaisten ihmisten kohtaaminen ja rinnakkainelo kaupunkitilassa havainnollistaa tilassa toimimisen tapoja sekä tilalle annettuja merkityksiä. Viimeiseksi luvussa 4 syvennyn kaupunkitilaan fyysisenä ympäristönä, jota kaupunkitilassa toimineet ihmiset käyttävät ja rajaavat eri tavoin. Luvussa kaupunkitilaa tarkastellaan yhtäältä rakennettuna ja eri tavoin rajattuna tilana ja toisaalta aistittuna tilana. Näin on mahdollista tutkia fyysistä ympäristöä yhteisesti jaettuna ja samalla henkilökohtaisesti koettuna ympäristönä, moninaisena tilana.

⁶³ Turpeinen 1977, 124–125; Granqvist 2016, 40–42.

2 KUNINKAAN JA KEISARIN KAUPUNKI

2.1 Helsinki valtakuntien osana

Millainen kaupunki Helsinki oli osana Ruotsia, entä Venäjää? Tässä luvussa tutkin Helsinkiä normatiivisista, valtiovallan asettamista lähtökohdista käsin. Valtiovalta antoi kaupungeille tietyn tehtävän, oikeudet ja hallinnolliset rajat. Kaupunkeihin kohdistuneisiin odotuksiin vaikutti kaupunkipolitiikka eli se, mitä merkitystä kaupungeilla nähtiin olevan valtakunnalle ja kuinka niitä pyrittiin kehittämään. Valtiovallan ja hallitsijan käsitykset kaupunkien merkityksistä vaikuttivat paikallishallinnon toimintamahdollisuuksiin ja sitä kautta kaupungeissa elettyyn arkeen. Paikallishallinto eli kunkin kaupungin raati ja pormestari puolestaan hallitsivat kaupunkia, jakoivat oikeutta ja ajoivat kaupunkinsa etuja valtakunnassa. Helsingin tarkastelu valtiollisen ja paikallisen maallisen esivallan⁶⁴ eli kruunun kautta auttaa hahmottamaan kaupunkitilan eri merkityksiä. Se kertoo siitä, millaiseksi fyysiseksi ympäristöksi Helsinki tarkoitettiin ja miten alamaisten oletettiin tilassa toimivan.

Ruotsin valtakunnassa perustetuille kaupungeille oli leimallista, että niiden olemassaoloon on jo keskiajalta saakka vaikuttanut kruunu ja sen kulloinenkin kaupunkipolitiikka.⁶⁵ Ainoastaan hallitsija saattoi myöntää yhteisölle kaupunki-oikeudet ja privilegiot eli erioikeudet, joiden puitteissa kaupunki voi toimia. Kruunun ote valtakunnasta ja alamaisista voimistui suurvalta-ajalla, jolloin kaupungeja perustettiin paljon ja kruunu pyrki kitkemään laittoman maakaupan.

⁶⁴ *Esivallalla* viitataan nimenomaan maalliseen esivalltaan erotuksena kirkollisesta esivallasta, ellei toisin mainita.

⁶⁵ Monessa Euroopan maassa kaupunkijärjestelmät ovat olleet kirjavia: kaupungit saattoivat syntyä ilman erityistä perustamista tai perustajana saattoi olla jokin muu taho kuin kuningas tai keisari. Kaupunkeja hallittiin eri tavoin, niillä oli erilaisia rooleja ja siten koko kaupunkikäsitteen määrittäminen on vaihtelevaa. Hohenberg & Lees 1985, 22–29, Cowan 1998, 32–36. Tilly 1990, 51–58; Tilly 1994, 7–8, 22–26.

Juuri kaupankäynti oli kaupunkien perustehtävä ja etuoikeus, minkä lisäksi kaupungit olivat valtakunnassa merkittäviä paikallishallinnon keskuksia.⁶⁶

Hallitsijan myöntämät ja eri aikoina vahvistamat privilegiot määrittivät kaupunkiyhteisön elämää monin tavoin. Niissä määriteltiin kaupungin nimi, maantieteelliset alueet sekä hallinnon, elinkeinon ja taloudellisen toiminnan rajat. Saadut privilegiot erottivat kaupungin maaseudun asutuskeskuksista, ja erioikeuksien ansiosta kaupungeilla oli paitsi oikeus harjoittaa kauppaa myös oma tuomioistuimensa. Privilegiot toivat etuja ja hyötyjä kaupungin porvaristolle, jonka käymä kauppa puolestaan hyödytti kruunua esimerkiksi verotuloin.⁶⁷ Helsinki sai kaupunkiprivilegiossa Juhana III:n myöntäminä vuonna 1569, jolloin kaupunki vielä sijaitsi Vantaanjoen suulla (nyk. Vanhakaupunki).⁶⁸ Privilegiot määrittivät porvarillisten elinkeinojen yksinoikeuden lisäksi Helsingille kuuluvat maa-alueet.⁶⁹ Myöhemmät hallitsijat vahvistivat privilegioiden jatkuvuuden, ja toisinaan niitä täydennettiin. Erityisesti kuningatar Kristiinan aikana Helsinki sai uusia alueita. Kaupunki oli siirretty Vironniemelle valtaneuvoston päätöksellä jo vuonna 1640.⁷⁰

Kaupunkien merkityksestä ja tarkoituksesta kertoo jo kaupunkien sijainti. Yksikään Ruotsissa perustetuista kaupungeista ei syntynyt sattumalta. Kaupungin maantieteellinen sijainti oli aina suunnittelun tulosta, ja kaupunkipaikkaa punnittaessa vaakakupissa painoivat tarve kauppapaikalle ja hyvät kulkuyhteydet. Toisinaan suunnittelusta huolimatta perustetun kaupungin sijainti saattoi osoittautua kehnoksi – näin kävi juuri Helsingin kohdalla, joka siirrettiin etelämäksi vain vajaa vuosisata perustamisensa jälkeen.

Fyysinen sijainti ja kruunun kaupungille antamat merkitykset ovat ohjanneet Helsingin vaihteita ja kehitystä. Helsingin paikka Suomenlahden rannalta valikoitui Itämeren kauppa- ja kulkureittejä silmällä pitäen: Helsingin perustaminen (1550) tähtäsi vahvistamaan kuninkaan valtaa, keskittämään kaupankäyntiä ja kitkemään Uudenmaan talonpoikaispurjehdusta. Vaikka Helsingistä ei ensimmäisinä vuosisatoinaan kasvanut Itämeren kauppamahtia, pienellä kaupungilla oli tärkeä merkitys kruunulle nimenomaan sijaintinsa vuoksi. Helsingin kautta kulki tervaa ja puutavaraa, minkä lisäksi kaupunki toimi sotasatamana ja varastokeskuksena. Sataman ja Helsingin kauppalaivaston merkitys kasvoi 1700-luvun jälkipuolella.⁷¹ Juuri kulkuyhteyksien ja sijainnin vuoksi Helsingille kuuluneet Susisaaret valjastettiin armeijan käyttöön, kun Viaporin linnoitustyöt aloitettiin vuonna 1745. Helsingin ja Viaporin sijainnilla oli merkityksensä myös silloin, kun keisari Aleksanteri I valitsi Suomen suuriruhtinaskunnan

⁶⁶ Ericsson 1977, 109–114; Åström 1977, 134–135; Gardberg 1981, 12–13; Ranta 1981, 53–58; Karonen 2008, 141–145, 170–177.

⁶⁷ Ranta 1981, 53–60; Karonen 2008, 144–145.

⁶⁸ Helsingin perustamisasiakirjana on pidetty 1.2.1550 kirjoitettua kauppa- ja purjehdussääntöä, sillä siinä päätettiin uuden kaupungin perustamisesta Koskelaan (*Forsby*). Helsingin asukkaille myönnettiin ulkomaankauppaa koskevia erioikeuksia, mutta varsinaisia privilegioita kaupunki sai odottaa Juhana III:n valtakaudelle saakka. Helsingin ensimmäinen maa-alue pakkolunastettiin Helsingin pitäjän maanomistajilta. Suolahti 1950, 132–138, 140; Aalto 2012, 39, 50.

⁶⁹ Nordmann 1905–1908 I, 19–21.

⁷⁰ Aalto 2012, 347–377.

⁷¹ Aalto 2012, 20–25, 159–160; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 496.

pääkaupunkia. Helsinki sijaitsi idempänä ja siten lähempänä Pietaria kuin Turku, minkä lisäksi Viaporin sotilastukikohta toi turvaa.⁷²

Kaupunkien väestömäärä pysyi pitkään hyvin matalana; vasta 1900-luvulla kaupunkien väkiluku nousi yhtä suureksi kuin maaseudulla ja lopulta ohitti sen.⁷³ Varhaismodernin ajan kaupungit olivat siten pieniä, agraareja elinympäristöjä. Vaikka kaupungin ja maaseudun välinen ero ja alueiden rajat olivat privilegioiden osoittamana selviä, erot alueiden elinympäristössä ja elinkeinonharjoituksessa eivät käytännössä moniltakaan osin olleet jyrkkiä.⁷⁴ Kaupunkiväestön ytimen muodostivat porvarit, kauppiat ja käsityöläiset. Käsityöläisten toimintaa ja etuja valvoi ammattikuntalaitos. Käsityötä harjoitettiin silti maaseudullakin, ja toisaalta kaupungeissa merkittävä osa elannosta hankittiin agraarein keinoin maanviljelyn ja karjanhoidon avulla.⁷⁵ Samaten kaupungin ja maaseudun välinen raja oli merkittävä esimerkiksi tuomioalueen ja tullimaksujen keräämisen kannalta, mutta se ei estänyt ihmisten arkista liikkumista ja laajojen elinpiirien muodostumista.

Kustavilaiselle ajalle tultaessa Helsinki oli muodostunut merkittäväksi Itämeren kauppaja sotilaskaupungiksi. Kasvun alkusysäyksen mahdollistivat Viaporin linnoitustyöt, jotka kasvattivat alueen väestömäärää, vaurastuttivat porvaristoa ja keskittivät Helsinkiin hallintoa ja virkamiehiä. Hyötysuhde oli molemminpuolinen, sillä kasvava linnoitus tarvitsi tuekseen kaupungin, joka tuotti sille tarvittavia palveluita ja raaka-aineita. Vuosisadan lopulla Viaporin kiivas rakentaminen hiipui ja linnoituksen arki muuttui tavanomaiseksi varuskuntatoiminnaksi.⁷⁶ Helsingin merikauppa ja laivanvarustaminen olivat kuitenkin jo kasvaneet sen verran mittavasti, ettei pelkkä linnoituksen kanssa käyty kauppa ollut Helsingille enää yhtä tärkeää kuin aiemmin. Kaupungin kasvu ei silti ollut yhtäjaksoisen nousujohteista. Kustaa III:n sota (1788–1790) aiheutti tappioita ulkomaankauppaan, kiusasi asukkaita armeijan raskailla majoitusrasituksilla ja kaiken lisäksi sotilaiden tuomat epidemiat merkitsivät väestömenetyksiä. Notkahduksesta huolimatta kaupunki elpyi nopeasti. Helsingillä oli vetovoimaa, sillä se tarjosi mahdollisuuksia monenlaiseen elinkeinonharjoittamiseen. Muuttoliike kaupunkiin korvasi nopeasti epidemioiden aiheuttamat väestömenetykset.⁷⁷

Keisari Aleksanteri I:n määräyksestä Helsingistä tuli Suomen suuriruhtinaskunnan pääkaupunki vuonna 1812. Valintaan vaikutti moni tekijä, kuten Helsingin sijainti lähempänä Pietaria, Viaporin merkitys ja eritoten se, että uuden

⁷² Klinge 2012, 47–52, 57.

⁷³ Koko 1700-luvun aikana kaupunkiväestön määrä Suomessa vaihteli noin 4–5 % välillä. Vuonna 1805 Suomessa oli kaupunkiväestöä 4,7 %, joka tarkoitti noin 43 500 henkeä. Koko Ruotsin alueella kaupunkiväestön kokonaismäärä oli 1700-luvun lopulla noin 10 %. Nikula 1981, 139; Behre 1985, 209; Jutikkala 1984, 15–16; Lilja 2021, 378–379.

⁷⁴ Behre 1985, 211–213. Kaupungin ja maaseudun limittymisestä ja eroista ks. esim. Sandström 1996, 11–15; Karonen 2003, 381–383.

⁷⁵ Björklund 2010; Uotila 2014, 16–20; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 422–426.

⁷⁶ Viaporin rakentaminen voidaan jakaa muutamaan keskeiseen rakennuskauteen, joiden välissä työt etenivät vaihtelevasti. Viimeinen rakennuskausista oli kustavilaisella ajalla vuosina 1774–1791. Vuoden 1777 jälkeen rakennustyöt eivät kuitenkaan olleet yhtä suuria kuin aiemmin: uusia rakennushankkeita ei enää aloitettu, vaan saarilla keskityttiin enää keskeneräisten töiden viimeistelyyn. Gardberg 1998, 54–56, 71–81; Granqvist 2016, 39–40.

⁷⁷ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 211–212, 386, 442–445, 450–456, 460–462.

pääkaupungin luominen Helsinkiin mahdollisti siteiden katkaisemisen entiseen emämaahan Ruotsiin.⁷⁸ Pääkaupungin status tarkoitti kaupungin muuttumista ja kasvamista monessa mielessä: rakennettu ympäristö uudistui, kaupungin tehtävät ja hallinto kokivat muutoksia ja Helsinkiin alkoi suuntautua voimakas muuttovirta. Kaupunkiin muutti paitsi venäläisiä sotilaita ja kauppiaita myös virastoja ja virkamiehiä niin uudesta emämaasta kuin Suomen aiemmasta hallinto-kaupungista Turusta – Helsingin suhde valtiovaltaan tiivistyi kaikin tavoin.

Vuoden 1812 keväällä tehdystä pääkaupunkipäätöksestä kesti kuitenkin noin vuosikymmenen verran, että pääkaupungistumisen prosessi todella alkoi näkyä kaupunkitilassa ja että hallinto oli viimein asemoitunut Helsinkiin. Pääkaupunkijulistus vahvistui konkreettisiksi teoiksi 1810-luvun jälkipuolella askel kerrallaan: lopullinen suunnitelma uudeksi asemakaavaksi valmistui vuonna 1815, saksalainen arkkitehti C. L. Engel saapui Helsinkiin vuonna 1816 ja sitä seuraavana vuonna 1817 valmistui asetus senaatin ja virastojen siirtämisestä Helsinkiin. Senaatin toiminta Helsingissä käynnistyi vasta loppuvuodesta 1819. Jo arkistojen siirto oli aikaa vievä operaatio, puhumattakaan virkamiesten, senaatin jäsenten ja heidän perheidensä asuinolojen järjestelyistä.⁷⁹ Muutos vei aikaa, vaivaa ja varoja. Pääkaupungin siirto tehtiin nimenomaan poliittisin perustein eikä esimerkiksi ajatellen vain sitä, minne pääkaupungin perustaminen olisi helpointa. Puitteet uuden pääkaupungin rakentamiselle sekä virkamiesten ja arkistojen siirrolle oli luotava lähes tyhjästä.

2.2 Kaupungin hallinto

Kaupunkitilan muodostuminen oli alisteista esivallan kontrollille ja valtakunnan laeille. Rakentamista ja kaupunkiin muuttamista säädeltiin, samoin kontrolloitiin kaupunkitilassa kulkijoita ja sitä, että asukkaat huolehtivat tilaa koskevista velvollisuuksistaan, kuten katujen kunnossapidosta ja paloturvallisuudesta.⁸⁰ Moni tilankäyttöä ohjannut laki tai tapakulttuurinen käytäntö koski niin kaupunkia kuin maaseutuakin, mutta kaupungeissa oli omat privilegioiden määrittämät erityispiirteensä oikeudenkäynnille ja tilan valvonnalle.

Kaupungeissa toimi oma paikallinen hallintonsa. Kaupungin porvariston keskuudesta vaalilla valittu raati hallitsi, tuomitsi, huolehti porvariston eduista ja toimi yhdyssiteenä ylemmille tahoille, kuten maaherraan ja viime kädessä kruunuun. Toisaalta pormestari ja raati välittivät kruunulta lähtöisin olevia raskuuksia ja uudistuksia kaupunkiin. Valtaapitävä raati vaikutti monin tavoin kaupungin arkielämään ja kaupunkitilaan. Valta ei ollut yksisuuntaista, sillä esimerkiksi raadin kautta kaupungin asukkailla oli mahdollisuus pyrkiä vaikuttamaan elämäänsä ja elinympäristöönsä sekä hakea oikeutta tai suojelusta.⁸¹

⁷⁸ Pääkaupungiksi valitsemisen poliittisesta taustasta ks. erit. Danielson-Kalmari 1928, 306–309; Klinge 1997, 43–49; Klinge 2012 23–33, 45–63.

⁷⁹ Blomstedt 1963a, 55–66; Klinge 1997, 45; Klinge 2012, 62–63, 117.

⁸⁰ Esim. KA HKäO 29.5.1770 §2; HKA HKäO 17.7.1810 §2.

⁸¹ Gardberg 1981, 32–34; Karonen 1995, 47–48; Rähä 2012a, 25–26.

Maistraattina ja raastuvanoikeutena toimiva kaupungin raati oli jo 1600-luvulla muodostunut kahdeksi rinnakkaiseksi tai limittäiseksi toimielimeksi: hallinnosta vastaavaksi maistraatiksi ja kaupungin ylimpänä oikeusistuimena toimivaksi raastuvanoikeudeksi. Joissakin kaupungeissa, kuten juuri Helsingissä, toimi lisäksi alempi tuomioistuin eli kämnerinoikeus. Oikeusistuinten toimintaa valvoi hovioikeus. Tietyissä asioissa hallintoa puolestaan toteutettiin yhdessä kaupungin porvareiden kanssa.⁸²

Yhteys kruunuun oli olemassa, mutta kaupungeissa pidettiin 1700-luvulla tärkeänä sitä, että pormestarit ja raadin jäsenet valittiin itsenäisesti kaupungin oman porvariston kesken. Raatimiehet valittiin vaalilla, ja vaalikelpoisia sekä äänioikeutettuja olivat lähes kaikki kaupungin porvarit. Vaaleissa ehdolle asettautuminen, äänioikeus ja valituksi tuleminen perustuivat pätevyyteen, mutta käytännössä myös varallisuudella oli merkitystä, sillä raatimiehenä toimiminen vei aikaa omalta elinkeinonharjoitukselta. Usein valituilla oli hyvä tuntemus kaupunkinsa elinkeinoelämästä ja hallinnosta, ja 1700-luvun kuluessa juridisen koulutuksen merkitys kasvoi, mikä saattoi näkyä palkkauksessakin. Raati koostui Helsingissä 1700-luvulla pääasiassa kauppiaista ja virkamiehistä. Varsinkin virkamiesten osuus kasvoi vuosisadan edetessä, sillä koulutuksen, pätevyyden ja ammattitaidon merkitys kasvoi hallintotehtävien lisääntyessä.⁸³

Raatimiehistä ja yhdestä tai useammasta pormestarista koostuva maistraatti vastasi kaupungin oikeudenhoidosta, elinkeinoelämästä ja järjestyksestä. Raati huolehti esimerkiksi tonttien omistajuudesta ja lainhuudatuksista sekä valvoi kaupungin yhteisten tilojen kunnossapitoa ja käyttöä.⁸⁴ Helsingissä raatimiehiä oli kustavilaisella ajalla ja autonomian ajan alussa kuusi, minkä lisäksi kämnerinoikeuden puheenjohtaja oli raadin seitsemäs jäsen.⁸⁵ Kullakin raatimiehellä oli omat erikoistehtävänsä. Raatimiesten vastualueet liittyivät eri ammatikuntien valvomiseen, suojelusmiesten, matkustavaisten ja palovahtien valvontaan, varallisuuden hoitoon sekä teiden ja julkisten rakennusten kunnosta huolehtimiseen. Pormestareilla oli maallisessa paikallishallinnossa suurimmat valtaoikeudet: hän oli paikallishallinnossa ainoa henkilö, jolla oli toimeensa kuninkaallinen valtakirja ja usein myös laajin lainopillinen osaaminen. Monissa kaupungeissa pormestareita oli vain yksi, mutta Helsingissä virka oli jaettu kahdelle henkilölle jo vuonna 1757, koska työtaakka oli paisunut Viaporin linnoitustöiden

⁸² Maistraatti toimi yhteistyössä kaupunginvanhimpien ja yleisen raastuvankokouksen kanssa. Kaupunginvanhimmat hoitivat esimerkiksi tilintarkastuksia ja lausuiivat mielipiteensä kaupungin maistraattiin saapuneista porvarisoikeusanomuksista. Herlitz 1924, 375–382; Mäntylä 1977, 72–75; Ranta 1981, 96; Fällström & Mäntylä 1982, 189–196; Behre 1985, 213–215; Nikula 1981, 171–174, 180–182.

⁸³ Lindstedt 1954, 19–20, 30–31; Nikula 1981, 192, 197–203; Granqvist 2016, 134–135; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 310. Ilkka Mäntylän mukaan maistraatti oli mahdollista nähdä porvariston luottamuselimenä 1700-luvulla, koska sen jäsenet valittiin. Kuitenkaan jäsenten kannatusta ei mitattu valinnan jälkeen, eikä jäseniä voinut erottaa ilman huomattavia virkavirheitä tai rikoksia. Mäntylä 1981b, 17–19.

⁸⁴ Halila 1942, 47; Mäntylä 1977, 11; Ranta 1981, 77; Karonen 1995, 23–27.

⁸⁵ Lindstedt 1954, 73. Maistraatin jäsenten lukumäärästä eri kaupungeissa 1700-luvulla ks. Mäntylä 1977, 14–17, 23.

ja kaupungin kasvamisen myötä. Maistraatin työmäärä kasvoi samasta syystä, mikä lisäsi tarvetta yhä uusille virkamiehille.⁸⁶

Helsingin kaupunginhallinnon ongelmat yllyttivät kaupungin porvariston sisäisiä valtataisteluita, jotka kävivät kuumimmillaan 1750–1760-luvuilla.⁸⁷ Yksi kiistakapula oli virkamiesten lisääminen, josta kaupungit eivät saaneet päättää itsenäisesti. Virkamiesten määrä ja palkkaus määrättiin kaupunkikohtaisissa kunnikaallisissa menosäännöissä.⁸⁸ Maistraatin työmäärä oli suuri, joten varsinaisten raatimiesten ja pormestarin lisäksi maistraatin toimien hoitamisessa avusti iso joukko kaupungin virkakuntaa. Moniin eri toimenkuvuihin lukeutuvat muun muassa kaupunginsihteeri, oikeudessa yleisenä syyttäjänä toiminut kaupunginviskaali sekä kaupunginvouti, joka esimerkiksi toimitti haasteet asianomaisille. Useimpien kaupunkien tapaan Helsingissä kaupunginviskaalin ja voudin tehtävät oli yhdistetty samalle henkilölle.⁸⁹

Kaupunginhallinto näkyi kaupunkitilassa monin tavoin, esimerkiksi julkisina rakennusprojekteina tai määräyksinä, jotka vaikuttivat kaupunkilaisten arkeen. Kustavilaisen ajan rakennushankkeista keskeisimpiä oli uuden raatihuoneen rakentaminen, ja autonomian ajan alussa pääkaupungin rakennusurakka muokkasi koko kaupunkialuetta satamineen, toreineen ja kirkkoineen aivan uuteen uskoon. Kaikki kaupungin hallinnon ajamat uudistukset eivät olleet yhtä monumentaalisia mutta näkyivät silti merkittävällä tavalla ihmisten arjessa ja kaupunkitilassa. Muutokset tähtäsivät esimerkiksi kaupunkitilan turvallisuuteen, josta yhtenä osoituksena mainittakoon kaupungin palojärjestys. Vuonna 1784 laadittu palojärjestys, joka tehtiin täydentämään kaupungin aiempaa palo-sääntöä (1755), määrittä tarkasti palovahtien toimintaa ja sitä, miten kaupungin asukkaiden oli määrä toimia tulipalon syttyessä.⁹⁰

Toinen, vielä jokapäiväisempään arkielämään vaikuttanut esimerkki on Helsingin kaupunginhallinnon antama määräys, joka koski hevosilla kulkemista kaupungin kaduilla. Hevoset ja niiden vetämät kärryt tai reet olivat päivittäinen, tuttu näky kaupungin kaduilla ja pihoilla. Yleisesti ottaen liikenne sujui totuttuun tapaan, mutta toisinaan hevosillaan hurjastelevat ajajat aiheuttivat vaaratilanteita ja suoranaisia onnettomuuksia. Tämän seurauksena vuonna 1801 maistraatti määräsi kulkusten käytön pakolliseksi hevosella ajettaessa, jotta ratsun väistäminen ja tien antaminen olisi helpompaa. Varsinaiseen ajovauhtiin tai -tapaan ei tiettävästi puututtu.⁹¹ Moni ratsastaja oli saattanut käyttää erilaisia

⁸⁶ Arvokkaammaksi katsottu – ja siten myös paremmin palkattu – oikeuspormestarin virka tarkoitti nimensä mukaisesti sitä, että virkaan valittu toimi tuomarina raastuvanoikeudessa. Näin ollen kunnallispuormestarin vastuulle jäi maistraatin puheenjohtajana toimiminen. Hornborg 1950a, 392; Lindstedt 1954, 23, 30–35; Mäntylä 1981a, 17; Mäntylä 1981b, 20–21; Nikula 1981, 193; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 306–307.

⁸⁷ Vastaavia kamppailuita käytiin muissakin kaupungissa, esimerkiksi Porvoossa, jossa taisteltiin 1700-luvun puolivälissä käsityöläismestareiden asemasta kaupunginhallinnossa. Mäntylä 1994, 403–406.

⁸⁸ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 306–353.

⁸⁹ Lindstedt 1954, 43–44; Nikula 1981, 207–209; Fällström & Mäntylä 1982, 193.

⁹⁰ Helsingfors stads brand-ordning 1784; Pietiläinen 1992, 97–98. Autonomian ajan alussa palontorjuntaa kehitettiin edelleen ja seuraava palojärjestys laadittiin vuonna 1838. Turpeinen 1995, 36–37.

⁹¹ Hornborg 1950a, 369–371.

tiukuja ja kelloja jo aiemmin, mutta määräyksen myötä niistä tuli pakollisia ja eri tavoin kilisevien tiukujen äänimaisema kaupungin kaduilla yleistyi. Poikkeukset huomattiin herkästi: vielä vuonna 1806 vaununtekijämestari Jacob Malmström tuomittiin vauhdikkaasta hurjastelusta kaupungin torilla ja kaduilla ilman minäänlaisia kelloja.⁹²

Oman paikallisen hallinnon lisäksi kaupungeissa toimi muitakin hallintoorganisaatioita, joiden toiminta vaikutti kaupungin arkeen. Helsingissä oli maaherranistuin lääninhallintoineen aina vuoteen 1776 saakka. Viaporin ansiosta Helsinki oli Suomen sotaväen ylipäällikön residenssikaupunki ja siellä sijaitsi myös sotakomissariaatti. Selkein side ja viestinvälittäjä hallitsijan ja kaupungin paikallishallinnon välillä oli maaherra, joka vastasi suoraan kruunulle.⁹³ Erityisesti suhde korostui silloin, kun Helsinki vielä oli maaherrankaupunki. Asuin-kaupungissaan maaherra pystyi ottamaan tiiviimmin osaa kaupunginhallintoon ja oikeudenhoitoon, toisaalta kaupungin etuja Tukholmassa ajaen mutta välillä porvariston päätöksiin puuttuen. Tämä aiheutti toisinaan ristiriitoja raadin kanssa.⁹⁴

Helsingin aika maaherrankaupunkina päättyi Kustaa III:n läänijakouudistuksen seurauksena. Lääninhallituksen virkamiehet perheineen siirtyivät Hämeenlinnaan huhtikuussa 1776, ja hieman myöhemmin perässä muutti vielä lääninsairaala. Lääninhallitus oli työskennellyt Suurkadulla entisessä kauppias Burgmanin kivitallossa, josta tehtiin tuota pikaa Suomen sotilashallinnon keskus. Maaherranistuimen siirto ei siten lopulta horjuttanut Helsingin asemaa keskeisenä hallintokaupunkina, mutta kaupunginhallinnon toimivalta vahvistui ja sai tiettyä liikkumavaraa.⁹⁵ Kun Suomi oli siirtynyt osaksi Venäjää ja Helsingistä oli tullut pääkaupunki, kaupunginhallinto jatkoi toistaiseksi entiseen tapaan. Uusi aika toi mukanaan uusia tehtäviä ja virkamiehiä, joskin muutokset konkretisoituivat hiljalleen vasta 1820-luvulta eteenpäin.⁹⁶

2.3 Ihanteiden kaupunkitila

2.3.1 Kaupunkisuunnittelu ja rakennusvalvonta

Helsingin kantakaupungin nykyinen ruutuasemakaava valmistui uuden pääkaupungin tarpeisiin vuonna 1817. J. A. Ehrenströmin luoma asemakaava noudatteli osittain niitä katulinjoja ja kortteleita, jotka kaupungissa olivat jo vanhaan. Siten Helsingin kantakaupungin alueella on edelleen häivähdyksiä siitä kaupungista, joka vuosisatoja sitten ensi kerran rakennettiin Vironniemelle.

⁹² KA HKäO 28.3.1806 §4.

⁹³ Maaherran tehtävänä oli valvoa lääninsä paikallishallintoa ja oikeudenhoitoa. Lisäksi maaherra valvoi esimerkiksi kaupungin julkista rakentamista, maa-alueiden käyttöoikeuksia, porvarisoikeuksia sekä kaupungin eri virkoja. Varsinaista tuomiovaltaa maaherralla ei ollut, mutta hän vastasi toimeenpanovallasta. Fällström & Mäntylä 1982 187–188.

⁹⁴ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 275–376.

⁹⁵ Hornborg 1950b, 375; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 375–377, 381–382.

⁹⁶ Bonsdorff, 1929, 147; Wiherheimo & Rein 1950, 261–263; Tommila 2008, 163–166.

Helsingin ensimmäinen asemakaava laadittiin vuonna 1639, ja se ohjasi kaupungin rakentumista ja muotoa koko Ruotsin ajan.⁹⁷

Helsingin ensimmäisen asemakaavan laatiminen oli osa Ruotsin suurvaltakauden tehostettua kaupunkisuunnittelua. Kaupunkien rakennuskantaa yhdenmukaistettiin eli reguloitiin, kortteleita levennettiin ja kaupungit saivat ympärilleen tulliaidat. Muutokset liittyivät osin kaupungin elinolojen ja turvallisuuden parantamiseen mutta kytkeytyivät eritoten kruunun intresseihin hyötyä kaupungeista taloudellisesti; valtakunnan laajeneminen vaati rahaa.⁹⁸ Helsingin vuoden 1639 asemakaava pohjautui aikakauden asemakaavoittelulle tyypillisiin, valtarakenteita korostaviin renessanssi-ihanteisiin viivasuorine katuineen, jos toki haastavien maanmuotojen – suurten kallioiden ja epäsäännöllisen rantaviivan – vuoksi säntillisyydestä oli joustettava.⁹⁹

Asemakaava määräsi kortteleiden, katujen ja erilaisten tonttien sijainnin. Kaupunginhallinto puolestaan päätti siitä, mitä ja minne sai rakentaa. Käytännössä kaavoittamatonta, epävirallista asutusta kuitenkin kohosi erityisesti Ullanlinnaan ja Katajanokalle, varsinaisen kaupunkialueen laitamille.¹⁰⁰ Rakennustapaa säädeltiin esimerkiksi siten, että asuinrakennusten tuli olla kadun puolella ja ulkorakennusten tontin sisäpuolella. Näin pihapiirit ja kadun tila eriytyivät voimakkaasti toisistaan.¹⁰¹ Pihoille kuitenkin kuljettiin sallitusti päiväsaikaan, eivätkä ne tiloina olleet täysin suljettuja muulloin kuin öisin. Tonttien aidat, portit, ovet ja ikkunaluukut muodostivat konkreettisen fyysisen rajan, jonka ylittäminen ei ollut joka tilanteessa sallittua. Raja kuitenkin haihtui poikkeustilanteessa esimerkiksi tulipalon syttyessä tai poikkeavan metelin kantautuessa kadulta taloon tai talosta kadulle.¹⁰²

Kaupunkeja kartoitettiin asemakaavan laatimisen jälkeenkin eri syistä, esimerkiksi tulipalon aiheuttaman jälleenrakennustarpeen tähden tai Helsingin tapauksessa linnoitussuunnitelmien vuoksi.¹⁰³ Kaupunkien kartografiasta ja asemakaavasta vastasivat useimmiten tehtäväänsä koulutetut maanmittarit, joiden virkavelvollisuuteen kuului myös esimerkiksi viljelyspalstojen jako. Rakennustoiminnan valvominen ja tonttimittauksista eli tontin rajoista ja sijainnista huolehtiminen puolestaan kuuluivat kaupungin maistraatin tehtäviin. Maistraatin

⁹⁷ Vanhaa Helsinkiä varten ei tiettävästi laadittu varsinaista asemakaavaa. Silti kaupunkia pyrittiin rakentamaan Kustaa Vaasan antamien ohjeiden mukaisesti, suoriin katulinjoihin ja korttelijakoihin pyrkien. Luonnonmuotojen ja rakennustyötä ohjanneiden miesten kokemattomuuden vuoksi kuninkaan suunnitelmat eivät kuitenkaan täysin toteutuneet. Suolahti 1950, 140–141; Meurman 1969; Kostet 1995, 42–43; Ahlberg 2005, 129, 619–620; Aalto 2012, 84–85; Lilius 2014c, 111–112. Varhaisesta kaupunkisuunnittelusta Ruotsissa ks. esim. Hall 1991, 168–170.

⁹⁸ Karonen 1995, 23; Huhtamies 2008, 47–66; Karonen 2008, 174–177; Kostet 2014, 114–115; Lilius 2014f, 148–159, 227.

⁹⁹ Kostet 1995, 83–85, 115–116; Kirjakka 1996, 48; Ahlberg 2005, 144–145; Katajala 2011, 70–74.

¹⁰⁰ Köyhien mökkien ja hökkeleiden rakentaminen kaupungin laitamille oli tuttua jo niiltä ajoilta, kun kaupunki vasta kohosi Vironniemelle. Tällöin laittomaan rakentamiseen vielä puututtiin tiukasti, ainakin aivan varsinaisen kaupunkialueen lähistöllä. Aalto 2015, 24; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 514.

¹⁰¹ Sarsa 1983, 602; Lilius 2014f, 158–160.

¹⁰² Laitinen 2017, 192–204; Laitinen 2019, 140–145; Einonen 2013, 139–140.

¹⁰³ Koppinen 1983, 611; Knapas 2014, 277–278; Lilius 2014d, 325–328.

lisäksi maaherra saattoi antaa kaupungeille sopiviksi katsomiaan rakennusmääräyksiä. Varsinaisia rakennusjärjestyksiä Suomen kaupungeissa ei ollut ennen 1800-lukua. Rakennusten suunnittelutyötä tekivät rakennuttajat itse sekä toisi-naan urakoitsijat, kuten muurarit ja kirvesmiehet.¹⁰⁴ Kaupungin merkittävimpiä julkisia rakennushankkeita suunnitteli ja urakoi kaupunginarkkitehti, jonka palveluita ostivat myös vauraimmat porvarit.¹⁰⁵

Rakennetun kaupunkiympäristön julkiset tilat ilmensivät kaupungin tehtäviä kauppapaikkana ja hallinnollisena keskuksena. Useimmissa ruotsalaiskaupungeissa tori oli fyysisesti kaupungin keskellä, ja siten se oli sijoitettu myös Helsingissä.¹⁰⁶ Helsingin asemakaavasta voidaan havaita, että sen keskeiset aukiot eli tori ja kirkkomaa ovat vieretysten.¹⁰⁷ Näiden keskeisten aukoiden sijainti eri kaupungeissa vaihteli kulloistenkin maastonmuotojen vuoksi, mutta kaikissa kaupungeissa kirkko ja tori eivät olleet aivan näin lähetysten. Kallioiselle, ahtaalle niemelle rakentuvassa Helsingissä aukoiden sijoittelulle ei kuitenkaan ollut muuta vaihtoehtoa.¹⁰⁸

Koska kaupunki oli määrää jakaa neljään kortteliin, tori muodostui luontevasti niiden keskipisteeksi.¹⁰⁹ Torin ja kirkon muodostamaa aukiota ympäröivät pääilmansuuntien mukaan nimetyt korttelit: Östra, Västra, Norra ja Södra Quarteret. Pääilmansuuntiin perustuvien nimitysten rinnalla käytössä olivat kaupunginosia konkreettisemmin kuvailevat nimitykset: kaupungin koillisosaa nimitettiin maaperänsä mukaan Suoksi (*Kärrqvarteret*), kaakkoisosaa oli Kalastajanmäki (*Fiskarback qvarteret*), lounaisosa Espoon tullin mukaan nimetty Länsitulli (*Wästra Tull qvarteret*) ja luoteisosaa oli pitkulaisesta Kluuvinlahdesta nimensä saanut Kluuvi (*Gloqvarteret*). Suo oli kaupungin halvinta tonttimaata, jota pääasiallisesti asuttivat vähittäiskauppaa harjoittavat pienporvarit¹¹⁰ ja lesket. Käsi-työläiset asuivat Kluuvissa, paitsi varakkaimmat Länsitullin alueella. Oletettavasti Kluuvin rantaa lähinnä olevat tontit olivat vähiten haluttuja, rantaa kun käytettiin maistraatin kielloista huolimatta kaatopaikkana. Arvokkainta tonttimaata oli Kalastajanmäellä sekä kirkon ja torin ympäristössä, jossa asuivat Helsingin suurkauppiaat.¹¹¹

¹⁰⁴ Sarsa 1983, 600–601, 605; Kostet 1995, 25–29, 35; Kärki 2014, 387–391.

¹⁰⁵ Helsingin ensimmäinen kaupunginarkkitehti oli Samuel Berner, entinen Turun kaupunginarkkitehti, joka muutti Helsinkiin vuonna 1748 toimiakseen Viaporin linnoitusarkkitehtinä. Ura linnoituksessa loppui lyhyeen, mutta Berner nimettiin Helsingin kaupunginarkkitehdiksi. Edelleen Senaatintorin laidalla sijaitseva Sederholmin talo on otaksutusti Bernerin suunnittelema. Granqvist 2016, 79–80.

¹⁰⁶ Ahlberg 2005, 179; Ks. myös esim. Karlström 1974, 62; Helander 1977, 352.

¹⁰⁷ HKM Plan-Ritning öfver Helsingfors Stad (1809); Hietala, Helminen & Lahtinen 2009, 12.

¹⁰⁸ Ahlberg 2005, 179–183; Lilius 2014f, 160.

¹⁰⁹ Tämä oli määritelty jo Maunu Eerikinpojan kaupunginlaissa: ”*Var stad skall delas i fyra fjärdingar*”. Kortteleiden jakaminen perustui tulipaloilta suojautumiseen: näin kaupungin eri osiin oli jo ennaltaehkäisevästi määritelty työnjako, jolla tulipaloa ryhdyttiin sammuttamaan. Magnus Erikssons stadslag BB XXII §5; Garberg 1981, 29; Sarsa, 1983, 600.

¹¹⁰ Helsingissä käytössä oli termi *mindre borgerskapet* eli pienporvaristo. Samasta ryhmästä puhutaan vaihtelevilla termeillä kaupunkikohtaisesti esimerkiksi suomalaisena porvaristona, pikkuporvaristona tai vain porvaristona. Nikula 1981, 146; Granqvist 2016, 90.

¹¹¹ Helsingfors stads brand-ordning 1784, 3–4; Palmén 1907, 23; Aminoff & Pesonen 1981, 32; Tuomi 1995, 195–196; Aalto 2015, 320–333 Vrt. Lindberg & Rein 1950, 9.

Kaupunginosien eri nimitykset olivat tarpeellisia tonttikauppojen tai lainhuudatusten yhteydessä, kun oli tarpeen määritellä asiakirjaan käsiteltävän tontin tarkka sijainti. Sen sijaan esimerkiksi rikosjuttujen yhteydessä kaupunginosien nimiä ei ollut tapana käyttää, vaan tapahtumapaikkaa kuvataan viittamalla tontin omistajaan, rakennukseen, kadunnimeen tai muuten arkikäytössä vakiintuneeseen alueen nimeen. Sen sijaan neljän korttelin ulkopuoliset alueet, kuten Katajanokka (*Skat Udden*) tai Töölö (*Tölö*) mainitaan nimeltä.¹¹² Täsmennyksinä käsitteinä toistuvat paikanmääreet varsinkin viitattaessa kaupungin ulkomaahan, jolloin esimerkiksi Töölö oli kaupungin ulkopuolella, *utanför staden*.¹¹³

Kämnerinoikeudessa eri paikoista käytetyt ilmaisut ovat yhdistelmä viranomaisten määrittämiä virallisia termejä, kuten kadunnimiä, ja alueella vakiintuneita arkisia kuvailukeinoja.¹¹⁴ Ani harvalla oli mahdollisuus tarkastella kaupunkikuvaa kartan avulla, joten ympäristöä kulkureitteineen ei hahmoteltu ja kuvailtu pelkkiä kadunnimiä tavallisen, vaikka niitä tunnettiin. Kaupungissa sekä kaupunkiin kulkemista opittiin käytännössä liikkumalla ja toisilta apua kysyen. Käytännöllisintä oli hahmottaa tilaa tuttujen maamerkkien kautta, kuten tontinomistajien, kallioiden, rantojen ja merkittävien rakennusten sijainteja kuvaten. Siten viranomaislähteet, eritoten kartat, osoittavat vain yhden tavan nimetä kaupungin eri paikkoja.¹¹⁵ Esimerkiksi sotilas Johan Fredric Myrman kuvaili asuinpaikkaansa ja sen ympäristöä oikeudessa seuraavaan tapaan: hän asui kaupungin sisäpuolisella osalla Ullanlinnaa, kirvesmies Holmströmin lesken piha-piirissä. Tontin sijaintia täsmennettiin kuvaamalla, että se oli kruununpolttimon vieressä. Tieto oli merkittävä, koska Myrman toimi todistajana jutussa, jossa polttimoon oli murtauduttu. Tapahtumapäivän aamuna Myrman katsoi ulos huoneensa ikkunasta, josta polttimorakennus näkyi. Hän havaitsi sotilaan, joka oli suuntaamassa hevosen vetämän reen kanssa joko mäen päälle porvari Nymalmin tontin suunnalle tai kenties tielle, joka vei konstaapeli (*constapelen*) Förströmin tontille.¹¹⁶ Näin ympäristön kuvaamisessa keskeistä oli nimetä tontteja ja tunnettuja rakennuksia, mikä ilmenee myös katujen ja reittien kuvaamisessa.

Lähdekriittisesti on huomioitava, ettei mistään kämnerinoikeuden tuomiokirjojen paikanmäärittelyistä selviä varmuudella, kuka tilaa määrittelee ja millä sanoin. Ei ole varmaa, vastasiko sotilas Myrmanin todistajanlausunto tismalleen hänen omia sanojansa vai oliko kirjuri muokannut hänen kuvailuaan. Todistajanlausunnoissa käytettyjä ilmaisuja voidaan pitää todistajien itsensä lausumina, mutta on mahdollista, että kirjuri on oikaissut sanoja tai tiivistänyt kertomusta. Toisinaan saattoi olla mahdollista, ettei esimerkiksi kadunnimeä tuotu

¹¹² Esim. KA HKäO 11.11.1794 §3: "*allmän gata emellan borgaren Cavonii och trädgårds mästaren Wessmans gårdar här i staden*"; 24.7.1795 §3: "*Ulricasborgs trackten*".

¹¹³ Ks. tarkemmin luvusta 4.2.2 *Kaupungin ulkomaat*.

¹¹⁴ Helsingin kaduilla oli nimiä jo 1600-luvun puolimaissa, kun kaupunki oli siirretty Viironniemelle. Vanhankaupungin Helsingin katuverkko ei yhtä selkeä, mutta sielläkin osa kaduista on tietävästi nimetty. Ylipäätään kadunnimiä on Suomen ja Ruotsin kaupungeissa ollut jo keskiajalla. Aminoff 1947, 179; Oja 1981; Aminoff & Pesonen 1981, 32; Stahre, Fogelström, Ferenius & Lundqvist 1992, 51

¹¹⁵ Lamberg, Katajala-Peltomaa & Toivo 2021, 35. Kaupunkitilasta kielenkäytössä ks. Savolainen 2017.

¹¹⁶ KA HKäO 18.3.1803 §1.

oikeuskäsittelyssä esille edes suullisesti, ellei se ollut tapauksen kannalta merkittävää tai jos kadunnimi ei ollut asianomaisten tiedossa. Eri osapuolet ovatkin voineet kuvailla tapahtumapaikkoja eri tavoin. Siksi kirjuri on saattanut joissain tapauksissa toimia paikan nimeäjänä, jos todistaja ei ole osannut sitä tehdä. Kirjurin käyttämien ilmaisujen on kuitenkin täytynyt olla vähintäänkin oikeuden jäsenten yhteisessä ymmärryksessä.¹¹⁷

Marraskuussa vuonna 1808 Helsinkiä kohtasi vakava onnettomuus, sillä kaupungissa syttyi tuhoisa tulipalo. Palon syynä ei ollut sotatilanne saati kaupunkiin asettuneet venäläissotilaat, vaan erään rengin lyhdystä vahingossa karannut kytevä liekki. Vaikka Suurkadun varrella syttynyt roihu huomattiin melko pian, koilliseen puhaltava myrskytuuli levitti lieskoja armottomasti. Neljännes kaupungista paloi tuhkaksi: pahiten kärsivät Kalastajamäen kortteli sekä satama-alueet.¹¹⁸ Kämnerinoikeus kokoontui puimaan palon aiheuttamia tuhoja ja syytymisyyttä jo seuraavana iltana, vaikka sammutustyöt olivat vielä pahasti kesken.¹¹⁹

Tulipalo tuhosi valtavan määrän asuintaloja, suuria ranta-aittoja ja laitureita, joten jälleenrakennus oli välttämätön urakka – mutta valtavan suuri.¹²⁰ Helsingin rasituksena oli jo entisestään ollut sotaväen paljous, eivätkä majoitustilat olleet tahtoneet riittää edes ennen tulipaloa. Kaupungin edustajat kääntyivät Porvoossa vuonna 1809 keisarin puoleen anoessaan helpotusta rasituksiinsa ja tuhoutuneen kaupungin jälleenrakennukseen. Helsingin uudelleenrakennuskomitea perustettiin keisarin päätöksellä vuonna 1810. Sen tehtävänä oli suunnitella kaupungin uutta asemakaavaa ja tonttipaikkoja sekä tehdä kustannuslaskelma rakennuskuluista.¹²¹ Helsingin porvariston keskuudessa heräsi tyytyväisyyttä saadun jälleenrakennusavustuksen ansiosta. Monumentaalisen pääkaupungin rakentaminen oli hyödyksi paitsi helsinkiläisille myös keisarille, sillä se loi myönteisiä mielisyyttä uutta hallitsijaa kohtaan.¹²²

Koska pääkaupungilta odotettiin sen arvon vaatimaa ylväyttä, kaupungille oli laadittava uusi asemakaava ja suunniteltava uusia rakennuksia. J. A. Ehrenströmin asemakaavassa¹²³ kaupungin kadut muuttuivat viivasuoriksi ja koko kaupungin alue jakaantui kahtia. Leveän Esplanadin puiston pohjoispuolelle suunniteltiin kivirakenteinen, Senaatintorin ympärille rakentuva julkisten rakennusten ja varakkaimpien asukkaiden vyöhyke. Eteläpuolen korttelit suunniteltiin puurakenteiseksi esikaupungiksi. Pääkaupungille soveltuvaa asemakaavaa

¹¹⁷ Rähä 2012, 41–42; Savolainen 2017, 60–69; Impola, Pettersson, Lönnroth & Karonen 2023, 207–209.

¹¹⁸ Klinge 2012, 19–20; HKM Plan-Ritning öfver Helsingfors Stad (1809).

¹¹⁹ KA HKäO 18.11.1808 §1.

¹²⁰ Tuhoisat kaupunkipalot olivat yleisiä varsinkin 1800-luvun alkupuolella. Esimerkiksi Porissa ja Haminassa paloi lähes koko rakennuskanta. Absoluuttisesti tuhoisin oli Turun palo vuonna 1827. Turpeinen 1995, 36; Jutikkala 1997; Salmi 2020, 135–137.

¹²¹ Klinge 2012, 26–29, 35–37.

¹²² Blomstedt 1963a, 13–15; Kolbe & Nyström 2010, 178–179; Klinge 2012, 26–28, 48–53; Markkola 2017, 149–150.

¹²³ Uudelle pääkaupungille suunniteltiin useampia erilaisia asemakaavaversioita. Helsingin uuden asemakaavan ja jälleenrakennustoiminnan vaiheista 1810-luvulla ks. esim. Rein 1898; Palmén 1907, 40–65; Hartman 1912; Åström 1957, 42–80; Blomstedt 1963b, 258–354; Kirjakka 1996, 117–119; Lilius 2014e, 109–113.

laadittaessa nojattiin silti monin osin vanhaan katujärjestykseen, mutta osa vanhoista kaduista otettiin haltuun nimeämällä ne uudestaan. Näin tehtiin eritoten kaupungin pääväyliksi muodostuneiden vanhimpien teiden osalta: Storgatan muuttui Aleksanterinkaduksi ja Stora Kyrkogatan (tai Västra Kyrkogatan) muutettiin Haminan rauhaa muisteleväksi Unioninkaduksi. Pääasiassa nimeämisestä vastasi, keisarin valtuutuksella, asemakaavan laatija J. A. Ehrenström.¹²⁴

Helsingistä eri aikoina laaditut kartat ja asemakaavat kuvaavat esivallan kaupunkitilaan kohdistamia ihanteita, jotka eivät kuitenkaan aina toteutuneet juuri karttaan piirretyllä tavalla. Maastonmuodot, käytössä oleva varallisuus ja teknologia vaikuttivat rakentamisen käytännön mahdollisuuksiin. Tilanne 1700-luvun jälkipuolen Helsingissä kuvastaa hyvin suunnitelmien ja arjen yhteismitallisuuden haasteita, sillä alati keskeneräiset linnoitustyöt ja kaupunkiin pystytetyt armeijan rakennukset tekivät kasvavasta kaupungista ahtaan.

Olosuhteet muuttuivat hetkellisesti yhä haastavammiksi vallan vaihtuessa vuonna 1809. Kaupunkiin virranneille venäläisille sotilaille eivät riittäneet Ruotsin armeijan jälkeensä jättämät majoitustilat, vaan porvaristo joutui kantamaan taakan paljon totuttua raskaammasta majoitusvelvollisuudesta¹²⁵, vieläpä tulipalon runtelemassa kaupungissa. Väenpaljoutta lisäsi sekin, että siviiliväestön täytyi muuttaa Viaporista mantereelle.¹²⁶ Kun pääkaupunkia ryhdyttiin rakentamaan aiempaa suuremmalla valtakunnan tuella, ahtaus helpotti hiljalleen. Kallioita räjäyteltiin tarmokkaasti, korttelit muuttuivat ja kadut suoristuivat. Viaporin vanhat kaupunkilinnoitussuunnitelmat raukesivat, ja kaupungin kasvu eri suuntiin mahdollistui.¹²⁷

Kaupunkisuunnittelun yksi tehtävä oli ehkäistä tulipaloja, myrskytuhoja ja muita onnettomuuksia. Varhaismodernin ajan Ruotsissa moni rakennusmääräys perustui juuri paloturvallisuuteen.¹²⁸ Samoin arjen toimivuus oli tärkeää: katujen oli pysyttävä kulkukelpoisina ja yhteisissä tiloissa kiinnitettiin huomiota hygieniaan. Esimerkiksi hautausmaiden sijoittaminen ja organisointi kytkeytyivät 1700-luvulla kysymyksiin hygieniasta ja kaupunkitilan ihanteellisesta järjestyksestä. Kustavilaisella ajalla perustetuissa kaupungeissa hautausmaa suunniteltiin lähtökohtaisesti sijoitettavaksi tulliaidan ulkopuoliselle alueelle, kun aiemmin kirkkotarhat olivat olleet nimenomaan varsinaisella kaupunkialueella.¹²⁹

Helsingin hautausmaa eli kirkkotarha oli sijainnut kaupungin Vironnienmelle siirrosta lähtien kaupungin ytimessä, keskellä yhteistä kaupunkitilaa. Sen lisäksi hautausmaita oli tarpeen vaatiessa perustettu kaupungin ulkopuolelle. Kampin seutuville oli 1740-luvulla sijoitettu sotilaiden hautausmaa sekä

¹²⁴ Lindberg & Rein 1950, 9–10; Meurman 1969; Aminoff & Pesonen 1981, 32, 35, 42–44; Lilius 2014c, 109–113; Aalto 2015, 10–11.

¹²⁵ Sotaväen majoittaminen oli yksi porvareiden rasitteista, ja se aiheutti usein kitkaa siviili- ja sotilasväestön kesken. Ks. esim. Mäntylä 1994, 468–472; Rähä 2012b; Einonen 2019; Gustafsson 2021.

¹²⁶ Rein 1950, 203–210. Majoitusvelvollisuudesta Helsingissä ennen vuotta 1809 ks. Gustafsson 2022, 278–284.

¹²⁷ Nordmann 1905–1908 IV, 192–193; Hornborg 1950a, 246–248, 256–259.

¹²⁸ Hall 1991, 175–176; Turpeinen 1995, 34; Niemi, Einonen, Salminen & Vahtikari 2021, 176.

¹²⁹ Hultin 1912, 132; Schönback 2008, 78–86; Knuutila 2019, 60. Ks. myös Andersson 2009, 243–249.

erinäisiä tilapäisiä hautausmaita, joista viimeisin oli sijoitettu Kustaa III:n sodan aikana riehuneiden epidemioiden vuoksi Lapinlahden rantaan.¹³⁰ Kaupungin kirkkotarha osoittautui 1700-luvun kuluessa auttamattoman pieneksi kasvavalle kaupungille, mutta uuden hautausmaan perustamiseen ryhdyttiin vasta, kun alue oli jo ääriään myöten täynnä ja hautaaminen oli käynyt mahdottomaksi. Koska tulliaidan sisäpuolella ei ollut tilaa uudelle hautausmaalle, sellainen täytyi perustaa Kamppiin. Entiseen kirkkomaahan tottuneet kaupunkilaiset tosin pitivät Kampissa sijaitsevia hautausmaita sijainniltaan kaukaisina, ja moniin kirkkotarhan sukuhautoihin haudattiin yhä vainajia.¹³¹ Kaupungin uusi hautausmaa sijoitettiin vastustuksesta huolimatta 1790-luvulla noin puolen kilometrin päähän Espoon tullista, ja kalmanhaju häipyi hiljalleen pois asuinkortteleiden luota.¹³²

Kaupunkitilan ideaalia olemusta määrittivät monet eri osapuolet. Asemakaavaan ja rakennustapaan liittyvät ihanteet tulivat kaupunkiin aina esivallan taholta, ja kaupungin paikallishallinto valvoi niiden toteutumista.¹³³ Varsinaiset muotivirtaukset ja niiden heijastamat ihanteet puolestaan näkyivät lähinnä vauraimpien porvareiden tonteilla. Tästä hyvänä osoituksena ovat puutarhat, jotka eliitti näki statussymboleina. Muodinmukaisesti rakennettuihin, esteettisiin ja viihtyisiin puutarhoihin ilmestyi 1700-luvun jälkipuolella lukuisia uusia lajikoikeiluita. Tällaiset puutarhat olivat kuitenkin vain hyvin harvojen kaupunkilaisten saavutettavissa.¹³⁴

Kaupungin asemakaava ja rakennettu ympäristö heijastavat esivallan näkemyksiä siitä, millaisen kaupungin ulkoiselta asultaan haluttiin olevan ja kuinka julkisilla paikoilla tuli toimia. Ajatukset kytkeytyvät yhtäältä käytännölliseen tietoon esimerkiksi turvallisuudesta mutta myös näkemyksiin yhteiskunnallisesta järjestyksestä. Rakennetun kaupunkiympäristön ihanteet eivät aina toteutuneet suunnitelmien mukaisesti esimerkiksi maastonmuotojen asettamien haasteiden vuoksi, toisinaan taas eletty arki oli ristiriidassa tilalle asetettujen ihanteiden kanssa.

¹³⁰ Pehkonen 2008, 39–43. Sotilashautausmaa ja tilapäiset kalmistot olivat huonosti hoidettuja, joten hygieniasyistä muiden kuin kaupungin asukkaiden hautaaminen keskitettiin Lapinlahdelle vuodesta 1816 alkaen. Samalla sijainnilla on nykyisin Hietaniemen hautausmaa. Lapinniemen ja Hietaniemen hautausmaista tuli kaupungin varsinaisia hautausmaita vuonna 1829 ja samalla hautaaminen Kampissa sijaitsevaan Vanhaan kirkkopuistoon lopetettiin. Impola 1987, 16; Pehkonen 2008, 57.

¹³¹ Möller 1956, 10; Impola 1987, 17; Pehkonen 2008, 36, 45–46. Myös Turussa laadittiin hautausmaan siirtosuunnitelmia 1700-luvun lopulla, ja sopivien alueiden etsimisessä pidettiin tärkeänä sitä, ettei hautausmaa sijaitisi liian kaukana. Nikula 1971, 735.

¹³² Ulrika Eleonoran kirkko purettiin Senaatintorin rakennustöiden tieltä 1820-luvun lopulla. Uusi kirkko (nyk. Vanha kirkko) rakennettiin hautausmaan kupeeseen ja se valmistui vuonna 1826. Hornborg 1950a, 363–364; Impola 1987, 13–17.

¹³³ Asemakaavaihanteisiin vaikuttivat laajemmin muualta Euroopasta omaksutut ihanteet siitä, kuinka kaupunkitila piti järjestää. Italiasta lähtöisin olevat renessanssiteoriaa mukailevat ideologiat levisivät esimerkiksi Saksan kautta Ruotsiin jo Vaasa-kaudella. Jutikkala 1968a, 19–20; Turpeinen 1995, 39–40; Ahlberg 2005, 125; Lilius 2014c, 98–104.

¹³⁴ Alanko 2018, 12–16, 27–28. Niemi 2019, 66–67.

2.3.2 Järjestysvalta ja turvallisuus

Esivallan auktoriteetti näkyi kaupunkikuvassa paitsi rakennetussa ympäristössä, myös järjestyksen turvaamisena ja tilassa toimimisen valvontana. Helsingissä, niin kuin useimmissa kaupungeissa, vallan ja valvonnan tilat keskittyivät torin ympäristöön.¹³⁵ Toria ympäröivät kaupungin pääkadut ja niiden varsilla suuret, komeat rakennukset: puinen Ulrika Eleonoran kirkko¹³⁶ hengellisen esivallan monumenttina sekä raatihuone¹³⁷ maallisen esivallan ja oikeustoimen keskuspaikkana. Torin länsilaidalla sijainnut tykistön päävartio (*artillerie corps de garde*) oli paikka, josta kaupunkitilan järjestystä valvottiin ympäri vuorokauden ja jonne rettelöitsijät saatettiin hetkellisesti vangita. Myös palovahdit pitivät vartiotaan torilla.¹³⁸

Useissa kaupungeissa, kuten Helsingissä, järjestystä ja rakennetun ympäristön kuntoa valvoi kaupunginviskaali, joka toimi lisäksi yleisenä syyttäjänä. Häntä avustivat toimissaan kaupunginpalvelijat. Pienemmissä kaupungeissa järjestyksen valvonta oli pitkälti viskaalin ja kaupunginpalvelijoiden kontolla, mutta Helsingissä apuvoimia – jos toki myös järjestyshäiriöitä – toivat sotilaat. Vielä Ruotsin ajalla käytännön järjestyksenvalvonta kuului useimmissa kaupungeissa kaupunginvartioston ja palovahtien vastuulle. Vuoden 1619 säännön (1619 års stadga om städernas administration) mukaan vartiointivelvollisuus koski vuoroin kaikkia kaupunkilaisia, mutta ajan myötä velvollisuus keskittyi tehtävään selkeästi määrätyille henkilöille. Hekin toimivat pesteissään usein sivutoimisesti tai harjoittivat sen ohella jotain muuta elinkeinoa.¹³⁹

Koska Helsingissä oli Viaporin myötä varuskunta, kaupungissa ei ollut tarpeen olla erillistä kaupunginvartiota niin kuin monissa muissa kaupungeissa. Helsingin porvarikaartin toiminta hiipuikin tyystin viimeistään 1790-luvulla, ja vuosisadan lopulla sen merkitys oli ylipäättään ollut enää symbolinen.¹⁴⁰ Porvariston suhteesta vartiointitoimintaan kertoo esimerkki Kustaa III:n sodan ajalta, jolloin kenraalimajuri Klingspor määräsi Helsingin porvaristolle väliaikaisen vastuun muutamien kruunun rakennusten vartioimisesta. Määräys aiheutti vastustusta, sillä porvaristo katsoi tehtävien kuuluvan sotilaille.¹⁴¹ Muutoksia järjestysvaltaan tuli lisää, kun Suomi liitettiin osaksi Venäjää. Ruotsin armeijan väreissä partioineiden sotilaiden tilalle tulivat kasakkapartiot, ja pääkaupungiksi

¹³⁵ Lamberg, Katajala-Peltomaa & Toivo 2021, 25.

¹³⁶ Kirkon sijainti ruotsalaisissa kaupungeissa oli vaihtelevaa, eikä kirkko aina sijainnut edes tulliaidan sisäpuolella. Ahlberg 2005, 181–183.

¹³⁷ Vuonna 1729 valmistunut vanha raatihuone oli jo vuosisadan loppupuolella niin huonossa kunnossa, että raati kokoontui tulli- ja pakkahuoneella. Raatihuone purettiin 1785, mutta uuden rakentamisessa kesti pitkään: uutta vaurasta aikaa edustava kivinen raatihuone valmistui lopulta vuonna 1804. Sen elinkaari jäi lyhyeksi, koska Senaatintorin rakennustyöt tarkoittivat raatihuoneen purkutuomiota jo 1820-luvulla. Hornborg 1950a, 360–361; Lilius 2014a, 56–57; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 470–472.

¹³⁸ Hornborg 1950a, 242; Härkäpää 1961, 29.

¹³⁹ Halila 1942, 197–206; Ranta 1981, 113–114; Nikula 1981, 207–210.

¹⁴⁰ Hornborg 1950a, 406–408. Vastaavasti Turussa porvarikaarti toimi suuren Pohjan sodan jälkeen käytännössä paraateissa, vaikka erilaisia vartio- ja puolustustehtäviä suunniteltiin ja harjoiteltiin. Sen sijaan esimerkiksi Porvoossa porvarikaartiä pyrittiin vielä kustavilaisella ajalla kehittämään ratsujoukoksi. Nikula 1970, 244–248; Mäntylä 1994, 419–422.

¹⁴¹ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 450–451.

korotetun Helsingin järjestyksenvalvontaa oli pian tehostettava: vuonna 1813 kaupunkiin nimettiin poliisikivalteri ja vuonna 1826 kaupunkiin perustettiin ensimmäinen poliisikamari.¹⁴²

Järjestäytynyt palovartiointi oli perustettu Helsinkiin isonvihan (1713–1721) suurten tuhojen jälkeen, joskin köyhässä kaupungissa tehtävä lankesi aluksi porvareiden ylimääräiseksi rasiukseksi. Vuonna 1753 maistraatti päätti maaherran suosituksesta perustaa vakinaisen palovartioston, joka käsitti kaksi upseeria tai aliupseeria ja 18 miestä, jotka pyrittiin valitsemaan entisten sotilaiden ja rakuunoiden keskuudesta.¹⁴³ Pienen palkan vuoksi virkojen täyttäminen osoittautui tämän tästä haasteelliseksi, eivätkä tehtäväänsä valitut henkilöt aina olleet toimenkuvansa tasalla. Koska palkka ei ollut ylenpalttinen, työskentelivät palovartijat usein myös muissa toimissa, kuten kisälleinä tai renkeinä. Palovartijoiden toiminnasta määräsi maistraatti, minkä lisäksi järjestyksenpitovelvollisuuden rajoja määrittivät sota-artiklat. Esimerkiksi virka-aikana juopottelusta tai liiallisesta väkivallan käytöstä oli vaara joutua linnaoikeuden eteen.¹⁴⁴ Palovartiointi tähtäsi nimensä mukaisesti tulipalojen ehkäisyyn ja tarvittaessa palojen sammuttamiseen. Palovartijoiden tehtäväkuvaan kuului kuitenkin kattavasti muutakin kaupunkitilan turvallisuuden valvontaa ja järjestystehtäviä. Tärkeitä arkirutiineja olivat kellonaikojen eli tasatuntien ilmoittaminen öisin ja torin siisteydestä huolehtiminen. Palovartijoilla oli valtuus pidättää rikollisia, tarvittaessa sotilaiden avustamana, ja he toimittivat pyydettyinä moninaisia pieniä vartiointitehtäviä.¹⁴⁵

Kaupunkitilaa valvovat sotilasvartiot ja palovartiot huolehtivat siitä, että kaupunkitilassa pysyi yllä lain vaatima järjestys. Vahdit puuttuivat tappeluihin, häiriötä aiheuttavaan meteliin, juopotteluun, varkauksiin ja moniin muihin vastaaviin konflikteihin. Torilla sijaitsevaan päävartiioon toimitettiin tarvittaessa tappelupukareita tai muita kaupunkitilassa häiriötä aiheuttaneita. Toisinaan vartiossa saattoi tulla ahdasta: näin kävi esimerkiksi tammikuussa vuonna 1774, jolloin kaupungissa vietettiin markkinoita. Ihmisvilinässä puhkesi kuuden miehen tappelu, joka kiinnitti nopeasti vartion huomion. Tappelupukarit toimitettiin päävartiioon rauhoittumaan.¹⁴⁶ Päävartiioon viemiseksi ei kuitenkaan tarvittu aina suoranaista tappelua tai vedenpitäviä todisteita rikoksesta. Riitti, että siitä oli vankkoja epäilyksiä – tuomio tai vapautus tuli myöhemmin oikeudessa.¹⁴⁷

¹⁴² Wiherheimo & Rein 1950 s. 293; Nikula 1981, 209. Ruotsissa ensimmäinen poliisikamari perustettiin Tukholmaan vuonna 1776, mikä vaikutti kaupunkitilan valvonnan professionalisoitumiseen. Osvald 2022, 60.

¹⁴³ Käytännössä virkoihin oli valittava muitakin henkilöitä kuin sotilaita: esimerkiksi vuonna 1795 palovahtiupseeriksi palkattiin suutari Sigfrid Byman. Syynä Bymanin uudelle toimelle oli todennäköisesti ainakin se, että kaupungissa oli ollut liikaa suutareita jo 1780-luvulta asti. Granqvist 2016, 74, 78, 231.

¹⁴⁴ Linnaoikeus oli tietyissä kaupungeissa toiminut erikoistuomioistuin, jonka toimenkuva vaihteli kaupungeittain. Esimerkiksi Hämeenlinnassa palovahtien tapauksia ei käsitelty linnaoikeudessa – tosin myös palovartiointi oli toteutettu eri kaupungeissa hieman eri tavoin. Helsingissäkin palovahdit olivat linnaoikeudessa kantajina tai vastaajina vain kuusi kertaa vuosien 1755–1776 välillä, jolloin linnaoikeus ylipäätään oli toiminnassa. Järvinen 2016, 81–82.

¹⁴⁵ Helsingfors stads brand-ordning 1784, 14; Härkäpää 1961, 25, 28–29, 31–34.

¹⁴⁶ KA HKäO 17.5.1774 §1.

¹⁴⁷ Esim. KA HAO 7.9.1774 §2; KA HKäO 14.4.1777; KA HKäO 24.5.1805 §2, 31.5.1805 §1.

Varsinaiset joukkotappelut ja päävartion täyttyminen ääriään myöten olivat Helsingissä harvinaisia. Tappeluissa oli harvemmin osallisena kahta tai kolmea henkeä suurempaa joukkoa, eivätkä aivan pienimmät riidat välttämättä kantautuneet kaupunginvahtien saati kämnerinoikeuden tietoon. Tappelut, humalaiset häiriöt ja metelöinti eivät olleet kaupungissa yletön riesa, tai ainakin niitä siedettiin ja ymmärrettiin tiettyyn pisteeseen asti. Vaikka päihtyminen ja kapakkaillat ovat taltioituneet kämnerinoikeuden tuomiokirjoihin vartion paikalle hälyttäneiden konfliktien ja levottomuuksien vuoksi, kapakointi oli tärkeä ja arkinen osa kaupunkielämää. Se oli paitsi sosiaalista kanssakäymistä myös monille suoranaisten toimeentulon ehto. Kapakointi oli merkittävä sivuelinkeino monille kaupungin porvareille ja leskille, ja Helsingissä sotilasväestön suuri määrä lisäsi kapakoiden kysyntää. Siksi kapakoita oli lähes joka nurkalla erityisesti kaupungin sisäpuolella.¹⁴⁸ Vartioiden tuskin puuttuivat jokaiseen kohtaamiseen päihtyneen ihmisen kanssa, ellei humaltunut aiheuttanut suurempaa häiriötä. Samoin moni kapakka sai varmasti olla rauhassa, jos vartiolla ei ollut erityisen painavaa syytä puuttua lain rajoja venyttävään toimintaan.¹⁴⁹

Vaikka valvonta keskittyi torin ympäristöön, kaupungin alue oli sen verran tiivis, etteivät edes kauempana torista sattuneet suuret levottomuudet jääneet huomiotta. Tammikuisena iltana vuonna 1779 tykistön konstaapeli Johan Lindgreen sai kortteeriinsa tiedoksiannon, että tykistön sotilaita on paraikaa Kluuvirannassa mukana joukkotappelussa. Virkansa vuoksi Lindgreen lähti laittamaan sotilaita ruotuun mutta joutui itse pahoinpidellyksi keskellä katua, kun kaksi tuntematonta miestä kävi hänen kimppuunsa keppien kanssa. Oikeudessa Lindgreen arveli, että toinen miehistä oli erään tupakanrullaajan vanhin poika.¹⁵⁰ Kluuvilahden poikkeuksellisen rauhaton ilta ei suinkaan päättynyt Lindgreenin mukilointiin. Puolenyön jälkeen tykistön vartio lähti jälleen Kluuvirantaan. Löfmanin talon edustalla vartio havaitsi joukon kisällejä ja oppipoikia, joita syytettiin yliaikaisesta kapakassaistunnasta.¹⁵¹ Paikka oli tismalleen sama, jossa Lindgreen pahoinpideltiin.¹⁵² Oliko vartio etsimässä Lindgreenin pahoinpitelijöitä vai ylipäättään rauhoittamassa levottomaksi muuttunutta iltaa? Tapauksilla saattoi olla yhteys toisiinsa, mutta sitä oikeuden pöytäkirjat eivät tarkemmin paljasta.

Järjestystä valvoneet vartioiden tarkastelivat häiriökäyttäytymistä lain puitteissa, eikä päävartiioon vangittuna viety välttämättä jakanut samaa käsitystä.¹⁵³ Tehtyä rikettä kannatti viimeistään oikeudessa selittää parhain päin, jos tilanteessa oli pientäkään epäselvyyttä tai tulkinnanvaraisuutta. Heinäkuisena yönä vuonna 1781 palovartio tapasi sotilaan tunkeutumassa kauppias Manecken tonille. Sotilas Fagerros oli, ainakin oman puolustuksensa mukaan, liikkumassa

¹⁴⁸ Vilkuna 2015, 139; Granqvist 2016, 42; Kilpeläinen 2017, 16, 35–36.

¹⁴⁹ Kilpeläinen 2017, 45–50.

¹⁵⁰ KA HKäO 13.7.1779 §1.

¹⁵¹ Yliaikainen kapakassaistunta rikkoi vuoden 1733 juopumusasetusta, jossa oli määritelty tietyt aukioloajat anniskelulle. Cuningallisen Majjestetin Armollinen Asetus Juopumusta Wastan 1733.

¹⁵² KA HKäO 29.1.1779 §5.

¹⁵³ Vahtien kimppuun käytiin harvoin, mutta sitäkin tapahtui. Esim. KA HKäO 15.9.1778 §5; 29.2.1780 §7; 28.6.1803 §3.

jokseenkin kunniallisilla asioilla. Hän oli aiemmin päivällä auttanut talon piikaa veden kantamisessa, jolloin keskustelu oli kääntynyt avioliiton solmimiseen. Fagerros kuvaili olleensa pyrkimässä Manecken pihalle jututtaakseen piikaa avioliittoaikoiden tiimoilta, mutta portin ollessa tukevasti lukittuna hänen ei auttanut kuin kiivetä aidan ylitse. Se olisi voinut käydä sukkelammin ja vartion huomauttamatta, ellei aita olisi ollut erityisen korkea ja teräväkärkinen.¹⁵⁴

Sotilas Fagerrosin yöllisen retken huomanneet palovartijat olivat kiertämässä kaupungin katuja kuten heidän tehtäviinsä kuului. Valvonta keskittyi ympärivuorokautisesti kaupungin torin päävartioille, minkä lisäksi osa vahdeista partioi kaduilla kaupunginaidan sisäpuolisella alueella. Kaupunginaidan sisäpuolelle jäävä alue oli jaettu kortteleittain nimetyille palomestareille ja ruotumestareille¹⁵⁵, joiden avuksi mahdollisiin sammutustöihin oli määrätty joukko kaupungin suojelusväkeä. Vartiointiaika oli talvella kello 22–06 ja kesäisin kello 22–04, jonka aikana kaksi vartijaparia kiersi kaupunkia mukanaan sammutusvälineet, pidätysvälineet sekä talvisin lyhty.¹⁵⁶

Varsinaista valvonta-aluetta oli tulliaidan sisäpuoli, jossa sotilaat ja palovahdit partioivat kaduilla. Taloihin tai pihapiireihin vartioidut menivät vain harvoissa tilanteissa, kuten tulipalon syttyessä, epäilyttävän metelin kantautuessa kadulle tai jos heitä erikseen huudettiin apuun.¹⁵⁷ Valvonta ulottui tulliaidan ulkopuolelle vain tarvittaessa, eikä siellä partioitu säännöllisesti. Palovartiointia tosin pyrittiin ulottamaan aidan ulkopuolelle vuodesta 1794 alkaen. Yhtenä painavana syynä oli todennäköisesti paria vuotta aiemmin Töölössä sattunut laaja tulipalo, joka tuhosi muun muassa Erik Röön köydenpunomon, pormestari Byströmin varastorakennuksen ja useita kruunun varastoja – uusi vastaava palo olisi saattanut tehdä laajoja tuhoja, sillä alue oli tiheään rakennettua, vaikkakaan ei aivan yhtä tiivistä kuin kaupunginaidan sisäpuolinen rakennuskanta.¹⁵⁸

Sotilas Fagerrosin kiinnijääminen osoittaa kaupunkitilassa olleita rajoja ja kertoo siitä, kuka niitä sai ylittää ja milloin. Kauppias Manecken poikkeavan korkeaksi ja teräväksi kuvailtu aita antaa ymmärtää, että kauppias todella halusi pitää tonttinsa erillään kadusta ja turvassa mahdollisilta tunkeilijoilta, kuten varkailta. Toisen tontille tai taloon tunkeutuminen määriteltiin laissa kotirauhan rikkomiseksi, joka usein liitettiin nimenomaan varkauteen ja toisen omaisuuteen kajoamiseen.¹⁵⁹ Kadun tila eriytyi tonttien yksityisestä tilasta varsinkin öisin: jo pelkkä aidan ylittäminen oli vartion silmissä välittömästi epäilyttävä ja rikollinen teko, jonka vuoksi tunkeutuja oli otettava kiinni. Aidat ja partiot tuskin estivät monenkaan kulkijan öisiä, kiellettyjä retkiä, joiden syynä saattoi olla muutakin kuin halu varastaa, mutta Fagerrosilla kävi huono tuuri. Konkreettisimmin

¹⁵⁴ KA HKäO 24.7.1781 §2.

¹⁵⁵ Ruotu- tai korttelimestari viittasi vanhastaan henkilöön, joka saattoi esimerkiksi toimia korttelinsa porvareiden edustajana. Nimike ei kuitenkaan viitannut varsinaiseen virkaan. Toimenkuvan käytännöt olivat kirjavia ja vaihtelivat eri kaupungeissa. Halila 1942, 190–196.

¹⁵⁶ Helsingfors stads brand-ordning 1784, 15–16; Hornborg 1950a, 402–404; Härkäpää 1961, 29–31, 34–37.

¹⁵⁷ Esim. HKA HKäO 30.6.1812 §1; KA HKäO 31.10.1809 §4, §5; 22.10.1776 §2; 18.9.1778 §1

¹⁵⁸ KA HKäO 5.4.1791 §1; Härkäpää 1961, 33; vrt. Hornborg 1950a, 405.

¹⁵⁹ Sveriges Rikes Lag 1734, Missgärningsbalken (Pahategon Caari) cap. XX, XL §7.

kadun ja tontin välisen rajan läpäisivät häiriötä tuottaneet äänet ja meteli, kuten ikkunan rikkominen.¹⁶⁰

Vaikka aidan ylittäminen tulkittiin tunkeiluksi, järjestyksen ja turvallisuuden nimissä vartiolla oli oikeus siirtyä kadulta tonttien yksityiseksi miellettyyn tilaan. Jos kaupungin asukkaat huomasivat jollakin kadulla tai tontilla häiriökäyttäytymistä tai suoranaisia rikoksia, kuten varkauksia, vahdit hälytettiin paikalle. Mikäli avunhuudot eivät kantaneet, oli parasta suunnata hakemaan vah-teja paikalle suoraan torin päävartiosta.¹⁶¹ Varsinkin tulipalon syttyessä koko kaupunkitilan yhteisyys korostui: jos palo syttyi yhdessä talossa, naapurit ja kaukaisempienkin katujen asukkaat olivat vaarassa. Kun hatuntekijä Ponsenin asunnossa pohjoisella Suokadulla syttyi tulipalo marraskuussa vuonna 1804, läheisten tonttien rajat unohtuivat. Paloa eivät huomanneet palovahdit vaan asukkaat, jotka havahtuivat savunhajuun neljältä aamuyöllä. Pian kaduilla ja pihoilla kai-kui pelätty huuto: ”tuli on irti”. Veden kantaminen sekä lähitalojen asukkaiden herättely huutamalla ja ikkunoihin koputtelemalla rikkoivat aamuöisen rauhan, mutta palo saatiin pysäytettyä. Ainoastaan kolme taloa ehti kärsiä vaurioita.¹⁶²

Äänimerkit olivat keskeinen tapa huolehtia järjestyksestä ja tiedottaa vaaratilanteista.¹⁶³ Tulipalon sattuessa rumpali, kellonsoittaja sekä tykistön päävar-tiosta ammutut tykinlaukaukset tiedottivat vaarasta kaikille kaupungin asuk-kaille, eikä rummunpärinää ja kellonsoittoa ollut määrä lopettaa ennen palon sammumista. Näistä äänimerkeistä pystyi päättelemään, mitä kaupunginosaa onnettomuus koski ja oliko palo vasta yltyvässä vai jo sammumassa. Jopa Via-porissa syttyvälle suurpalolle oli oma äänimerkkinsä, vaikka meri erotti linnoi-tuksen kaupungista.¹⁶⁴ Poikkeava äänimaisema sai kaupungin poikkeustilaan ja valppaaksi: varsinkin tulipalo oli vaarallinen vieras, joka oli otettava vakavasti jokaisessa kaupungin kolkassa.

Vaikka tulipalot olivat puurakenteisissa kaupungeissa ainainen pelko, Hel-sinki säästyi suuremmilta, monia taloja tai kortteleita tuhonneilta paloilta 1700-luvun jälkipuolella. Vuoden 1808 suuren palon lisäksi pienempiä, korkeintaan muutamaan rakennukseen levinneitä tulipaloja sattui 1770–1820-luvuilla muuta-mia.¹⁶⁵ Palojen ehkäisy ei perustunut pelkkään palovartioiden partiointiin, vaan turvallisuus huomioitiin rakennussuunnittelussa ja talojen välineistössä: joka ta-lassa oli määrä olla sammutusvälineitä ja piiput täytyi nuohota säännöllisesti. Lisäksi kaupungin asukkaille annettiin ohjeita siitä, kuinka tulipalon sattuessa oli määrä toimia.¹⁶⁶ Vuoden 1808 palon jälkeen tulta valvottiin vielä aiempaa

¹⁶⁰ Esim. KA HKäO 18.9.1778 §1; 6.10.1789 §1.

¹⁶¹ Esim. KA HKäO 11.11.1794 §5; Savolainen 2017, 95.

¹⁶² KA HKäO 4.12.1804 §4. Ks. myös Einonen 2013, 139–140.

¹⁶³ Ks. tarkemmin luvussa 4.3.2 *Äänimaisema*.

¹⁶⁴ Helsingfors stads brand-ordning 1784, 15–16; Hornborg 1950a, 402–404; Härkäpää 1961, 29–31, 34–37.

¹⁶⁵ Esim. KA HKäO 3.9.1793 §3; 26.11.1799 §1; 26.11.1799 §2; 19.2.1802 §1. Vuosisadan pahin tulipalo Helsingissä tapahtui vuonna 1761, jolloin kaupungissa tuhoutui kahdeksan taloa. Jutikkala 1997, 494–495.

¹⁶⁶ Helsingfors stads brand-ordning 1784, 6–7; Härkäpää 1961, 43–44. Maaliskuussa 1791 erään Katajanokalla sijaitsevan saunatuvan katto roihahti palamaan valvomatta jätetyn pii-sin vuoksi, mutta sammutusvälineiden ansiosta palo saatiin hallintaan. KA HKäO 12.4.1791 §5.

tarkemmin. Palon jälkeisinä vuosina kämnerinoikeudessa käsiteltiin huomattavan paljon vaaralliseen tulentekoon liittyviä tapauksia.¹⁶⁷

Kaupunkitilaa tarkkailevien vartioiden lisäksi järjestyksestä ja kontrollista muistuttivat rangaistuspaikat, jotka sijoitettiin pääasiassa julkisen tilan ytimeen. Torin päävartioiden ohella kaupungissa oli erilaisia rakennelmia tai ennalta määrättyjä paikkoja, joissa toimeenpantiin häpeärangaistuksia esimerkiksi varkautsiin syyllistyneille. Häpeärangaistukset perustuivat rangaistuksen julkisuuteen ja kunnian menettämiseen yhteisön edessä. Siksi rangaistukset toimeenpantiin julkisen kaupunkitilan keskeisissä paikoissa.¹⁶⁸ Ulrika Eleonoran kirkon ovella oli tukki eli jalkapuu ja kirkon käytävällä häpeäjakkara, joiden lisäksi tarpeen mukaan saatettiin pystyttää häpeäpaalu. Kaupungin torilla toimeenpantiin raipparangaistuksia ja vitsomisias sekä toisinaan hirttotuomioita, jolloin paikalle pystytettiin väliaikainen hirttopuu.¹⁶⁹ Kuolemantuomiot olivat ylipäätään jo 1700-luvulla sen verran harvinaisia, ettei esimerkiksi hirttopuulle ollut Helsingissä pysyvää tarvetta; teloittajakin täytyi usein pyytää paikalle Turusta.¹⁷⁰ Kaupungissa oli muutamia vakiintuneita teloituspaiikkoja, jotka valittiin pelotevaikutuksen aikaansaamiseksi paikoilta, jotka olivat avoimia ja mahdollistivat toimituksen katselun. Usein mestauspaikat olivat maanteiden ja risteysalueiden lähistöllä.¹⁷¹ Helsingissä oli jo 1600-luvulla käyttöön otettu hirttokallio tai -mäki, joka sijaitsi varsinaisen kaupunkialueen koillisosassa, Suon kaupunginosan pohjoisrannassa. Töölössä maantien lähetyvillä oli vielä 1700-luvulla käytössä ollut teloituspaikka¹⁷², ja Kampissa niin kutsutulla Rakkarinmäellä suoritettiin kaupungin viimeinen teloitus vuonna 1819.¹⁷³

Vapausrangaistukset muodostuivat 1800-luvun kuluessa suurimmaksi rangaistustyypiksi, ja häpeä- sekä kuolemanrangaistukset vähenivät.¹⁷⁴ Uutta pääkaupunkia rakennettaessa julkiset rangaistuspaikat olivat muutoksessa mutta vielä keskeinen osa kaupunkitilaa. Kirkkojen jalkapuut pysyivät, mutta torilla sijainneille häpeäpaaluille oli keksittävä uusi paikka. Ne saivat siirtyä uuden asemakaavan mukaisen esikaupunkialueen keskusta, Esikaupungintorille (nyk. Kasarmitori).¹⁷⁵

Tuomiota vankeudessa kärsivät tai tuomiotaan vasta odottavat henkilöt olivat osa kaupungin elämää ja yhteistä kaupunkitilaa. Työvangit uurastivat pääasiassa Viaporin linnoitustöissä, mutta toisinaan tietyt vangit huolehtivat esimerkiksi kaupungin torin siisteydestä.¹⁷⁶ Kaiken kaikkiaan Uudenmaan ja Hämeen

¹⁶⁷ HKA HKäO 4.5.1810 §1; 19.6.1810 §2; 17.7.1810 §2; 17.7.1810 §3; 3.5.1811 §1; 24.7.1812 §3.

¹⁶⁸ Lidman 2014, 10–12; Moilanen 2021, 80–82.

¹⁶⁹ Hornborg 1950a, 569.

¹⁷⁰ Kuolemanrangaistukset olivat vähentyneet 1700-luvun kuluessa ja hiipuivat entisestään Kustaa III:n valtakaudella, kun taas vapausrangaistukset kasvattivat merkitystään. Letto-Vanamo & Ylikangas 1981, 46–47.

¹⁷¹ Moilanen 2021, 263–265.

¹⁷² Töölön teloituspaikka oli suunnilleen nykyisen Linnanpuiston kohdalla ja Kampin teloituspaikka nykyisen Tennispalatsin kulmalla. Hornborg 1950a, 569; Moilanen 2021, 500.

¹⁷³ Viimeinen Helsingissä toimeenpantu teloitus oli ryöstömurhasta tuomitun naisen polttaminen roviolla. Hornborg 1950a, 569–170; Moilanen 2021, 449–456.

¹⁷⁴ Pihlajamäki 2004, 97–101, 157; Vuorela 2021, 201.

¹⁷⁵ Rein 1950, 163.

¹⁷⁶ Hornborg 1950a, 577.

läänissä oli kolme kruununvankilaa, jotka sijaitsivat Viaporissa, Helsingissä ja Hämeenlinnassa.¹⁷⁷ Viaporin vankila oli perustettu työvankeja¹⁷⁸ varten: esimerkiksi vuonna 1806 linnoitustöissä uurasti yhteensä 235 vankia. Lähellä kaupungin satamaa sijaitsi Helsingin kruununvankila, jonne sijoitettiin työvankien lisäksi muutaman viikon mittaisia vesileipävankeuteen tuomittuja sekä tutkintavankeja. Helsingin kruununvankila oli huonokuntoinen ja elinoloja heikensi tilojen ahtaus, sillä vankeja tuotiin kaupunkiin myös ympäryspitäjistä.¹⁷⁹ Kaikki Helsingissä vankeuteen tuomitut eivät päätyneet vankilaan, vaan esimerkiksi naiset lähetettiin usein naisten työvankeutta varten perustetulle Turun kehruhuoneelle.¹⁸⁰ Lyhytaikaisempaa säilöönottoa varten ärhäkät tappelupukarit, huomattavan humaltuneet häiriköt tai muutoin rikoksista epäillyt saatettiin sulkea tykistön päävartioon.¹⁸¹

Järjestysvalta oli läsnä kaupunkitilassa ympärivuorokautisesti. Kaupungin asukkaat saattoivat nukkua yönsä huoleti, kun paloturvallisuutta valvottiin, epäilyttäviä liikkujia seurattiin ja tarvittaessa apua oli nopeasti saatavilla, usein jopa huutoetäisyyden päässä. Turvallisuutta toi lisäksi yhteinen ymmärrys erilaisista kaupunkitilassa kuuluvista äänimerkeistä, vartiopaikkojen sijainneista ja ylipäätään yhdessä jaetuista toimintatavoista. Kaupunkitilassa toimiminen perustui lakeihin ja yleisesti tunnettuihin käytäntöihin, mutta lakeja myös rikottiin ja toisinaan vartiotkin saattoivat tulkita niitä omilla tavoillaan. Esimerkiksi sotilas Fagerroos varmasti tiesi, ettei aidan ylittäminen öiseen aikaan ollut sallittua. Fagerroos tuskin oli ainoa sotilas, joka yritti pistäytyä kielletyssä paikassa yöaikaan. Kaupunkitilassa huolehdittiin järjestyksestä, mutta siellä myös toimittiin lakia kiertäen, turvallisuutta laiminlyöden ja rajoja eri tavoin tulkiten.

2.4 Helsingin muuttuvat roolit

Kustavilaisella ajalla Helsinki oli kasvava kauppa-, sotilas- ja hallintokaupunki. Kaupunki mahdollisti valtakunnan puolustukselle tärkeän Viaporin linnoituksen rakentamisen ja ylipäätään toi kruunun kassaan tärkeitä verotuloja. Esivalta kontrolloi sitä, miten kaupunkitilaa sai rakentaa ja millaisten lakien puitteissa yhteisessä tilassa tuli toimia. Kaupungin asemakaavaa ja rakentamista ohjanneet

¹⁷⁷ Letto-Vanamo & Ylikangas 1981, 53.

¹⁷⁸ Työvankeuteen tuomittiin henkilöitä, jotka joko sovittivat sakkorangaistusta tai olivat esimerkiksi saaneet armahduksen kuolemantuomiosta. Lisäksi työvankeudessa oli tunnustusvankeja, joiden odotettiin tunnustavan tekonsa rangaistuksen myötävaikutuksella. Sampsa Vuoden 1806 työvangeista valtaosa oli irtolaisia, jotka oli alun perin lähetetty Helsingin kruununvankilaan. Letto-Vanamo & Ylikangas 1981, 44-47; Hatakka 2011, 87.

¹⁷⁹ Hornborg 1950a, 66, 576-577; Nikander 1984, 90-91, 116. Vankiloiden oloista yleisemmin ks. Letto-Vanamo & Ylikangas 1981, 56-62.

¹⁸⁰ Toisinaan vankeusrangaistus tai passitus kehruhuoneelle johtui siitä, ettei tuomitulla ollut varaa maksaa määrättyä sakkoa. Esim. KA AO 12.3.1773 §1. Työ- ja ojennuslaitoksista ks. Letto-Vanamo & Ylikangas 1981, 62-69.

¹⁸¹ Ruotsalaiskaupungeissa päävartio sijaitsi tyypillisimmin raatihuoneen pohjakerroksessa, mutta torilla sijaitseva erillinen rakennus ei ollut tavaton. Helander 1977, 353; Andersson, Fritz & Olsson 2003, 354; Lilius 2014d, 344.

säännöt pyrkivät käytännöllisyyteen, kuten siihen, että kaupunki säästyisi tulipaloilta. Ihanteissa kuului myös ulkoasuun liittyviä ajatuksia rakennusten ja katujen yhdenmukaisuudesta ja edustuksellisuudesta. Erityisen merkittäväksi visuaalisten tilaihanteiden ja estetiikan ilmentäminen kaupunkitilassa tuli silloin, kun Helsingistä ryhdyttiin rakentamaan pääkaupunkia. Uusi status lisäsi valtiovallan roolia kaupungissa. Tämä näkyi kaupunkitilan kontrollissa: ajatus pääkaupungin edustavuudesta tarkoitti suuria muutoksia Helsingin asemakaavaan ja rakennuskantaan, millä taas oli seurauksensa arkisten elinympäristöjen kannalta.

Varhaismodernin ajan Helsingillä oli monia rinnakkaisia ja myös vaihtuvia valtakunnallisia rooleja. Konkreettisesti yhteys valtiovaltaan näkyi fyysisessä kaupunkiympäristössä, jota rakennettiin ja muokattiin esivallan määrittämien reunaehtojen mukaisesti. Kaupungin yhteisissä tiloissa ylläpidettiin järjestystä ja turvallisuutta, joiden valvominen perustui lakiin. Näin esivalta määrittäi kaupunkitilan käytön rajoja ja mahdollisuuksia ja sääteli tilan käyttöä. Vaikka tilankäyttöä määrittävät säännöt tunnettiin ja niitä pääsääntöisesti noudatettiin, arki yhteisissä tiloissa ei aina mukaillut esivallan ihanteita.

3 KAUPUNKIYHTEISÖ

3.1 Kaupunkitilan käyttäjät

Sääty-yhteiskunnassa kaupungit nähtiin ensisijaisesti porvareiden toimintaympäristöinä. Varsinainen laillinen eli täysvaltainen kaupunkiväestö koostui porvareista, mutta heidän lisäksi kaupungeissa asui virkamiehiä ja palkollisia.¹⁸² Tämän lisäksi kaupungeissa kulkevaan ja oleilevaan väkeen kuuluivat eritoten lähiseutujen talonpojat, kaupungissa vierailevat merimiehet sekä irtolaiset, joista osa oli lähtöisin kaupungista, osa kenties kauempaa. Helsingissä keskeisen ja erityisen näkyvän ihmisryhmän muodostivat Viaporin sotilaat perheineen.

Jokaisesta kaupungista laaditut henkikirjat eli veroluettelot kertovat siitä, ketkä hallinnollisessa mielessä katsottiin kaupungin asukkaiksi. Henkikirjat eivät kuitenkaan osoita kaupungissa ja sen vaikutuspiirissä eläneen laajemman yhteisön todellista kokoa tai muutenkaan kerro täydellisesti alueen kaikista väestöryhmistä.¹⁸³ Erityisen kiinteä yhteys Helsingin asukkailla oli kaupunkia ympäröiviin pitäjiin ja Viaporin linnoitukseen, joiden asukkaiden kanssa kaupungin väki jatkuvasti jakoi arkielämänsä ja kaupunkitilansa.¹⁸⁴

Tässä luvussa tutkitaan kaupunkitilan käyttäjiä. Kaupungin laillisten asukkaiden lisäksi heitä ovat monet muut kaupungin vaikutuspiirissä eläneet ihmiset eli erityisesti lähiseutujen talonpojat, Viaporin sotilasväestö, alueen irtolaiset ja muut satunnaiset kulkijat. Ensiksi tarkastellaan Helsingin asukkaiden tilallista

¹⁸² Herlitz 1924, 111–112, 130–136; Nikula 1981, 143–149.

¹⁸³ Laillinen eli *de jure* -väestö tarkoittaa niitä ihmisiä, jotka on kirjattu paikkakunnan asukkaiksi henkikirjoissa ja kirkonkirjoissa. Väestöä voidaan tarkastella myös *de facto* -väestönä eli taloudellisenä väestönä. Taloudelliseen väestöön luetaan laillisen väestön lisäksi ne ihmiset, jotka asuivat paikkakunnalla, vaikka eivät olleet siellä virallisesti kirjoilla. Laillisessa väestössä voi puolestaan olla henkilöitä, jotka ovat tosiasiansa voineet asua muualla. Happonen 2009, 15–16.

¹⁸⁴ Paikallisyhteisöjen muodostumisesta ks. esim. Markkola, Räihä, Koskinen & Hiljanen 2021, 65–66, 86–87, 91.

jakautumista ja toimintaa kaupungin eri kortteleissa. Toisekseen luvun aiheena on kaupunkiin kulkeminen, kulkijoiden valvonta ja kulkureiteille muodostuneet rajatilat. Kolmas ja neljäs alaluku käsittelevät kaupunkitilaa alueen yhteisön¹⁸⁵ kohtaamispaikkana sekä sitä, miten Helsingin vaikutuspiirissä elävät ihmiset tunsivat ja käyttivät kaupunkitilaa.

Helsingin väkiluku kasvoi 1700-luvulla. Helsingin menestyksen ja kasvun tae oli Viapori, jonka rakentamisen ansiosta kaupungin väkiluku kaksinkertaistui vuosien 1750 ja 1800 välillä: 1800-luvun alkaessa kaupungin väkiluku oli jo noin 3000 henkeä.¹⁸⁶ Viaporin rakentamisen taustalla olivat Turun rauhassa (1743) kärsityt aluemenetykset ja kasvava tarve turvata valtakunnan itäinen osa. Parhaaksi turvaksi katsottiin merilinnoituksen perustaminen Suomen etelärannikolle, ja maantieteellisesti paras paikka valikoitui Helsingin edustalta.¹⁸⁷ Linnoitukselle oli hyödyksi sijaita lähellä kaupunkia erityisesti huoltovarmuuden vuoksi: rakennustarvikkeet, elintarvikkeet ja sotilaiden varusteet kulkivat linnoitukseen kaupungista ja ympäryspitäjistä. Hyöty oli lopulta kaksisuuntainen, sillä linnoituksen tarpeet mahdollistivat Helsingin porvareiden vaurastumisen.¹⁸⁸

Sääty-yhteiskunnassa kaupunkiväestön ytimen muodostivat elinkeinoaan harjoittavat porvarit, joiden joukosta valittiin vaalilla kaupungin oikeudenkäynnistä ja hallinnosta huolehtivat henkilöt. Porvaristoa ryhmiteltiin eri kaupungeissa vaihtelevin tavoin, mutta yleisesti porvaristo voidaan jakaa kolmeen pääryhmään: kauppiaisiin, käsityöläisiin ja merikapteeneihin.¹⁸⁹ Käsityöläisten ryhmä oli erityisen moninainen, mutta kaikkia käsityöläisiä yhdisti ammattikuntasäätely. Ammatillisen pätevyuden saavutti vain oppipoika- ja kisällivaiheen kautta, ja vasta mestariksi hyväksytty käsityöläinen saattoi anoa porvarisoikeutta, jonka saaminen ei siltikään ollut itsestäänselvyys.¹⁹⁰ Ylipäätään porvaristo oli moninainen ja varsinkin 1700-luvulla hajanainen ryhmä.¹⁹¹ Suurista eroista huolimatta porvaristoon kuuluviksi voidaan määritellä porvarisvalan vannoneet elinkeinonharjoittajat, jotka olivat saaneet porvariskirjan eli oikeuden harjoittaa elinkeinoaan kaupungissa.¹⁹² Vauras suurkauppias oli kuitenkin

¹⁸⁵ Yhteisön määrittelyjen haasteista ja yhteisön käsitteestä ks. esim. Eilola & Moilanen 2013, 7–10.

¹⁸⁶ Hornborg 1950a, 471–472; Turpeinen 1977, 124–125; Granqvist 2016, 40.

¹⁸⁷ Gardberg & Palsila 1998, 15–23.

¹⁸⁸ Granqvist 2016, 169, 191–193; Gustafsson 2015, 70, 88, 95. Viaporiin liittyvästä huoltovarmuudesta ja sen alkuvaiheista Helsingin yhteydessä ks. Hatakka 2019, 49–50, 115–120.

¹⁸⁹ Kaikki käsityöläiset tai varsinkaan merikapteenit eivät kuitenkaan olleet porvareita. Uotila 2014, 28–29; Granqvist 2016, 86.

¹⁹⁰ Niin ikään kauppiaksi pyrkivältä edellytettiin ammattiinsa perehtymistä harjoittelun kautta. Kauppiaksi pääsyä kontrolloi kunkin kaupungin kauppaseura, mutta sen toiminta ei ollut lainkaan samalla tavalla kontrolloivaa ja organisoitunutta kuin ammattikuntien kohdalla. Nikula 1970, 143–148; Granqvist 2016, 76, 81–82.

¹⁹¹ Herlitz 1924, 131; Carlsson 1950, 16–17. Juha-Matti Granqvist on tunnistanut Helsingin porvaristoluokituksesta seitsemän ryhmää, jotka ovat havaittavissa Helsingin henkikirjoista vuodesta 1782 alkaen. Porvaristo jakautui kauppiaisiin, laivureihin, merimiehiin, käsityöläisiin, pienporvaristoon, ruokakauppiaisiin, ravintoloitsijoihin ja teurastajiin. Granqvist 2016, 70–71.

¹⁹² Nikula 1981, 142; Granqvist 2016, 27–31.

kaukana tynnyrintekijästä tai kapakanpitäjästä niin toimeentuloltaan, yhteiskunnalliselta asemaltaan, sosiaalisilta piireiltään kuin asuinpaikoiltaan.¹⁹³

Porvareiden ohella kaupunkiväestöön kuuluivat olennaisena osana lukuisat virkamiehet, jotka jakautuivat jo Ruotsin ajalla kahteen ryhmään: kaupungin toimenhaltijoihin ja kruunun virkamiehiin.¹⁹⁴ Kaupungin omista virkamiehistä korkea-arvoisimpia olivat kaupunginhallinnossa muun elinkeinonharjoitussensa ohella toimineet raatimiehet sekä päätoimisena virkaansa hoitaneet porimestarit. Heidän jälkeensä seuraavana arvoasteikolla olivat pöytäkirjoista vastaava kaupunginsihteeri, kaupungin- ja kruununverojen perinnästä ja tilityksestä huolehtiva rahastonhoitaja sekä kaupunginviskaali. Tärkeitä virkoja olivat erilaiset järjestyksenvalvojat ja oikeudessa merkityksellisiä avustavia tehtäviä hoitaneet kaupunginkirjurit sekä kaupunginpalvelijat. Maaherra oli kruunun virkamiehistä korkein ja vaikutusvaltaisin. Kruunun virkamiehistön suurimman ryhmän muodostivat maa- ja meritullin virkailijat sekä luotsit. Oppisäätöön kuuluvat papit ja triviaalikoulun opettajat rinnastettiin kruunun virkamiehiin.¹⁹⁵

Kustavilaisen ajan Helsingissä yksi pitkään toimineista virkamiehistä oli kaupunginviskaali Anders Magnus Sennelin (1738–1799¹⁹⁶), jonka nimi esiintyy tiuhaan kämnerinoikeuden tuomiokirjoissa 1770–1790-luvuilla. Hämeenlinnalaisen räätäli Johan Sennelinin poika Anders Magnus teki Helsingissä pitkän uran kaupunginviskaalina: hän jäljitti lainrikkoojia, ilmianto rikollisia ja toimi yleisenä syyttäjänä, tarkkaili porvariston ammatinharjoitusta ja kaupungin laillisia asukkaita, ja mitä ilmeisimmin hoiti tehtäväänsä tarkasti ja peräänantamattomasti.¹⁹⁷ Sennelin oli tuttu näky raatihuoneessa ja kaupungin kaduilla, minkä lisäksi hänellä oli tunnettu sijansa kaupunkiyhteisössä ja oman asemansa mukaisissa seurapiireissä. Sennelin perheineen asui Eteläisellä Suokadulla, alueella, jossa asui paljon pienporvareita ja käsityöläismestareita – saman kadun varrella asui muun muassa räätäleitä, joiden ammattikunta oli Sennelinille tuttu hänen isänsä kautta. Sennelin oli avioitunut Helsingissä ja toimi tiettävästi ainakin kauppias Jacob Pacchalénin tyttären kummina.¹⁹⁸ Tehtävä kieli Sennelinin nauttimasta luottamuksesta ja kunnioituksesta, joskin kaupunginviskaalina hän aiheutti harmia niille, jotka pyrkivät kiertämään lakia.

Sääty-yhteiskunta oli 1700-luvulla murroksessa, ja vanhan nelisäätöjärjestelmän rinnalle nousi koko ajan kasvava säätyihin kuulumattomien ihmisten joukko: merkittävä oli eritoten aatelittomien säätyläisten (*ofrälse ståndspersoner*) ryhmä, joka koostui upseeristosta ja virkamiehistöstä. Kruunun hallintouudistukset olivat kasvattaneet tarvetta koulutetuille virkamiehille ja puolestaan

¹⁹³ Granqvist 2016, passim; Aalto, Gustafsson & Granqvist, 550–551.

¹⁹⁴ Virkamiehet eivät sinällään olleet muista kaupungin asukkaista erillinen ryhmä, koska moni viranhaltija harjoitti toimensa ohella toista ammattia tai hankki sivutuloja eri lähteistä, joko sallitusti tai epävirallisesti. Nikula 1981, 207; Granqvist 2016, 56–57, 152–155. Ks. myös Rähä 2012, 141.

¹⁹⁵ Blomstedt 1963b, 8; Nikula 1981, 143, 207–210; Granqvist 2016, 56–57, 65.

¹⁹⁶ KA Helsingin ruotsalais-suomalaisen seurakunnan rippikirja, 1795–1805; KA Hämeenlinnan kaupunkiseurakunnan syntyneiden ja kastettujen luettelo 1698–1853.

¹⁹⁷ Granqvist 2016, 29, 111, 114; Parland-von Essen 2010, 80–81.

¹⁹⁸ KA Helsingin ruotsalais-suomalaisen seurakunnan rippikirjat, 1785–1794; Rosenlund-Eriksson 2010, 561; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 551.

armeijassa koulutusta vaativat tekniset aselajit muuttuivat aiempaa tärkeämmiksi.¹⁹⁹ Kaupunginviskaali Anders Magnus Sennelin on yksi esimerkki tästä suuresta, keskenään kirjavasta joukosta. Siinä missä Sennelin asui ja oli arjessaan vuorovaikutuksessa ainakin kauppiasryhmän kanssa, kaikkein korkea-arvoisimmissa tehtävissä toimineet virkamiehet olivat jo statukseltaan kaupungin arvohierarkian ylimmällä portaalla. Aatelittomalla, säätyjärjestelmän ulkopuolisella virkamiehellä saattoi näin samanaikaisesti olla hyvinkin korkea sosiaalinen asema ja laajoja verkostoja, mutta hänellä ei silti ollut äänioikeutta kaupungin asioissa. Jos virkamiehenä toimineella henkilöllä ei ollut porvarisoikeuksia, hänellä ei myöskään ollut valtiopäiväedustusta eikä äänioikeutta esimerkiksi kaupungin raatimiehiä valittaessa.²⁰⁰ Kuitenkin Helsingin raatimiehistä moni oli taustaltaan puhtaasti virkamies.²⁰¹

Porvari- ja virkamiesperheiden ohella kaupungissa asui huomattava määrä säätyjen suojeluksessa olevaa palvelusväkeä. Lisäksi kaupungeissa asui suojelusmiehiä, kuten kuorma-ajureita ja rahdinsoutajia. He olivat sinällään itsenäisiä ammatinharjoittajia mutta kuitenkin virallisessa mielessä porvariston suojeluksessa. Sääty-yhteiskunnan ihanne tiettyyn säätyyn kuulumisesta tai jonkun säädyn suojeluksessa olemisesta ei aina täysin täyttynyt. Kaupungeissa asui esimerkiksi porvarisoikeutensa irtisanoneita porvareita, entisiä virkamiehiä ja heidän leskiään. Laillisen kaupunkiväestön ohella kaupungin mailla asui ja oleili esimerkiksi entisiä sotilaita, jotka luokiteltiin irtolaisiksi.²⁰²

Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirjoissa luodaan vaihtelevin tavoin eroja kaupungin asukkaiden ja ei-kaupunkilaisten välille. Asuinpaikasta riippumatta merkittävimmät ihmisiä koskevat määreet olivat aina sukupuoli ja ammatti tai sen puute. Jo ammattinimikkeen kautta ilmeni usein, oliko henkilö kaupungin asukas vai ei. Esimerkiksi porvari, hänen vaimonsa tai leskensä, oli selvästi kaupungin asukas, jonka tarkkaa asuinpaikkaa ei ollut syytä erikseen ilmoittaa, ellei se ollut käsiteltävän asian kannalta jollain tapaa olennaista. Mikäli henkilö asui kaupungin ulkopuolella, kuten Helsingin pitäjässä, hänen kotiseutunsa kirjattiin poikkeuksetta ylös kaikissa tapauksissa. Helsingin kaupungin alueella ja linnoitussaarilla elävien ihmisten välillä raja oli häilyvämpi: Viaporissa palvelevien ja sinne henkikirjoitettujen sotilaiden tai heidän perheenjäsentensä osalta asuinpaikkaa ei ilmoitettu samalla tavalla kuin esimerkiksi talonpoikien tapauksessa, sillä nykyiset ja entiset sotilaat sekä heidän vaimonsa kiinnittyivät Viaporiin sosiaalisen statuksensa kautta. Sotilaiden tosiasiallinen asuinpaikka tai kotiseutu ei tule kämnerinoikeudessa ilmi systemaattisesti aina edes silloin, kun sotilaspalvelus oli jo päättynyt.²⁰³

¹⁹⁹ Carlsson 1962, 15–16, 61–62; Jutikkala 1968b, 174–175.

²⁰⁰ Wirilander 1974, 19, 21; Nikula 1981, 144–149; Granqvist 2016, 55–57; Eilola, Hakanen, Karonen & Koskinen 2021.

²⁰¹ Helsingin raatimiehet olivat suurelta osin virkamiehiä, sillä Viaporin linnoitus lisäsi merkittävästi raatimiesten työtaakkaa. Porvaristo kernaammin äänesti raatimieheksi virkamiehiä kuin asettui itse ehdolle, ansionmenetyksen ja työn kuormittavuuden pelossa. Mäntylä 1977, 25–28, 107–111; Granqvist 2016, 134–135; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 310.

²⁰² Granqvist 2016, 57; Nikula 1981, 149.

²⁰³ Esim. KA HKäO 5.7.1771 §2; 11.11.1794 §5; 6.9.1785 §2.

Helsingin erityispiirteenä moneen muuhun kaupunkiin nähden oli Viaporin linnoitus, jonka takia kaupungissa ja sen tuntumassa asui huomattavan paljon sotilasväestöä. Sotilaita tai heidän perheitään ei kuitenkaan virallisesti luettu kaupungin asukkaiksi, vaikka kaupunki oli sotilasväestölle perheineen läheinen, tuttu ympäristö ja useille asuinpaikka jopa useiden vuosien ajan. Käytännön arkielämä alueiden välillä oli limittynyttä, josta yhtenä osoituksena on Helsingin ja Viaporin ajoin päällekkäinen väestökirjanpito.²⁰⁴ Viaporissa palvelevista sotilasta suuri osa asui linnoitussaarilla, mutta esimerkiksi tykistöjoukot oli majoitettu Helsinkiin. Samoin Viaporissa asui monia porvareita ja käsityöläisiä, jotka laillisesti katsottiin Helsingin väestöön kuuluviksi. Toisinaan saattoi käydä jopa siten, että Helsingin kaupunkiseurakuntaan henkikirjoitettu kauppias kirjattiin samanaikaisesti Viaporin rippikirjaan.²⁰⁵

Viaporin väestömäärä vaihteli 1700-luvun kuluessa, mutta hiljaisempina-kin vuosina se ylitti kaupungin asukasluvun. Kustavilaisella ajalla Viaporiin henkikirjoitettu väestömäärä vaihteli noin 3500 ja 4500 välillä. Viaporin väestä tosin vain noin puolet oli miehistöä sekä upseereita ja aliupseereita. Toinen puoli asukkaista oli siviiliväestöä, joka koostui valtaosaltaan miehistön perheenjäsenistä tai upseeriston palvelusväestä. Siviilien joukkoon laskettiin muun muassa linnoituksen käsityöläiset sekä vangit. Kaikki värvätyt sotilaat eivät tuoneet perhettään mukanaan väliaikaisten palvelusvuosien ajaksi, ja vielä harvemman perhe muutti itse linnoitussaarille. Valtaosa alueelle tulleista sotilaiden vaimoista ja lapsista asui mantereen puolella Helsingissä, sillä Viaporissa majoitustilana olivat vain ahtaat parakit. Sotilaat perheineen eivät olleet kaupungin laillisia asukkaita esivallan näkökulmasta, mutta käytännön arjessa he jakoivat saman elinympäristön kuin kaupungin asukkaiksi henkikirjoitetut ihmiset. Sotilasperheiden tarkkaa määrää on vaikea arvioida, mutta joka tapauksessa on selvää, että 1700-luvun jälkipuolella sotilasperheet muodostivat määrällisesti merkittävän osan Helsingin seudun väestöstä.²⁰⁶

Viaporin väestö on otettava huomioon, jos halutaan kattavasti ymmärtää 1700-luvun ja 1800-luvun alun Helsingin väestörakennetta ja saada kokonaiskuva ihmisistä, jotka kaupunkitilassa elivät ja toimivat. Helsingin ja Viaporin osin eriytyneen, osin yhdenmukaisen väestökirjanpidon lähdekriittisten ongelmien vuoksi alueita on väestönäkökulmasta hedelmällisempää käsitellä yhtenä kokonaisuutena. Tämän vuoksi Helsinkiä ja Viaporia on toisinaan tutkittu ”kaksikaupunkina”.²⁰⁷ Käsite on väestönäkökulmasta perusteltu, joskaan ei välttämättä aina sovi täysin kuvaamaan alueen luonnetta. Kaksikosta vain Helsinki oli

²⁰⁴ Viaporin väestö henkikirjoitettiin osaksi Helsingin kaupunkia vuoteen 1774 saakka, mutta senkin jälkeen Viaporin ja Helsingin väestökirjanpidot ovat saattaneet sekoittua. Viaporin henkikirjojen merkitsemistavoissa puolestaan on puutteita. Viaporin väestön kokonaiskuvan hahmottaminen on haasteellista siksikin, että kirkollinen väestökirjanpito on säilynyt vain osittain ja väestö jakaantui useisiin eri sotilasseurakuntiin. Hatakka 2012, 103–105.

²⁰⁵ Hatakka 2011, 143; Hatakka 2012, 105–106; Granqvist 2016, 46–47; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 462–463.

²⁰⁶ Screen 2010, 207; Hatakka 2012, 107–108, 115–116; Vilku, Hemminki, Markkola & Östman 2021, 114; Gustafsson 2023, 77–78.

²⁰⁷ Holm & af Hällström 2012; Granqvist 2016, 46–51.

nimellisesti kaupunki, jolle kuuluvalla maa-alueella kruunu oli rakentanut linnoituksensa.²⁰⁸ Hallinnollisesti Viapori oli oma alueensa. Tilallisessa mielessä alueet vastaavat kaksoiskaupungin ajatusta sikäli, että niillä asuvien ihmisten keskinäinen vuorovaikutus oli tiivistä ja jatkuvaa. Viaporissa palvelleille sotilaille kaupunkitila tuli linnoituksessa vietetyn ajan myötä tutuksi, ja sotilaiden alituisesta läsnäolosta muodostui merkittävä osa Helsingin kaupunkitilaa.

Vuonna 1805 koostetun valtakunnallisen väkilukuaineiston mukaan Helsinki lukeutui 3200 laillisella asukkaallaan valtakunnan tavanomaisimpaan ryhmään eli keskikokoisten kaupunkien joukkoon, suomalaiskaupungeista kolmanneksi suurimpana.²⁰⁹ Jos otetaan huomioon myös Viaporin väestö, on Helsingin alueen väkiluku todellisuudessa huomattavasti reilua kolmea tuhatta suurempi. Vuoden 1805 tilaston mukaan linnoituksen asukasmäärä oli 4600 henkilöä, joiden lisäksi erikseen mainitaan 1100 Helsinkiin majoitettua tykistön sotilasta.²¹⁰ Kaikkiaan 1800-luvun alussa noin puolet alueen väestöstä oli sotilaita tai heidän perheenjäseniään – ylipäätään sotilasväestön osuus Helsinki-Viaporin alueella oli absoluuttisesti ja suhteellisesti Ruotsin suurimpia.²¹¹ Mikäli Helsinki-Viaporin väkilukua tarkastellaan kokonaisuutena, nousee Helsinki-Viapori väkiluvultaan Suomen toiseksi suurimmaksi asukaskeskittymäksi, samaan kategoriaan kuin Turku (11 000 asukasta). Jos Viaporin väki luettaisiin osaksi Helsinkiä, Helsinki-Viapori nousisi koko valtakunnan tasolla peräti kymmenen suurimman kaupungin joukkoon.²¹²

3.2 Tila, asukkaat ja kulkijat

3.2.1 Kaupungin maat

Helsingin kaupungin rajat ja alue määriteltiin ensi kertaa Juhana III:n myöntämissä privilegioissa vuonna 1569. Tällöin kaupunkia oli jo reilun vuosikymmenen ajan rakennettu kruunun mahtikäskystä Vantaanjoen suulle, Helsingin pitäjään aiemmin kuuluneen Koskelan kylän (*Forsby*) paikalle. Privilegioissa kaupungin maihin luettiin Kumpulan (*Gumtäck*) ja Koskelan kylät sekä kolme saarta: Mustikkamaa (*Blåbärsholmen*), Korkeasaari (*Högeholmen*) ja Sompasaari (*Somppeholmen*). Kaupungin asutus, hallintorakennukset ja kaupankäynti keskittyivät Koskelaan varsinaiselle kaupunkipaikalle. Muut alueet olivat niin kutsuttuja

²⁰⁸ Aikalaiskuvauksissa Viaporია luonnehdittiin toisinaan kaupungiksi. Kuvauksella viitattiin muun muassa suureen väestömäärään, kauppiasiin ja omaan tulliin, joiden vuoksi Viapori muistutti kaupunkimaisia elinolosuhteita. Screen 2010, 150; Hatakka 2012, 117.

²⁰⁹ Turpeinen 1977, 124–125; Lilja 2000, 70–71; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 462.

²¹⁰ Kustavilaisen ajan Viaporin väestöä tutkinut Sampsa Hatakka on laskenut, että vuoden 1805 Viaporin väkilukutaulukkojen mukaan alueen siviiliväestön osuus oli jopa noin 30 %. Siviiliväestö koostui pääasiassa linnoituksessa palvelleiden miesten perheenjäsenistä, mutta siviileiksi laskettiin myös palvelijat, vangit ja esimerkiksi käsityöläiset. Hatakka 2012, 115. Viaporin siviileistä katso myös esim. Screen 2010, 204–209; Taskinen 2014.

²¹¹ Juha-Matti Granqvistin arvion mukaan sotilaiden osuus koko Helsinki-Viaporin-alueen väestöstä oli 48 %, kun taas esimerkiksi porvaristoa oli 15 %. Granqvist, 2016, 58, 69.

²¹² Hornborg 1950a, 473–474; Granqvist 2016, 50–51; Hatakka 2012, 119–120.

kaupungin nautinta-alueita, joita tarvittiin kaupungin asukkaiden toimeentulon turvaamiseksi, kuten viljelys- ja laidunmaiksi, kalastuspaikoiksi ja myllyn rakentamiseen.²¹³

Kun Ruotsin valtakunnassa perustettiin uusi kaupunki, kruunu lahjoitti sille maa-alueen pysyvällä omistusoikeudella. Myöhemmin kaupungille saatettiin lahjoittaa lisää maata sen omavaraisuuden tukemiseksi tai esimerkiksi virkakunnan palkkaamisen vuoksi: myös Helsingin maa-alue kasvoi muutamaa otteeseen ja rajoja tarkennettiin.²¹⁴ Kruunun lahjoittaman maan hallinta määrättiin kaupungin raadin tai 1600-luvulta lähtien maistraatin ja pormestarin vastuulle.²¹⁵ Vantaanjoen suulle perustettu Helsinki oli saanut kasvaa vajaan vuosisadan, kun se vuonna 1639 määrättiin siirrettäväksi Vironniemelle (*Estnäs*) avomeren rannalle, parempien purjehdusyhteyksien äärelle. Tällöin Helsinki sai edelleen pitää sille jo myönnettyt nautinta-alueet ja entisen kaupunginpaikan, joka on sittemmin tunnettu nimellä Vanhakaupunki (*Gammelstaden*).²¹⁶ Kaupungin siirtämisen myötä Helsinkiin liitettiin muun muassa Vironniemen vieressä sijaitseva Töölön (*Tölö*) kylä. Näihin Töölön kylän maihin kuuluivat Susisaaret (*Vargö*), joille Viaporin linnoitus sittemmin rakennettiin.²¹⁸

Carl P. Hagströmin 1770-luvun puolimaissa laatima kartta (Kuva 1) on kuvaus Helsingin kaupungille 1700-luvun loppupuolella kuuluneesta maa-alasta. Kartasta puuttuu aivan pienimpiä saaria ja esimerkiksi Viaporin linnoitus. Viaporin puuttuminen ei ole yllättävää, sillä kartta on tehty kuvaamaan nimenomaan Helsingin maita: saaret eivät enää kuuluneet Helsingin maihin sen jälkeen, kun kruunu otti ne linnoituskäyttöön. Karttaan on piirretty punaisella asemakaavoitettu kaupunkialue, Vironniemen Helsinki, joka oli tulliaidalla rajattu varsinaisen kaupunkialue. Sitä ympäröivät laajat maa-alat olivat kaupungin lahjoitusmaita, joilla oli esimerkiksi peltoja ja laitumia, armeijan harjoituskenttä, erinäistä asutusta ja pienimuotoista teollisuutta, jota ei tulipaloriskin ja asemakaavan ahtauden vuoksi rakennettu tulliaidan sisäpuolelle. Alueita halkoivat kaksi maantietä, jotka johtivat kohti varsinaista kaupunkialuetta ja sen tulliportteja.²¹⁹ Kuten kartta osoittaa, Helsinki oli meren rajaama kaupunki, jossa merenkulku oli itsestään selvä osa arkielämää. Kaupungin satamat sijaitsivat Katajanokan molemmin puolin, samoilla paikoilla kuin nykyiset Pohjoissatama ja Eteläsatama.²²⁰

²¹³ Nordmann 1905–1908 I, 19–21; Kuisma 1991, 33–49.

²¹⁴ Esimerkiksi vuonna 1594 rajaa täsmennettiin Oulunkylän kohdalla. Myöhempään lahjoitusmaita lukeutuvat muun muassa Töölö vuonna 1643 sekä vuonna 1650 osat Pikku-Huopalahdesta, Talista, Lauttasaaresta ja Hindersnäsistä, joka on osa nykyistä Meilahtea. Nordmann 1905–1908, 33–38, 87–89, 121–124; Harvia 1924, 7, 9–10; Kuisma 1991, 34.

²¹⁵ Gardberg 1981, 12–13; Ranta 1981, 58–59, 77; Karonen 2008, 141–145.

²¹⁶ Aluksi "vanha Helsinki", *gamla Helsingfors*. RA Geographisch deliniering öfver näst omliggande byar vedh Helsingfors stadh (1646–1648); Nordmann 1905–1908 I, 79.

²¹⁷ Sittemmin Vanhakaupungista puhuttiin kaupungin lahjoitusmaana: "å denna stads donerade jord i Gammelstaden" ja "inom denna stads afståde mark" KA HKäO 9.8.1799 §1.

²¹⁸ Nordmann 1905–1908 I, 87; Harvia 1936, 7–18; Kuisma 1991, 32–40.

²¹⁹ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 554–563.

²²⁰ Hornborg 1950a, 438; Aminoff & Pesonen 1981, 34, 127; Tuomi 1995, 210.

KUVA 1 Kaupungin maat. HKM Carl P. Hagström (1776–1777), Charta öfver Helsingfors stad med dess ägor i Nyland inom Borgå härd [sic] och Hellsinge sochn.

Jokaisella kaupungilla oli oltava tarkasti määritellyt maantieteelliset rajansa ennen kaikkea siksi, että kaupunki muodosti oman tuomiopiirinsä. Tämä kaupungin raadille kuuluva tuomiovalta oli selkeästi määriteltynä jo keskiaikaisessa

Maunu Eerikinpojan kaupunginlaissa.²²¹ Rajoja kuvattiin piirrettynä kartoissa ja sanallisesti privilegioissa, mutta maastossa rajoja tuskin huomasi. Toisinaan raja saattoi perustua maastossa oleviin selkeisiin rajapaikkoihin, kuten vesistön ja maan rajaan, minkä lisäksi eri paikoissa oli rajasta ilmaisevia merkkejä eli rajapyykkeitä. Tällaisia merkkejä on oletettavasti rakennettu ainakin paikkoihin, joissa rajasta on kiistelty tai se on aiheuttanut epäselvyyksiä. Koska kulkemista oli käytännöllisintä ja tarpeellisinta kontrolloida vasta varsinaisen kaupunkialueen tuntumassa tulliaidalla, Helsingin ja sen naapuripitäjien välillä ei ollut rajaita.²²²

Kaupungissa ja sen vaikutuspiirissä asuvat ihmiset tunsivat rajojen sijainnin. Vaikka Helsingin maantieteellisessä alueessa tapahtui vuosisatojen kuluessa joitakin muutoksia ja alueiden omistajuuteen liittyi tulkintakiistoja, pääpiirteisään raja oli ylisukupolvisesti pysyvä ja 1700-luvun jälkipuolella jo vakiintunut.²²³ Rajan hahmottamisesta kertovat tapaukset, joita tuotiin kaupungin tuomioistuinten käsiteltäväksi. Tuomioalueen rajan ja kaupungille kuuluvien maa-alueiden tunteminen nimittäin oli merkityksellistä varsinkin silloin, jos joutui rikoksen uhriksi ja halusi hakea oikeutta. Kaupungin tuomioistuimissa käsiteltiin vain tapauksia, jotka olivat tapahtuneet kaupungin mailla. Jos kaupungin oikeusistuimeen syystä tai toisesta tuotiin käsiteltäväksi tapaus, joka oli sijoittunut kaupungin rajojen ulkopuolelle, se siirrettiin empimättä kihlakunnanoikeuteen eli käräjille sille paikkakunnalle, jossa rikos fyysisesti oli tapahtunut.²²⁴

Helsingin kämnerinoikeudessa käsiteltiin vain harvakseltaan tapauksia, joiden kohdalla oikeus joutui tarkastelemaan epäillyn rikoksen tapahtumapaikkaa suhteessa kaupungin rajaan. Tämä tuli kyseeseen silloin, kun rikosepäily oli sattunut kaupungin rajojen tuntumassa, ja piti selvittää, kuuluiko tapaus kaupungin oikeuden käsiteltäväksi. Eräs tällainen tapaus sattui elokuussa vuonna 1777 kaupungin ja Helsingin pitäjän välisellä maantiellä. Tykistön hantlankari Kahelin oli asioinut kaupungissa ja lähtenyt kohti Helsingin pitäjän kirkonkylää, jossa hän paraikaa asui ja työskenteli Matts-veljensä taloudessa. Kaupungissa vierailut Kahelin ei päässyt majapaikkaansa turvallisesti, sillä kaksi rakuunasotilasta kävi hänen kimppuunsa kesken matkan. Kahelin toi tapauksen Helsingin kämnerinoikeuteen, mutta tappelun tapahtumapaikan katsottiin olevan pitäjän puolella ja tuomion langettaminen siirrettiin kihlakunnanoikeudelle.²²⁵ Vastaavanlainen tapaus sattui vuonna 1785, kun kaksi ratsutilallista ajautui tappelemaan kaupunkiin vievällä jäätiellä Mustikkamaan tienoilla, kaupungin itärajan tuntumassa. Espoosta ja Sipoosta kotoisin olevien tilallisten yhteenotto arvioitiin

²²¹ ”Samma lag må alla andra städer i riket hava inom sin stads gräns.” Magnus Erikssons stadslag, RB XII §2.

²²² Sveriges Rikes Lag 1734, Jordabalken (Maan Caari) cap. XXII; Kuisma 1991, 25–26; Lamberg, Mäkinen & Uotila 2011, 295–299.

²²³ Kaupungin ja pitäjän välinen raja aiheutti eniten kitkaa rajan ollessa tuore. Esimerkiksi uudelleen perustetun Kuopion (1775) saamat maa-alat aiheuttivat pitkällisiä kiistoja pitäjän ja kaupungin välille. Rytönen 1974, 26–33.

²²⁴ Sveriges Rikes Lag 1734, Rättegångsbalken (Oikeudenkäymisen Caari) cap. I §1–§5, cap. II §1, cap. V §1, cap. VIII §2. Samoin käräjiltä saatettiin siirtää tapaus kaupunginoikeuden käsittelyyn. Salminen 2017, 116.

²²⁵ KA HKäO 3.10.1777 §2. Ks. myös KA HKäO 15.7.1800 §1.

tapahtuneeksi selkeästi kaupungin mailla, ja kämnerinoikeus korosti seikkaa tuomiota antaessaan.²²⁶

Vastaavien tapausten vähäisyys kertoo siitä, että oikeustoimialueen raja tunnettiin hyvin ja sen merkitys ymmärrettiin laajalti. Tiedettiin, mitkä tapaukset kuuluivat kaupunginoikeuden piiriin, vaikka rajaa pyrittiin toisinaan tulkitsemaan itselle otollisella tavalla. Kaupungin oikeusistuimiin nimittäin kannatti pyrkiä, jos suinkin mahdollista, sillä asiat hoituivat siellä nopeammin kuin harvemmin kokoontuvilla käräjillä. Yksi esimerkki tällaisista tapauksista on varkaustapaus, joka yritettiin tuoda Helsingin kämnerinoikeuden käsittelyyn vuonna 1808. Varsinainen rikos oli tapahtunut Helsingin pitäjän Pikku Huopalahden kylässä, "*Lillhoplax by och Helsing S[locke]*". Pikku Huopalahden kylä oli aivan Helsingin luoteisrajalla, juuri kaupunginmaan ulkopuolella. Tätä sijaintia ei erityisesti korostettu oikeuden pöytäkirjassa, mistä voidaan päätellä kylän ja kaupungin rajojen olleen ainakin tältä osin yleisesti tunnettuja ja kiistattomia. Tapaus oli silti poikkeuksellisesti tuotu kämnerinoikeuteen sillä perusteella, että varkaus kohdistui helsinkiläiskauppias Petter Heidenstrauchin omaisuuteen. Maaliskuun 2. päivän aamuna turkulainen kuorma-ajuri oli ollut tuomassa sovitua tavaralastia kauppias Heidenstrauchille. Perillä Helsingissä ilmeni, että sotatapahtumat olivat saavuttaneet kaupungin ja venäläiset sotilaat olivat paraikaa valtaamassa kaupunkia. Ajuri oli palannut samaa tietä takaisin ja jättänyt lastinsa säilöön Pikku Huopalahden erään talonpojan talliin. Muutaman päivän kuluttua lasti todettiin varastetuksi, mutta kämnerinoikeus ei ottanut tapausta käsittelyyn: rikos oli tapahtunut kaupungin oikeudellisen toimivallan ulkopuolella, "*utom denna stads jurisdiction*".²²⁷

Varkauspaikan sijainti kaupungin rajan ulkopuolella oli varmasti kauppias Heidenstrauchin tiedossa, mutta hänen kannatti silti yrittää vedota kämnerinoikeuteen; tavarat olivat hänen omaisuuttaan, ja kuorman olisi kuitenkin sovitusti pitänyt olla kaupungin mailla. Ajuri tuskin tuli ajatelleeksi tavarain säilytyspaikkaa mahdollisen varkauden, saati kaupungin rajan kannalta – josko hän Turussa asuvana tunsikaan tarkasti Helsingin rajapaikkoja. Talli valikoitui joko sopivan etäisyyden perusteella, tai ehkäpä se oli ensimmäinen maantiellä vastaan tullut sovelias varastopaikka. Saapuminen kaupungin tuntumaan oli varmasti ollut yllättävä, ehkä säikähdyttäväkin tilanne, vaikka valtaus itsessään oli rauhanomainen eivätkä Viaporin tykitkään vielä jylisseet tauotta. Kaupunkia lähestyttäessä seutu on ollut tavanomaista hiljaisempaa: asukkaat pysyivät sisällä kodeissaan ja kaduilla näkyi pääasiassa kasakoita ja husaareita. Molemmat tulliportit olivat jo venäläisten hallussa.²²⁸ Sitä pidemmälle ajuri tuskin olisi tuona päivänä

²²⁶ "*- å öppen väg, inom stadens jurisdiction*" KA HKäO 16.4.1785.

²²⁷ HKA HKäO 15.3.1808 §1.

²²⁸ Sotatapahtumat olivat alkaneet itärajalla vastikään, 21.2.1808, ja Turkuun Venäjän armeija saapui kuukautta myöhemmin eli 21. maaliskuuta. Turkulaisella ajurilla oli todennäköisesti aavistuksensa tulevista sotatapahtumista, sillä jo helmikuun alussa siviiliväestölle oli luettu saarnastuoleista käskyjä edessä olevista elintarviketoimituksista ja kyydityksistä. Hårdstedt 2006, 29–32, 52; Lappalainen, Ericsson Wolke & Pylkkänen 2008, 48–49; Hornborg 1950, 606–610; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 570–572.

päässyt, joten hänen oli turha yrittää etsiä kauppias Heidenstrauchia poikkeustilaa elävästä kaupungista.

Kaupungin rajalla oli keskeinen merkitys tuomioalueen kannalta, mutta ihmisten arkisessa kulkemisessa kaupungin ja maaseudun rajaa tuskin huomasi. Ihmiset liikkuvat tottuneesti ja arkisesti alueiden välillä. Turkulaiselle ajurille tuskin oli suurtakaan merkitystä sillä, oliko Pikku Huopalahdessa sijainnut talli kaupungin vai pitäjän puolella. Alueella asuvillekin raja oli eletyssä arjessa liudentuva. Rajan molemmin puolin liikuttiin usein, ja esimerkiksi maantiellä tapeluun ajautuneiden ratsutilallisten sekä sotilas Kahelinin elämänpiirit laajenivat selvästi yli pitäjärajojen. Kahelin kiinnittyi perhesuhteiden kautta Helsingin pitäjän kirkonkylään ja toisaalta elinkeinonsa vuoksi Viaporiin sekä Helsingin kaupunkiin, jossa hän toimi tykistön hantlankarina. Alueella asuville tuomioalueen tuntemisella oli merkitystä, mutta enemmän arkista kulkemista ja asumista määrittä tulliaidan konkreettinen raja.

Vaikka Helsingin ja sitä ympäröivän maaseudun välillä ei ollut aita, kaikissa kaupungeissa oli oltava tulliaita (*staket*). Kaupungille kuuluva maa jakautui siten tulliaidan sisäpuoliseen ja ulkopuoliseen alueeseen. Tulliaita ympäröi kaupunginmaan ydintä, ruutuasemakaavoitettua ja tiheästi rakennettua varsinaista kaupunkialuetta. Helsingissä aita ympäröi Vironniemen alueen, joka rajautui lännessä Töölöön ja muissa ilmansuunnissa mereen.²²⁹ Tulliaita oli rajana fyysinen ja siten selkeä, erotuksena kaupungin ja maaseudun väliseen rajaan. Siten tulliaidan osoittamasta rajasta ei syntynyt tulkinnallisia erimielisyyksiä – vaikka molempia rajoja saatettiin pyrkiä kiertämään tai tulkitsemaan oman edun mukaisesti.

Tulliaidan tehtävänä oli osoittaa kaupankäyntiin tarkoitetun kaupungin raja ja ohjata ihmisten kulku tulliporteille, joilla tullivirkailijat päivystivät yöstä päivää. Aita ei sinällään ollut mahdoton ylittää, mutta väärästä paikasta kaupunkiin pyrkivä jäi herkästi kiinni. Tullin kautta oli syytä kulkea, ellei halunnut joutua epäilysten alaiseksi. Tulliporteilla ja kaupungin satamissa valvottiin kaupunkiin kulkua ja kerättiin tullimaksua tuotteista, joita kaupunkiin tuotiin myytäväksi. Kaikki kaupankäynti oli keskitettävä kaupungin tulliaidan sisäpuolelle, jossa kauppa oli määrä käydä torilla tai kauppiaiden puodeissa.²³⁰

Kaupungille kuuluva maa-alue oli privilegioiden mukaisesti annettu nimenomaan kaupungin omaisuudeksi. Tästä maa-alasta porvaristo saattoi ostaa tai vuokrata itselleen tontteja, mutta niiden oli määrä lopulta päätyä takaisin kaupungin haltuun. Käytännössä kaupunkien tonttimaata kohdeltiin usein yksityisomaisuutena: porvarit saattoivat pitää perheensä hallussa ollutta tonttia itselleen kuuluvana ja jopa myydä sen omavaltaisesti eteenpäin. Varsinkin raatimiehet pitivät tiukasti huolen omista eduistaan, mitä tuli tonttien omistajuuteen. Helsingissä ratkottiin yli vuosisadan jatkuneita epäselvyyksiä ja säännösten vaihtelevia

²²⁹ HKM Charta öfver Helsingfors stad med dess ägor i Nyland inom Borgå hård och Helsinges sochn (1776–1777).

²³⁰ Vuonna 1622 voimaan astunut pikku- eli maatulli tarkoitti sitä, että kaikista kaupungeissa myytävästä oli perittävä tullimaksu. Tämän vuoksi kaupunkiin rakennettiin tulliaidat ja -portit. Kerkkonen 1945, 163–165, 178–179. Nikula 1981, 245; Ranta 1981, 58–59; Ahonen 1988, 234–245; Asker 2007, 121–125; Karonen 2008, 174; Lilius 2014f, 212–215.

tulkintoja 1770–1780-luvuilla. Tällöin kaupunki pyrki palauttamaan haltuunsa maa-alueita, jotka olivat vuosikymmenten saatossa ajautuneet yksityisomistuksen kaltaiseen tilaan. Ylipäätään 1700-luvun kuluessa kaupunginhallinto vahvistui ja sitä myötä rajojen tulkintaan liittyvät epäselvyydet ja aiemmin vallalla olleet kirjavat käytänteet täsmentyivät. Helsingin tonttikiistat eivät olleet poikkeavia, sillä tonttien kohtelu yksityisomaisuutena oli tyyppillistä monissa kaupungeissa, mikäli tonttien omistajuutta ei valvottu tehokkaasti.²³¹

Koska Helsinki oli linnoituskaupunki, se joutui luovuttamaan osia maa-alastaan armeijan käyttöön rahallista korvausta vastaan.²³² Viaporin rakennettiin Helsingiltä otetuille Susisaarille, erilleen varsinaisesta kaupunkialueesta.²³³ Linnoitussuunnitelmien lisäksi armeijalla oli mantereella harjoitusalueita, varastoja ja parakeja eli sotilaiden asuinrakennuksia. Toteutuneiden rakennusten lisäksi kruunulla oli laajoja linnoitussuunnitelmia koko Helsingin varalle. Viaporin suunnittelu- ja rakennustöitä johtaneen Augustin Ehrensvärdin alkuperäisissä suunnitelmissa linnoitusrakennelmat olisivat ulottuneet mantereelle siten, että Viapori olisi ollut ainoastaan kaksoislinnoituksen toinen puoli. Kaupunkilinnoitus jäi valtaosin toteutumatta, mutta suunnitelmat vaikuttivat vuosikymmeniä kaupunkitilaan ja rakentamisen mahdollisuuksiin. Helsingin etu tilanteessa oli se, että ajoittain kruunu tuki avokätisesti linnoitussuunnitelmien mukaista rakentamista. Tästä – edelleen – näyttävien esimerkkejä on jykevä, kivinen tulli- ja pakka-huone, joka on kaavoitettu osaksi kaupunkilinnoituksen puolustusmuuria. Toteutumattomat suunnitelmat olivat kuitenkin lähinnä riesa, sillä niiden vuoksi kaupungin omaa rakentamista rajoitettiin: Helsingin porvaristo esimerkiksi anoi kuninkaalta useaan kertaan lupaa täyttää matala ja liejuinen, jätteidenkin vuoksi haiseva Kluuvinlahti ja muuttaa alue viljelymaaksi, mutta lupaa ei myönnetty linnoitussuunnitelmiin vedoten.²³⁴

Vaikka osa Helsingille kuuluneista maa-alueista oli lunastettu linnoituksen ja armeijan tarpeisiin, asukkaiden välille ei muodostanut jyrkkiä rajoja. Rajanvedot eivät näkyneet suuremmin maastossakaan, sillä esimerkiksi linnoitussaarille pääsyä ei täysin estetty, vaikka kulkua valvottiin ja saarilla oli oma tullipisteensä. Viaporin rakennustyöt olivat olleet käynnissä jo vuosikymmeniä, kun kaupunkilaiset katsoivat yhä oikeudekseen kulkea saarten ja kaupungin väliä, vaikka liikumista kontrolloitiin ainakin muodollisesti tai riippuen siitä, kuka kulkija oli. Käytännössä liikenne virtasi mantereeseen ja saarten välillä melko vapaana, vanhojen tottumusten mukaisesti. Muutos tähän tuli vasta venäläisten vallattua

²³¹ Waris 2016 [1932], 101; Harvia 1936, 14–18; Hornborg 1950a, 41, 396–402; Nikula 1971, 393; Nikula 1981, 224; Ranta 1981, 58–60, Mäntylä 1981a, 155–157; Einonen 2017, 261–262.

²³² Linnoitusten ja kaupunkien suhteesta Ruotsin valtakunnassa ks. Artéus 1988, 25–33.

²³³ Nordmann 1905–1908 IV, 191–193; Lappalainen & Selén 1997, 88.

²³⁴ Nordmann 1905–1908 IV, 193–199; af Hällström 1986, 14–15; Cardberg & Palsila 1998, 22–23; Laakkonen & Laurila 2001, 257; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 510–514, 556. Majoitusrasitus ja rakentamisen rajoitukset kuormittivat myös muissa varuskuntakaupungeissa. Erityisen vaikea tilanne oli Lappeenrannassa, joka oli siirtynyt osaksi Venäjää vuonna 1743. Majoitusrasitus oli alkanut jo vuosisadan alkupuolella, mutta vallanvaihdoksen myötä ahdinko syveni entisestään. Asemakaavamuutokset ja linnoitussuunnitelmat johtivat lopulta siihen, että asuintaloja purettiin ja kaupungin omaa rakentamista rajoitettiin. Ranta 1978, 137–139, 180–197.

Helsingin ja lopulta Viaporin.²³⁵ Vaikka Viapori tuolloin suljettiin ulkopuolisilta, armeijan läsnäolo oli edelleen pitkään kiinteä osa helsinkiläistä kaupunkitilaa ja sen valvontaa.

Mitä tulee tuomioalueen rajoihin, Viaporissa tapahtuneita rikoksia saatettiin harvakseltaan käsitellä kaupungin tuomioistuimissa. Toukokuussa 1795 kämnerinoikeudessa tutkittiin kauppa-apulaisen ja sotilaan tappelua, joka oli puhjennut Viaporissa erään helsinkiläisporvarin omistamassa rihkamapuodissa ja sen edustalla.²³⁶ Koska tapahtumassa oli osallisina kaupungin asukkaita ja helsinkiläisporvarin puoti oli kärsinyt vahinkoja, kauppias toi tapauksen kämnerinoikeuteen. Se oli mahdollista, koska saaret kuuluivat kaupungin oikeustoimialueeseen. Helsingin kämnerinoikeuden käsittelemät, Viaporiin sijoittuvat rikostapaukset ovat kuitenkin todella harvinaisia. Syynä on se, että sotilaiden rikoksia, samoin kuin erinäisiä laiminlyöntejä ja kurittomuutta, käsiteltiin armeijassa sisäisesti.²³⁷ Jos Viaporissa palveleva sotilas kuitenkin syyllistyi rikokseen kaupungin alueella, tapaus tutkittiin kaupungin tuomioistuimissa. Rikostapausten käsittely osoittaa, kuinka Viapori oli kiinteässä yhteydessä kaupunkiin mutta silti siitä erillinen alue. Arkielämässä linnoitussaarten maa-alue käytännössä usein tulkittiin kaupunkiin kuuluvaksi, vaikka se ei virallisesti sitä ollut.²³⁸

Julkisoikeudellinen rajanveto erotti kaupungin sitä ympäröivästä maaseudusta, mutta ne eivät silti olleet toisistaan irrallisia alueita vaan niiden asukkaat olivat aktiivisessa vuorovaikutuksessa keskenään. Kaupungin ympäryseudulla (*omland*) tarkoitetaan kaupunkia ympäröivää aluetta, jolla oli esimerkiksi vakiintuneita kauppasuhteita ja muuttoliikettä kaupungin kanssa. Helsingin tapauksessa tähän ympärysseutuun kuuluivat Helsingin pitäjä ja Espoo, mutta siihen voidaan lukea myös Viaporin linnoitus.²³⁹ Arkiseen kulkemiseen ja vuorovaikutukseen vakiintuneet tavat pitivät sitkeästi pintansa erilaisista rajanvedoista tai hallinnollisista päätöksistä huolimatta; Helsingissä tätä havainnollistaa edellä kuvattu Viaporin ja mantereen välinen, verrattain vapaa liikkuminen. Privilegioiden määrittämien ja karttojen kuvaamien rajojen sijaan arjessa korostui rakennetun kaupunkiympäristön kautta toteutettu kaupunkitilan kontrolli, joka ilmeni kaupunkitilassa konkreettisina rajoina ja aitoina sekä rakentamisen suunnitteluna ja valvontana.

3.2.2 Neljän korttelin väkeä

Kaupunkiyhteisön sisäiset hierarkiat ja eri ihmisryhmien väliset rajat havainnollistuivat rakennetussa tilassa. Kaupungin ydintehtäville, kaupankäynnille ja hallinnolle, oli omat asemakaavoitetut tilansa, jotka Helsingissä painoutuivat aivan kaupungin keskelle. Valtaosa koko Helsingin rakennuskannasta oli vielä 1800-

²³⁵ Harvia 1936, 6–7, 24–25; Kilpinen 2005, 50; Kilpeläinen 2017, 23–33, 77.

²³⁶ KA HKäO 15.5.1792 §1. Ks. myös esim. KA HKäO 26.11.1799 §4.

²³⁷ Screen 2007, 267–281.

²³⁸ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 281. Linnoituksen ja kaupungin rajoista muissa linnoituskaupungeissa ks. esim. Bromé 1930, 126–128; Ranta 1978, 90–91.

²³⁹ Karonen 2008, 170; Eliassen 1981, 122; Kuisma 1991, 80–83, 248; Sandström 1996, 10–11, 15–18. Viaporin, Helsingin ja ympäröivän maaseudun suhteista ks. erit. Gustafsson 2015.

luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä yksikerroksisia puutaloja. Vakaisissa oloissa vaurastuvaan kaupunkiin kuitenkin rakennettiin ensimmäisiä kivitaloja 1700-luvun jälkipuolella. Rakennuttajien vakavaraisuudesta kertoo se, että kaupungin ensimmäiset kivitalot kohosivat arvokkaimmalle tonttimaalle kirkon ja torin kupeeseen.²⁴⁰ Kruunu kannusti kivirakentamiseen paloturvallisuuteen vedoten, mutta kivirakentaminen oli kallista. Siksi esimerkiksi Katajanokalla pienten puutalojen rakennuskanta säilyi pitkälle 1800-lukua vielä senkin jälkeen, kun uuden pääkaupungin rakentaminen oli jo muuttanut entisen Suurtorin ympäristön täysin.²⁴¹

Kaupungin neljä korttelia olivat keskenään eriarvoisia alueita, joilla vauraus ei jakaantunut tasaisesti. Kluuvin ja Suon alueilla, köyhimmässä ja tiheään asutuissa kortteleissa, elämä äityi toisinaan levottomaksi. Varsinkin Kluuvista raportoitiin useita tappeluita harva se vuosi, ja osanottajina yhteenotoissa olivat tyypillisimmin sotilaat, oppipojat, kisällit ja rengit, jotka viettivät aikaa alueen lukuisissa kapakoissa.²⁴² Toisaalta häiriöiden paikkana korostuu usein kirkon, torin ja Suurkadun seutu. Valvonnan ytimessä rikkeet paljastuivat herkimmin ja niihin puututtiin ankarammin – toisaalla siedetty toiminta muuttui torin ympäristössä häiritseväksi käytökseksi.

Pääpiirteissään tonttimaiden arvostus oli samankaltainen vielä 1800-luvun alussa, ennen uuden asemakaavan ja 1820-luvulla kiihtyvän pääkaupungin rakentamisen aikaa. Kuten muissakin kaupungeissa, eri säätyyn tai sosiaaliryhmään kuuluvat asuivat ja elivät arkeaan hieman eri alueilla mutta myös yhteisesti jaetussa kaupunkitilassa.²⁴³ Kaupungin keskellä olivat kirkko ja tori, joita ympäröivissä kortteleissa sääty- ja varallisuuserot näkyivät. Julkiset rakennukset, arvokkainta tavaraa myyvät liikkeet ja valtaporvareiden tontit hallitsivat kaupungin keskusta ja pääkatuja.²⁴⁴ Aidatun kaupunkialueen laitamilla sijaitsivat porvareiden varastorakennukset ja ranta-aitat sekä monet kruunun rakennukset sotilaiden asuinparakeista varastoihin. Väestön kasvaessa aidatun kaupungin reunamille rakennettiin uusien asukkaiden pieniä taloja ja torppia asemakaavasta piittaamatta.²⁴⁵ Tonttipulan vuoksi asutus oli 1700-luvun kuluessa levinnyt laajasti kaupungin länsiosaan Katajanokan luodolle, jossa asui pääasiassa

²⁴⁰ Jutikkala 1968a, 44–45; Kärki 2014, 392.

²⁴¹ Wessman 1989, 5, 26–27. Ehrenströmin asemakaavassa suunniteltiin pääkaupungin statusta osoittavaa kivi keskustaa, jolloin puutaloja olisi vain esikaupunkialueilla. Lilius 1985, 29. Taiteilija Rudolf Åkerblom kuvasi Katajanokan katoavaa rakennuskantaa 1870-luvulla. Ks. esim. Wessman 2005, 96–103.

²⁴² Esim. KA HKäO 6.8.1771 §1; 17.7.1777 §1; 13.7.1779 §1; 12.7.1791 §2; 30.1.1798 §6; 6.2.1798 §3. Alueiden erojen vertailu aukottomasti on vaikeaa, koska useissa tapauksissa tapahtumapaikkaa ei määritellä tarkasti.

²⁴³ Åström 1957, 15, 24–25.

²⁴⁴ Vaurauden keskittyminen kaupungin hallinnollisen keskusalueen ympärille oli yleinen ilmiö varhaismodernin ajan kaupungeissa. Kuitenkaan kaupunkitilat eivät olleet jyrkästi jakautuneita asukkaiden säädyn tai varallisuuden mukaisesti. Katajala & Härkönen 2023.

²⁴⁵ Torppien määrä ja sijainnit eivät näy kartta-aineistoissa, joissa muuten kuvataan asuintontteja. Kämnerinoikeus ei käsittele asumis- ja tonttikysymyksiä, mutta monista tapauksista ilmenee, että kaupungin ulkomaalla eli aidatun alueen ulkopuolisella kaupunginmaalla asui ihmisiä. Esim. KA HKäO 7.10.1775 §1.

suojelusmiehiä. Ullanlinnan seudulla alati tihenevää asutusta oli kaupungin-aidan molemmin puolin.²⁴⁶

Panu Savolainen on kartallistanut Helsingin tontinomistajien sosiaalisen rakenteen vuodelta 1796 (Kuva 2). Kartta havainnollistaa vuosisadan lopun Helsingin asukkaiden sosiaalisia asemia ja niiden ilmenemistä kaupunkitilassa. Sääty-yhteiskunnan murros näkyi kaupungeissa uudenlaisina jakolinjoina, joissa sosiaaliseen eliittiin nousivat hiljalleen varakkaimmat suurkauppiaat ja mestarit sekä armeijan ja virkamiesten ylin kerros. Kaupungin vaurain väki omisti tontteja samalta alueelta, jossa olivat julkisen vallan hallitsevat rakennukset. Kaikkein laajimmin kaupungin eri kolkkiin olivat levittäytyneet virkamiehet ja sotilashenkilöt. Korkea-arvoisimmat virkamiehet omistivat tontin kaupungin pääkadulla suurkauppiaiden rinnalla, mutta vielä useampi virkamies omisti tontin Kluuvin tai Suon alueelta ja osa jopa Katajanokalta suojelusmiesten tonttien keskeltä. Virkamiesten asuinpaikat vaihtelivat suuresti varallisuuden ja sosiaalisen aseman mukaisesti.²⁴⁷ Oman tontin ja talon omistaminen kaupungissa oli porvariaseman edellytys. Sen sijaan virkamiehistä suuri osa asui porvariston omistamissa kiinteistöissä vuokralla. Virkamiesuran vuoksi monet muuttivat kaupungeista toiseen, joten asunnon ostaminen ei välttämättä ollut järkevää, eikä köyhimmillä ollut siihen varaakaan. Toisin oli asian laita uransa huipun saavuttaneiden virkamiesten kohdalla: muutamilla kaikkein korkea-arvoisimmilla virkamiehillä, kuten Suomen sotaväen ylipäälliköllä, oli peräti virka-asunto arvokkaalla paikalla.²⁴⁸

²⁴⁶ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 545–551. KA Helsingin ruotsalais-suomalaisen seurakunnan rippikirjat 1785–1794, 1795–1805, 1806–1819.

²⁴⁷ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 550. Ks. myös Edgren 2021, 63–74.

²⁴⁸ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 550–554.

KUVA 2 Helsingin tontinomistajien sosiaalinen rakenne vuonna 1796. Kartta: Panu Savolainen. Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 550.²⁴⁹

²⁴⁹ Kuvaan merkitty Turun tulli [sic] on Espoon tulli.

Jos halusi kaupungin asukkaaksi, oli lupaa anottava. Käytännössä vaihtoehtoina oli joko saada porvarisoikeudet tai päästä porvariston suojelukseseen. Saadakseen porvarisoikeudet, niitä täytyi anoa kaupungin pormestarilta ja raadilta. Tätä ennen pohjalla täytyi olla useampien vuosien kuluessa hankittu pätevyys toimeen, johon pyrittiin, minkä lisäksi kaupungissa piti olla tarvetta halutulle pestille. Jos esimerkiksi räätäleitä oli riittämiin, ei uusille ollut tarvetta. Ammattitaidon ja sen todentamisen ohella porvariksi haluavalla täytyi olla hyvä maine. Ulkopaikkakuntalaiselta maineen todistaminen vaati ainakin papintodistusta.²⁵⁰ Suojelusmieheksi pääsy vastasi jokseenkin porvariksi pääsyn kaavaa, vaikka porvarin ja suojelusmiehen asemat kaupungin sosiaalisessa hierarkiassa olivat erilaisia. Kummassakin tapauksessa oli kuitenkin tärkeää, oliko kaupungissa tarvetta työn tekijälle ja oliko tehtävään pyrkivä riittävän hyvämaineinen.²⁵¹ Uusia porvarisoikeuksia myönnettiin ainoastaan miehille, mutta leskivaimo saattoi periä edesmenneen miehensä toimenkuvan. Samaten naiset harjoittivat yleisesti pientä kaupustelua, kuten pikkurihkaman myyntiä tai anniskelua, jotka eivät vaatineet porvarisoikeuksia. Naiset, jotka olivat kaupungin laillisia asukkaita, saivat asemansa miehensä tai isänsä kautta. Naimattomat, palkollisina toimivat naiset olivat ylempään säädyn suojeluksessa.²⁵²

Helsingissä asuvista ihmisistä kaikki eivät viettäneet koko elinikäänsä vain yhdellä paikkakunnalla. Moni oli muuttanut kaupunkiin muualta, osa Helsingissä syntyneistä puolestaan muutti jossain elämänvaiheessa toisaalle. Toiset asuivat kaupungissa vain väliaikaisesti. Näihin väliaikaisiin asujiin kuuluivat esimerkiksi monet sotilaat tai Helsingin ulkopuolelta kaupungin triviaalikouluun tulleet oppilaat, joille Helsinki saattoi olla vain nuoruusvaiheen välietappi.²⁵³ Moni Helsinkiin muuttajista oli kotoisin lähiseudulta, kuten Helsingin pitäjistä, joten kaupunki saattoi olla jo valmiiksi tuttu.²⁵⁴

Kaupungin asukkaissa oli paljon vaihtuvuutta, puhumattakaan kaupunkitilassa vierailevista ihmisistä. Kaikki katujen kulkijat eivät tunteneet toisiaan. Kaupunkiin muuttavien luotettavuutta kuitenkin pyrittiin arvioimaan ja jopa kaupunkiin vierailemaan tulevien henkilöllisyys pyrittiin selvittämään kaupungin tulliporteilla. Tarkempi selvitys ihmisen taustasta oli tarpeen erityisesti silloin, jos henkilö tuli syytetyksi rikoksesta. Vuonna 1803 kämnerinoikeus käsitteli hevosvarkaudesta syytetyn uudisviljelijä (*nybyggare*) Jacob Grönbergin tapausta, jonka yhteydessä selvitettiin miehen elämänvaiheita. Grönberg oli syntynyt Es-poossa Karvasbackan kylässä talonpojan perheeseen ja oli nyt 46-vuotias. Kustaan sodassa palveltuaan hän oli jäänyt työskentelemään renkinä (*stalldräng*) Viaporiin, kunnes oli asettunut vaimonsa ja kolmen lapsensa kanssa torppaan

²⁵⁰ Sveriges Rikes Lag 1734, Handelsbalken (Cauppa Caari) cap. III; Herlitz 1924, 131; Nikula 1981, 142–144; Granqvist 2016, 92–93. Ks. myös Ahonen 1988, 83–86.

²⁵¹ Rähä 2012, 130–132; Granqvist 2016, 56.

²⁵² Nikula 1981, 149; Rahikainen 2006, 9–10; Vainio-Korhonen 2012, 33–36

²⁵³ Helsingin triviaalikoulu oli oppilasmääriltään valtakunnan keskitasoa: 1770–1820-lukujen välillä vuotuiset oppilasmäärät vaihtelivat kuudenkymmenen ja sadan välillä. Noin puolet oppilaista oli helsinkiläisiä poikia ja neljännes tuli läheiseltä maaseudulta, mutta kauempaa tulleet tai sotilasperheiden matkassa Helsinkiin muuttaneet oppilaat eivät olleet harvinaisia. Granqvist 2013, 48.

²⁵⁴ Kuisma 1991, 80.

Gröndahlin pellolle Espooseen.²⁵⁵ Vuonna 1792 kämnerinoikeus puolestaan selvitti pikkutarkasti aviottoman lapsen synnyttäneen ja sittemmin kadonneen piika Ulrica Bohmin taustoja. Tukholman lähellä Mariefredissa syntynyt, lukutaitoinen porvarin tytär Bohm oli lähtenyt piiaksi Tukholmaan, josta hän oli muuttanut edelliskesänä Helsinkiin.²⁵⁶

Sekä Ulrica Bohmin että Jacob Grönbergin tapauksissa elämänvaiheiden avaaminen liittyi rikoksesta syytetyn henkilön luotettavuuden arvioimiseen. Kuka syytetty oli, mistä hän oli kaupunkiin tullut ja millaista elämää hän vietti? Oliko hänellä kontollaan aiempia rikoksia? Molemmissa tapauksissa esille nostettiin työhön, toimeentuloon, perhesuhteisiin ja asuinpaikkoihin liittyviä seikkoja. Bohmin tapauksessa huomio kiinnittyy esimerkiksi siihen, että oikeus toteaa hänen olevan lukutaitoinen. Sekä Grönberg että Bohm olivat vaihtaneet asuinpaikkoja useampaan kertaan. Grönbergin elämänpiiri oli Espoon, Helsingin ja Viaporin seudulla, kun taas Bohm oli muuttanut kotikulmiltaan kauas vieraille seuduille. Helsingin kaduilla, toreilla ja kortteereissa majaili monia Grönbergin ja Bohmin kaltaisia tulokkaita ja väliaikaisia asukkaita, sotilaita, merimiehiä ja palkollisia, joiden vaihtuvuus ja läsnäolo oli pysyvä osa kaupunkia.

Jacob Grönbergistä ja Ulrica Bohmista laaditut selonteot avartavat Helsinkiin muualta päätyneiden ihmisten erilaisia elämänpolkuja. Kasvava Helsinki ja Viapori tarjosivat toimeentuloa ja elinkeinomahdollisuuksia monenlaisille ihmisille mutta vetivät puoleensa myös epätoivottuja irtolaisia. Irtolaisilla tarkoitettiin palveluspakon alaisia henkilöitä, jotka eivät olleet hankkineet palveluspaikkaa ja näin lain vaatimaa suojelusta. Irtolaisuus sinänsä ei ollut laitonta, mutta irtolaisten määrää, toimintaa ja liikkumista pyrittiin silti kontrolloimaan varsinkin kaupungeissa. Irtolaiset eivät laillisessa mielessä kuuluneet kaupunkiyhteisöön, eikä heillä siten ollut siellä säädynmukaista asemaa. Kiinni jääneiden irtolaisten kohtalona oli useimmiten päätyä ”vapaaehtoisina” värvättyinä armeijaan, naisten osana taas oli työlaitos. Irtaimelle työvoimalle tosin saattoi olla jopa kysyntää: esimerkiksi Helsingissä tavatut hyväkuntoiset irtolaiset tulivat suoraan tarpeeseen Viaporissa, jossa oli alituinen tarve työvoimalle.²⁵⁷

Irtolaiseksi leimatullekin Helsinki saattoi olla pitkältä ajalta tuttua seutua, jossa oli läheisiä ihmisiä, arjessa tutuksi tulleita kulkureittejä, toimintoja ja elinkeinomahdollisuuksia. Vuonna 1773 Helsingin vankila sai uuden väliaikaisasukkaan irtolaisena pidätetystä 49-vuotiaasta Märta Maria Rodesta, sotilaan vaimosta, joka oli kuitenkin elänyt Helsingissä jo yli vuosikymmenen. Rode oli syntynyt, varttunut, mennyt naimisiin ja saanut lapsensa Karlskronassa. Helsinkiin oli täytynyt muuttaa miehen saaman komennuksen vuoksi, ja lopulta pesti Viaporissa jatkui 11 vuoden ajan. Elämä olisi voinut jatkua entiseen malliin pidempäänkin, mutta mies karkasi palveluksesta ja jätti vaimonsa oman onnensa nojaan. Rode löysi parin vuoden ajaksi toimeentuloa esimerkiksi piikomalla Turussa ja sittemmin Siuntiossa, mutta lopulta hän palasi Helsinkiin. Viime ajat

²⁵⁵ HKA HKäO 12.12.1803 §1, 20.12.1803 §1, 17.1.1804 §1, 30.1.1804 §1.

²⁵⁶ KA HKäO 18.9.1792 §4, 26.10.1792 §1.

²⁵⁷ Nygård 1985, 37–40; Rekola 2012, 207–210. Esim. KA HKäO 14.9.1781 §2; 15.1.1782 §2; 6.5.1789.

ennen kiinnijäämistään hän oli asunut laittomasti Viaporissa. Roden ainoa elossa oleva lapsi, 13-vuotias poika, eli Karlskronassa, mutta sinne pääsy oli vähävaraisena vaikeaa tai kenties Rode ei syystä tai toisesta halunnut palata synnyinsuudulle.²⁵⁸ Roden elämä oli joka tapauksessa asettunut Helsingin seudulle joko hänen omasta halustaan tai olosuhteiden pakosta. Lailliseksi asukkaaksi pääsy oli silti toisinaan vaikeaa.

Helsingin kasvu heijastui kaupunkia ympäröiviin paikkakuntiin: Helsingin pitäjässä väkiluku kasvoi tasaisesti koko Viaporin rakennuskauden ajan ja vielä suuresti muuttovoiton ansiosta, vaikka pitäjästä myös muutettiin jatkuvasti Helsinkiin toimeentulon perässä. Ympäryspitäjistä muutti Helsinkiin pääasiassa nuoria, toimeentuloaan etsiviä työkäisiä ihmisiä rengeiksi, piioiksi tai muuksi työväeksi, ja moni, kuten Jacob Grönberg ja Märta Maria Rode, etsivät toimeentuloa Viaporista. Kaupunki saattoi tarjota mahdollisuuden päästä käsityöläiseksi, palkolliseksi tai suojelusmieheksi, kuten ajuriksi, tai tarjota muita sekalaisia toimeentulomahdollisuuksia.²⁵⁹ Monilla liikkuvaa elämää viettäneillä vuokrahuoneet saattoivat vaihtua usein ja toimeentuloa harjoitettiin erimittaisissa, vaihtuvissa tehtävissä monissa paikoissa liikkuen. Kaupunkiympäristö lähiseutuineen ja reitteineen tuli laajalti tutuksi, ja Helsingissä ja sinne vievillä maanteilla moninaiset kulkijat olivat tuttu, jokapäiväinen näky.

3.2.3 Kulkureitit ja tulliportit

Vironniemellä, avomeren äärellä sijaitsevaan Helsinkiin kuljettiin luontevasti merireittejä pitkin tai talvisin rantojen tuntumassa kulkevien jääteiden kautta. Maantiet yhdistivät Helsingin tärkeällä tavalla ympäryspitäjiin ja kaukana oleviin kaupunkeihin, ja meri loi yhteyden vielä laajemmille alueille. Helsingissä ja sen ympäristössä asuvien arkinen elämämpiiri ei ulottunut monien kymmenien saati satojen kilometrien päähän, mutta maanteita ja merireittejä pitkin kaupunki kiinnittyi etäisiin seutuihin. Merenkulku liitti Helsingin Viaporin ohella Itämeren piiriin, varsinkin Tukholmaan ja Tallinnaan, mutta myös kaukomaihin aina Espanjaa ja Portugalia myöten.²⁶⁰

Sekä meri- että maareiteiltä kaupunkiin tulijoita kontrolloitiin tulleissa, eikä kaupunkiin päässyt kuka tahansa. Jos Helsinkiin saapui maareittejä pitkin, kuljija tuli kaupunkiin joko lännestä Espoon suunnalta tai pohjoisesta Helsingin pitäjän suunnalta. Näiden maanteiden päätepisteinä Helsingissä oli kaksi

²⁵⁸ KA HKäO 30.11.1773 §2. Ks. myös esim. KA HKäO 24.5.1805 §2, 31.5.1805 §1.

²⁵⁹ Kuisma 1991, 75–77, 80–81.

²⁶⁰ Helsingin kauppamerenkulku kasvoi 1700-luvulla ja erityisen voimakkaasti 1800-luvun alussa, kuten Itämeren meriliikenne ylipäättäänkin. Mutta toisin kuin moni muu tapulikaupunki, Helsinki muuttui 1700-luvun kuluessa vientisatamasta tuontisatamaksi Viaporin kasvattaman kysynnän vuoksi. Valtaosa helsinkiläisalusten purjehduksesta suuntautui Tukholmaan, mutta tärkeä yhteys lähempänä sijainneeseen Tallinnaan oli syntynyt jo vanhakaupungin aikoina 1500-luvun lopulla. Kaukiainen 2008, 111; Hornborg 1950a, 414–417, 431–432; Huhtamies 2014, 130; Aalto 2015, 158–159; Huhtamies 2018, 17–18; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 72–73; 214, 236–237, 244, 407–408, 505–506; Markkola, Räihä, Koskinen, Hiljanen 2021, 65–66.

maatullia: Espoon tulli²⁶¹ Kluuvinlahden kärjessä ja Hämeen tulli varsinaisen kaupunkialueen pohjoisosassa Pitkäsillan kupeessa. Maatullien lisäksi kaupungin satamassa oli erillinen meritulli. Talvisin Hämeen tulli oli suljettu ja sen sijasta käytettiin kaupungin itärannalle perustettavaa talvitullia, koska talvisin liikenne kulki talvitietä pitkin. Espoon tulliportille kuljettiin kesäisin Töölön halkaisevaa maantietä pitkin, mutta talvisin meren jäätyessä oli tapana oikaista Kluuvinlahden jäätä pitkin.²⁶² Tällöin jälle Kluuvinlahden rantaan rakennettiin puinen vinoaita. Kluuvinlahden rannassa ei ollut pysyvää aita, sillä ranta-alueella oli tontteja. Talvisin aita kuitenkin ohjasi kulkijat Espoon tulliportille sen sijaan, että kaupunkiin olisi livahdettu suoraan Kluuvinlahden rannasta. Samanlainen talviaita rakennettiin kaupungin itäpuolelle Tervasaaren ja talvitullin välille, jotta pohjoisesta, Helsingin pitäjän suunnalta saapuvat kulkijat saataisiin ohjattua kaupunkiin tulliportin kautta.²⁶³

Vuonna 1746 valtakunnan tullinkannosta vastaava yhtiö General-Tull-Arrende-Societen laati mittaussarjan, jonka karttakuvat kertovat kaupunkien tullien, tullitupien ja pysyvien sekä talveksi pystytettyjen tulliaitojen sijainnit (Kuva 3). Vastaavaa karttaa ei tiettävästi sittemmin ole laadittu, mutta tullirakennelmien sijainti on vielä 1700–1800-lukujen Helsingissä ollut oletettavasti samankaltainen kuten kaupungin asemakaava muutoinkin. Kartta osoittaa, että vuoden ympäri pysyvät aitarakennelmat ovat kulkeneet molemmin puolin Espoon tullia, mutta osin alueen aita on jo tuolloin korvautunut Töölön puolella sijainneiden puutarhojen aidoilla. Hämeen tulliin saavuttiin pohjoista maantietä ja sillan yli. Heti tullin itäpuolella oli pysyvä aita, joka päättyi Siltavuoren kalliopenkereeseen. Katajanokan alueelle aidan pystyttäminen oli katsottu mahdottomaksi.²⁶⁴

²⁶¹ Espoon tulli sijaitsi Kluuvinlahden kärjessä, nykyisen Esplanadin puiston Runebergin patsaan itäpuolella. Pesonen & Aminoff 1981, 34.

²⁶² Vastaavia jääteitä sekä erillisiä talvi- ja kesätulleja oli myös muissa kaupungeissa. Esim. Mäntylä 1994, 307.

²⁶³ Tullimiehen kuvaus Kluuvinrannasta: "-- ifrån Esbo Tull, blef jag varse, toenne personer komma gående med glo isen ifrån Thölö, och at en af dom hade något at bära, hvilcket han innan för gjärdes gården vid stranden af glo gatan nedsatte --". KA HAO 14.12. 1775 §4. HKM General-Tull-Arrende-Societens Svenska Tullatlas, Helsingfors 1746; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 548.

²⁶⁴ HKM General-Tull-Arrende-Societens Svenska Tullatlas, Helsingfors 1746.

tarkkoja ja yksityiskohtaisia mallipiirroksia; rakennuksen koko määräytyi kunkin kaupungin kannetun tullimäärän perusteella. Tiedossa ei kuitenkaan ole, kuinka tarkasti piirustuksia lopulta noudatettiin. Kruunu rakennutti tuvan omalla kustannuksellaan ja kaupunki oli velvollinen luovuttamaan sille tontin, mutta tullivirkailijoiden oli itse ja omalla varallisuudellaan huolehdittava tuvan kunnosta. Mikäli tupa tärveltyi käyttökelvottomaksi, uudisrakennus rakennutettiin kruunun laskuun – rahaa vievää uudisrakentamista tietysti pyrittiin välttämään täsmällisillä rakennusohjeilla.²⁶⁷ Tullitupa oli yhtä aikaa julkinen ja yksityinen tila. Se oli kruunun virkamiehen virka-asunto, joka sijaitsi kaupungin mailla. Tupa ei ollut vain asunto ja virantoimitukseen kuulumaton tila, sillä virkailija saattoi pistäytyä tuvassa esimerkiksi lämmittelemässä tai suorittaa kulunvalvontaa tuvan ikkunoista katselemalla.

Aivan tullituvan vieressä sijaitsi tulliportti. Se katkaisi katutilan avoimuuden ja jatkuvuuden, ja portista kulkiessaan kaupunkiin tulija astui maantieltä kaupungin kadulle. Kaupungista poistuminen puolestaan merkitsi astumista kaupungin ulkopuoliselle alueelle, jonka rakennettu ympäristö oli erilaista. Mitä kauemmaksi tulliportista meni, sen kauemmas päätyi myös valvotusta kaupunkiympäristöstä. Fyysisinä rakennelmina tulliportit olivat nostettavia puomeja, joiden avaaminen oli tullivirkailijan tehtävä. Kun puomille saapui kaupunkiin tulija, virkailija otti hänet vastaan ja avasi puomin, joka ainakin öisin oli lukittu. Tätä ennen oli mahdollisesti tarkistettava tulijan henkilöllisyys tai mukana oleva lasti. Kaupungista poistuttaessa oli niin ikään odotettava, että virkailija tuli avaamaan puomin ja reitti maantielle oli avoinna. Tullivirkailijat eivät jatkuvasti päivystäneet portilla vaan varsinkin vuorokauden hiljaisempina aikoina tarkkailivat liikennettä tullituvan sisältä käsin. Espoon tullissa ikkunoista avautui näkymä maantielle ja Kluuvinlahdelle, Hämeen tullissa tarkkailtava kulkureitti rajautui selkeämmin yhteen siltaan. Maatullit oli sijoitettu sellaisiin kohtiin, joista niiden luona päivystävillä tullimiehillä oli mahdollisimman hyvä näkyvyys ympäristönsä.²⁶⁸

Mikäli ilman passia liikkuva henkilö onnistui livahtamaan kaupunkiin kenenkään huomaamatta, oli hänen kuitenkin todistettava henkilöllisyytensä ja luotettavuutensa esimerkiksi majapaikkaa etsiessään.²⁶⁹ Jos sattui jäämään kiinni tullin tai tullimaksun kiertämisestä tai peräti kiellettyjen tuotteiden salakuljetuksesta, tuomittiin lakia rikkonut tulliasioihin erikoistuneessa kaupungin aksiosioikeudessa.²⁷⁰ Moni salakuljettaja jäi kiinni tullissa, mutta erilaiset kiertoreitit, pimeän vuorokauden ajan hyödyntäminen ja kaupunkiympäristöstä löytyneet kätköpaikat kertovat joko kaupunkiympäristön tuttuudesta tai siitä, että salakuljettajalla oli joku kaupunkitilaa tunteva apuri. Salakuljettajat osasivat hyödyntää tiettyjä paikkoja tavaroiden kätkemiseksi tai toisaalta löysivät reittejä, joissa tullivalvonnan pystyi kiertämään. Toisaalta salakuljettajien kätköt ja niksit saattoivat tulla tutuiksi tullivirkailijoille.²⁷¹

²⁶⁷ Lilius 2014b, 280–281; Lilius 2014d, 344–346.

²⁶⁸ KA HAO 5.4.1771 §1; 8.3.1773; 26.8.1773 §3; KA HKäO 12.3.1793 §3.

²⁶⁹ KA HAO 13.4.1771 §1; Einonen 2019, 149–150.

²⁷⁰ Hornborg 1950a, 385; Nikula 1981, 245–246.

²⁷¹ Kilpeläinen 2017, 65, 70, 71–72.

Pikkutullin aika päättyi Suomessa vuonna 1808, kun Venäjä lakkautti maatullilaitoksen. Kaupunkiympäristöön kiinteänä osana kuuluneet tulliportit eivät kuitenkaan jääneet tarpeettomiksi, vaan niitä käytettiin edelleen kontrollipisteinä, joilla seurattiin kulkua kaupungin ja maaseudun välillä. Kaupunkialuetta halkova raja liudentui vähitellen ajan kuluessa, ja lopullisesti tulliportit katosivat kaupunkikuvasta 1800-luvun puolivälissä.²⁷²

Tulliporttien läpi kulki päivittäin kulkijoita, vierailijoita ja kaupungin asukkaita arkiaskareissaan ja kesäaikaan tulliporteista kuljetettiin karjaa laitumille. Arkisesta kulkemisesta kertoo eräs kuolemantapaus, jota edelsi tavallinen kohtaaminen kaupungin tulliportilla ja kulkureiteillä. Tapahtumasarja sai alkunsa syyskuusen aamun sarastaessa vuonna 1798, jolloin leskirouva Walborg Pelander oli noussut jalkeille. Kortteerissa tiedettiin rouvan käyvän toisinaan kerjuureisuilla kaupungin ulkopuolella, mutta asuintovereita ihmetytti silti, että viime aikoina sänkypotilaaksi vaipunut ja huimausta valitellut Pelander oli lähtenyt ulos omin voimin. Paria päivää myöhemmin posteljooni Henrik Nyström sattumalta löysi Pelanderin kuolleen Kumpulan metsiköstä, jonne rouva oli ilmeisesti mennyt poimimaan marjoja.²⁷³

Walborg Pelander oli vähävarainen leski, joka oli ennen kuolemaansa asunut muutamia kuukausia muurari Hinric Tammelinin luona. Samassa asunnossa asui muun muassa Pelanderin tytär, sotilaan vaimo Brita Lisa Westrin. Kaupungin asukkaiden elinpiiri ulottui kaupungin kortteleiden ulkopuolelle, ja siksi Pelanderin tapauksessakaan sinänsä ei herättänyt ihmetystä se seikka, että leskirouva saattoi viipyä pitkiä aikoja reissuillaan niistä sen suuremmin ilmoittamatta. Viimeinen tiedossa oleva silminnäkijähavainto Walborg Pelanderista tapahtui Hämeen tullin luona, jossa Pelander oli istahtanut tullituvan rappusille syömään leipää. Timpurin vaimo Anna Maria Blom kulki tulliportista, koska oli viemässä karjaa kaupungin ulkopuolella sijaitsevalle laidunmaalle. Hän ilmeisesti tunsi Pelanderin, koska tiedusteli ohi mennessään, minne Pelander oli suuntaamassa näin aamuvarhaisella. Vanhuksen vastaus jäi kiireiselle Blomille osin epäselväksi. Palatessaan askareiltaan Blom havaitsikin Pelanderin jo nousseen ylös ja kulkevan maantietä kohti.²⁷⁴

Pelanderin ja Blomin kohtaaminen Hämeen tullin luona kertoo siitä, miten tullien läpi kulkeminen oli monille ihmisille jokapäiväinen tapahtuma. Tulliporteilla valvottiin kulkua, mutta niillä riitti paljon sellaista päivittäistä liikennettä, joka ei vaatinut tullimaksujen keräämistä tai erillistä henkilöllisyyden todistamista. Pelanderin tapauksessa kämnerinoikeus ei edes kuulustellut tullivirkailijaa, eikä huomio sinänsä kiinnittynyt Pelanderin reitteihin. Tämä osoittaa osaltaan kulkemisen arkipäiväisyyttä. Kauppatavaran tuomisen ohella tullitupien ohi kuljettiin laidunmaille, viljelyspalstoille, metsiköihin ja vesistöjen äärelle. Tullista kulku oli tavallinen toimi, ja tullituvat sekä -aita olivat vakiintuneet osaksi kaupunkimaisemaa ja kaupungissa liikkumisen kokemusta kaikkialla

²⁷² Nikula 1981, 246.

²⁷³ KA HKäO 14.9.1798 §5. Marjojen poimiminen oli tavallinen naisten ja lasten askare, ja kaupungeissa marjoja saatettiin kerätä myytäväksikin. Luttinen 2012, 28, 232, 236.

²⁷⁴ KA HKäO 18.9.1798 §1.

valtakunnassa.²⁷⁵ Jatkuvasti tullista kulkevat henkilöt tulivat tullimiehille tutuiksi, eikä ylipäätään ole varmaa, kuinka tarkka rutiini henkilöllisyyden todistelu on ollut päivittäisessä liikenteessä. Poikkeustilanteissa – kuten sota-aikana – kaikkia kulkijoita on varmasti valvottu tavallista tarkemmin.²⁷⁶

Kaupungin ulkopuolelta tulliin saapuvan oli määrä pysähtyä tulliportille tai talvitullin puomille, josta matkaa pääsi jatkamaan, jahka oli maksanut mahdollisen tullimaksun sekä tarvittaessa todistanut henkilöllisyytensä.²⁷⁷ Tähän tuttuun prosessiin oli valmistautunut vänrikki Ulrich Kostfeldt, joka saapui Helsingin talvitulliin eräänä kevättalven iltana vuonna 1774. Tullivirkailija Matths Nyman oli vartiovuorossa, kun Kostfeldt ajoi tulliin luo reellään. Tullivirkailija Nyman kysyi tulliin pysähtyneeltä saapujalta, oliko tällä mitään tullattavaa, mihin Kostfeldt vastasi kieltävästi.²⁷⁸ Ilmeisesti Kostfeldt oletti, että tullivirkailija joko luottaisi hänen sanaansa tai ei ainakaan penkoisi rekeä kovin tarkkaan. Normaaliaikana näin kenties olisikin käynyt, mutta elettiin viinan kieltolain vuosia, minkä vuoksi kätkettyjä tynnyreitä ja kyseenalaisia lekkereitä pidettiin silmällä erityisen tarkasti.²⁷⁹ Kenties juuri tämän vuoksi Nyman siirtyi reen luokse tutkimaan tavaroita ja löysi lekkerin, joka tuntui sisältävän nestettä. Kostfeldt yritti viimeiseen asti vakuuttaa, että lekkerissä olisi vain suolasilakoita, mutta sisältö paljastui paloviinaksi.²⁸⁰ Paljastumista kannatti vältellä, sillä rangaistus viinan salakuljetuksesta oli ankara.²⁸¹ Siksi on selvää, ettei Kostfeldt tieten tahtoen halunnut paljastua ja hän luotti selviävänsä tilanteesta ongelmitta. Tavallisissa oloissa pelkkä suullinen todistus olisikin saattanut riittää. Poikkeusaika kuitenkin asetti omat reunaehdonsa toiminnalle: kieltolain aikaan tullimiehet saattoivat olla tavallista säntillisempiä, olihan takavarikoidusta viinasta luvattu tuntuva palkkio.²⁸² Tapaus kertoo tullissa toimimisen ja tulliin saapumisen prosessista, vaikkakin poikkeusaikana. Tavallisesti tulli merkitsi lyhyttä pysähdystä ja

²⁷⁵ Suurimpiin kaupunkiin kuljettiin näyttävämmän kaupunginportin kautta, jolla kulkijoita valvottiin myöhäiseen iltaan saakka. Tämän jälkeen portti saatettiin yöksi sulkea kokonaan. Esimerkiksi Göteborgissa kaupunkia lähestyvä kulkija ohitti maantiellä useita viljelyksiä ja kapakoita, kunnes saapui suurelle kaupunginportille. Varsinainen kaupunkialue tuli kunnolla näkyviin vasta portista kulkemisen jälkeen, sillä kaupunkia ympäröi muuri. Kaupunkialueen jakautuminen ja tullista kulkemisen proseduuri olivat samankaltaisia kaikissa kaupungeissa, mutta rajan tunnussa oli selkeä ero. Andersson, Fritz & Olsson 2003, 164–166.

²⁷⁶ Lövgren 2018, 65, 112–115.

²⁷⁷ Esim. KA HAO 5.3.1771 §1.

²⁷⁸ KA HAO 7.4.1774 §3.

²⁷⁹ Vuosina 1772–1787 kotipolttainen viinanvalmistus oli kielletty ja viinantuotanto pyrittiin keskittämään kruunun viinanpolttimoihin, jollainen Helsingissäkin oli. Taustalla vaikuttivat talouspoliittiset syyt, kuten huoli viljavarantojen kulumisesta. Ylipäätään erilaiset tuontikiellot ja ylellisyysasetukset antoivat oman erityispiirteensä 1700-luvun tullivalvonalle. Täysin onnistuneen ja piilossa pysyneen salakuljetuksen jälkiä ei lähteistä löydy, mutta Sakari Heikkisen arvion mukaan Helsingillä ei ollut erityistä mainetta merkittävänä salakuljetukseutuna. Mäntylä 1995, 13–15, 105; Heikkinen 1994, 89–90, 95–96, 122; Vilkkuna 2015, 56–57; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 240–241. Alkoholin salakuljetuksesta Helsingissä Kustaa III:n kieltolain aikaan ks. Kilpeläinen 2017.

²⁸⁰ KA HAO 7.4.1774 §3.

²⁸¹ Moni salakuljetusta yrittänyt lähti kiinnijäämisen hetkellä pakoon ja jopa mieluummin jätti hevosensa kärryineen tullivirkailijoiden armoille kuin otti vastaan kovan sakkorangaistuksen tai vesileipävankeuden. Kilpeläinen 2017, passim, erit. 42, 50.

²⁸² Mäntylä 1995, 89–90.

kommunikointia tullivirkailijan kanssa. Ulrich Kostfeldt yritti venyttää laillisuuden rajaa pyrkiessään salakuljettamaan viinalekkerin kaupunkiin ja valehdellesaan tullivirkailijalle, kenties luottaen prosessin sujuvan yhtä mutkattomasti kuin ennenkin.

Ulrich Kostfeldtin tapaan moni kaupunkiin kulkija saapui hevuskärryillä tai talvella reellä etenkin silloin, jos kaupunkiin kuljetti myytäviä tuotteita. Kevättalvella 1807 talonpoika Carl Gustaf Degerholm saapui kaupunkiin kotipaikastaan Helsingin pitäjältä. Tulliportilla pysähtymisen jälkeen oli tavallista etsiä paikka, jonne hevosen ja reen tai kärryt saattoi jättää kaupungissa asioimisen ajaksi. Kello kävi jo melkein iltaseitsemää, ja Degerholm oli tullut käväisemään kaupungissa vain pikaisesti, joten ei ollut syytä irrottaa hevosta reestä. Sopiva paikka pysäköinnille löytyi seppä Johan Tillmanin pihapiiristä. Degerholm kulki kadulta sisäpihalle ja solmi hevosen tukevasti rautarenkaaseen, jollaisia talojen tuntumassa oli juuri tätä tarkoitusta varten. Seppä Tillman oli itse pihalla palvelusväen kanssa, ja Degerholm pyysi heitä katsomaan rekensä perään. Ehti kuitenkin kulua vain puolisen tuntia, kun eräs tykistösoilas oli varastanut hevosen rekineen päivineen. Paikalla olleet todistajat olivat käsittäneet, että soilas oli hakemassa rekeä Degerholmin pyynnöstä. Erehdystä paikatakseen ihmiset pyrkivät auttamaan onnettoman talonpojan varkaan jäljille, mutta kulkupeli oli tässä vaiheessa jo kaukana.²⁸³

Talonpoika Degerholmin kaupunkivierailu vaikuttaa tavalliselta pikaiselta käynniltä, joka ainoastaan päättyi poikkeavalla tavalla. Lähiseudulla asuva Degerholm tunsu kaupungin reitit, tiesi, minne menisi hoitamaan asiansa, ja osasi vaivoitta etsiä luotettavalta tuntuvan paikan reelle ja hevoselle. Samoin seppä Tillmanin pihapiirissä kulkijat olivat tavanomainen näky. Sisäpihojen elämä oli mitä ilmeisimmin tuttua myös hevosvarkaille, sillä hän osasi käyttää tilaisuuden hyödykseen ja esiintyä edukseen; nopea varkaus ja pako olisi taatusti käynyt ilmi hetkessä ja varas olisi pysäytetty saman tien. Myöhemmin soilas kuitenkin tunnistettiin ja saatiin kiinni. Kaduilla ja talojen pihapiireissä liikkui monenlaisia kulkijoita, joiden joukossa asiointireissuillaan kulkevat talonpojat ja moninaisia tehtäviä hoitavat sotilaat olivat tuiki tavallinen näky.

Rannikkokaupungissa moni porvari omisti veneen, joiden varkauksia toisinaan raportoitiin kämnerinoikeuteen. Usein asialla oli isäntänsä luota karannutta palvelusväkeä, joka pyrki Tallinnaan parempien tienestien perässä.²⁸⁴ Kaupunkiin ja sieltä pois vievät reitit, matkanteon tavat ja päämäärät olivat kaupungissa ja sen lähiseuduilla asuville tuttuja ja eri alueiden välillä kulkeminen kuului olennaisesti tiettyjen ihmisryhmien arkeen. Puutteen ja kerjuun vuoksi liikkuvaisten ohella esimerkiksi sotilaat (paitsi ruotusotilaat), palkolliset ja virkamiehet vaihtoivat asuinpaikkoja työnsä vuoksi.²⁸⁵

Kuten aiemmin on todettu, kaupungeissa liikkui irtolaisia kulkemisen kontrollista huolimatta.²⁸⁶ Yksi lukuisista Viaporiin töihin joutuneista irtolaisista oli

²⁸³ KA HKäO 24.4.1807 §2.

²⁸⁴ Esim. KA HKäO 7.6.1780 §1. Hornborg 1950a, 475.

²⁸⁵ Engman & Samuelson 2006; Einonen, Frigren, Hemminki & Uotila 2016.

²⁸⁶ Esim. KA HKäO 11.8.1772 §3; KA HKäO 1.2.1799 §1; HKA HKäO 30.8.1814 §1.

Henric Boman, joka vapautui Viaporin työvelvoitteestaan kesäkuun viimeisenä päivänä vuonna 1806. Hänen oli määrä jatkaa työntekoa Tuusulassa, mutta kävelen taival oli pitkä ja kyytimaksuun tuskin oli varaa.²⁸⁷ Boman kuljeskeli vuorokauden verran Helsingissä ja etsi sopivalle suunnalle lähtevää ajuria. Tie Tuusulaan kulki Hämeen tullin kautta, joten lupaava paikka ilmaisten kyytien etsimiselle oli Hämeenkatu, joka jatkui suoraan kohti tullia. Moni maantieltä tullut todennäköisesti löysi kulkupelilleen paikan kadunvarren pihapiireistä. Kaupias Tammelinin pihassa Boman tapasi espoolaisen talonpojan Matts Petterson Lillmyntin, joka vaikutti pian olevan lähtöaikeissa. Talonpoika oli tullut kaupunkiin pikaisille asioille ja jättänyt siksi aikaa hevosensa sekä kärryensä kauppiaan pihaan, samaan tapaan kuten edellä kuvatun talonpoika Carl Gustaf Degerholmin tapauksessa. Boman kyseli Lillmyntiltä sitkeästi kyytiä Tuusulaan. Lillmynt torjui pyynnön, koska hän oli lähdössä aivan toiseen suuntaan. Kun talonpoika teki lähtöä, hevosen lähistöllä pysytellyt ja kärryjen lastia avoimesti tutkiskellut Boman lopulta varasti Lillmyntin eväsrasian. Kaksi miestä pysäytti rosvon jo ensimmäisessä kadunkulmassa.²⁸⁸

Bomanin toiminta paljastaa hänen tienneen, millaisissa paikoissa kyytimahdollisuuksia oli tarjolla, minkä hän myös oli tietoinen siitä, millaisia alueiden väliset etäisyydet olivat. Hän hahmotti kaupunkia ympäröivien seutujen välimatkoja ja tunsu ympärysseutuja, jotka tarjosivat houkuttavia vaihtoehtoja. Nimittäin kun Bomanille selvisi, ettei lähtöä tekevä talonpoika ollut menossa lainkaan Tuusulan suunnalle, hän ehdotti tulevansa silti kyytiin ja jäävänsä parin peninkulman päähän Espooseen erään Gröndahlin torppaan. Lillmynt kuitenkin kieltäytyi tästäkin. Kyytipyyntönsä epäonnistuminen johti varkauteen, jonka tuoma hetkellinen hyöty oli suunniteltua tai päähänpisto – joka tapauksessa se ei kannattanut, sillä hän jäi heti kiinni. Vaikka varsinaisia kaupunkitilan valvojia ei sattunut osumaan paikalle, ihmiset suhtautuivat varkaustapauksiin nuivasti, huomasivat heti poikkeavan tapahtuman ja pysäyttivät nopeasti pakenijan ennen tämän katoamista kaukaisemmille kaduille. Helsingin kaltaisessa pienessä kaupungissa pakeneminen ja väkijoukkoon katoaminen saattoi olla toiveajattelua, ellei satuttu viettämään vilkasta markkinapäivää.

Irtolaiseksi katsotun ihmisen elämä saattoi olla pitkiäkin aikoja sidoksissa samaan tuttuun paikkakuntaan, kuten aiemmin osoitettiin Karlskronasta kotoisin olleen sotilain vaimon Märta Maria Roden tapauksessa. Samoin Henric Bomanin elämänpiiri vaikutti kiinnittyvän Helsinkiin ja sen lähiympäristöihin. Syksyllä 1819 Helsingin kämnerinoikeuden eteen astui 26-vuotias Maria Christina Hellsten, joka oli oikeudelle vanha tuttu. Irtolaisnaisen, kuten oikeus häntä nimitti, elämänpiiri oli hänen syntymäkaupungissaan Helsingissä. Pysyvää asuinpaikkaa tai aviopuolisoa hänellä ei ollut, joten Hellsten yöpyi eri asunnoissa, etsi toimeentuloa milloin mistäkin ja kuljeskeli elantonsa perässä laajalti kaupungissa ja sen ympäristössä. Tietyvästi Hellsten oli oleillut ainakin Turussa, kenties muuallakin. Ennen joutumistaan oikeuden eteen hänet oli tavattu Kampissa,

²⁸⁷ Jalkaisin kulkeminen eri paikkakuntien välillä oli hitaudesta huolimatta varsin tavallista. Nenonen 1999, 274–276, 281.

²⁸⁸ KA HKäO 7.7.1806 §3.

jossa oli sotilasleirejä, ja eräs suhde vahtisotilaan (*slottsknekt*) kanssa oli taannoin tullut oikeudenkin tietoon.²⁸⁹

Hellstenillä ei ollut virallista sijaa yhteisössään, mutta hän tunsu kaupunkitilan sekä monia sen asukkaita ja liikkui alueella tottuneesti. Hänen toimeentulonsa perustui osin varkauksiin ja kenties muihinkin laittomuuksiin, minkä vuoksi myös kruununvankila ja kirkon jalkapuu olivat paikkoja, jotka Hellsten tunsu omakohtaisen kokemuksen kautta. Kaupungin asukkaille, vierailijoille ja yhteisön reunamille ajautuneille kaupungin samat tilat näyttäytyivät eri näkökulmista. Kaupunki kuitenkin saattoi tarjota turvaa ja toimeentuloa, jota muualta ei löytynyt.

Kaupunkitilassa kulkijoita ja erilaisia eläjiä kontrolloitiin ja valvottiin, mutta tarkkailu ei rajoittanut kaikkea liikkumisvapautta, kuten irtolaistenkin toiminta osoittaa. Ennen vallan vaihtumista Viaporissa myös linnoitussaarten ja kaupungin väliä kuljettiin ahkerasti, vaikka kyseessä oli armeijalle kuuluva alue. Kulkeminen ja sen vähäinen kontrollointi havainnollistavat osaltaan Helsingin ja Viaporin tiivistä suhdetta. Linnoitussaarten ja kaupungin välillä eivät kulkeneet ainoastaan Viaporissa työskentelevät ihmiset, vaan liikenne mantereen ja saarten välillä oli aikalaislähteiden kuvausten mukaan suorastaan vilkasta, ainakin ajoittain.²⁹⁰ Helsinki ja Viapori yhdistyivät meren ja merenkulkijoiden välityksellä, vaikka juuri meri myös erotti alueita. Meren ollessa sulana kulku oli haastavaa tai myrskysäällä jopa mahdotonta. Talvisin kelirikko tai jään heikko kantavuus saattoi tehdä pitkän tauon alueiden välillä kulkemiselle.²⁹¹ Talvella meren jäätyessä yhteys kaupungin ja linnoituksen välillä pysyi kuitenkin pääsääntöisesti kiinteänä, sillä alueiden välillä kulki talvitie aina kelien salliessa.²⁹²

Yhteys linnoitussaarien ja mantereen välillä oli olemassa jo vanhastaan, sillä ennen linnoituksen rakennustöitä kaupungin asukkaat olivat käyttäneet kaupungin nautintaoikeuksiin kuuluneita saaria esimerkiksi laidunmaina. Muodollisesti Viaporiin kulkua valvottiin, ja saarella oli Helsingin meritullin alaisuudessa toimiva oma tullitupansa, joka sijaitsi Susisaaren pursisatamassa.²⁹³ Tulli-valvonta toimi samaan tapaan kuten Helsingin maatulleissakin: tulijan oli kerrottava, mitä tuotteita kuljetti ja millä asioilla liikkui.²⁹⁴ Sota-aikana kulunvalvonnan on täytynyt olla tarkkaa, mutta rauhan aikana linnoitukseen kulkemista

²⁸⁹ HKA HKäO 4.9.1819 §1.

²⁹⁰ Granqvist 2016, 46.

²⁹¹ Hultin 1912, 113; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 563–564. Toisinaan haasteet kulkuyhteyksissä näkyivät kämnerinoikeuden istunnoissa, sillä asianomaiset eivät aina päässeet Viaporista kaupunkiin määräpäivänä. Esim. KA HKäO 19.4.1774 §1; 8.5.1789 §1; HKA HKäO 31.8.1804 §10.

²⁹² Huhtamies 2014, 115, 169; Granqvist 2016, 170, 193. Ylipäätään kulkuyhteyksien vaa-roista ja haaksirikoista Helsingin lähivesillä esim. Hornborg 1950a, 436–437; Huhtamies & Granqvist 2018, 26.

²⁹³ Sataman sijainnista ks. esim. Rosén 1997, 39, 64.

²⁹⁴ Aksiisioikeuden tapausten perusteella yritykset kiertää tulli tai salakuljettaa tavaraa olivat hyvin samankaltaisia niin maatullien kuin Viaporin tullinkin luona. Samoin vaikuttaa siltä, että tullitarkastukset eivät tavallisesti olleet yksityiskohtaisen tarkkoja, mutta poikkeusaikana reet ja veneet tutkittiin tarkasti. Esim. KA HAO 17.12.1770; 5.3.1771 §3; 13.4.1771 §1; 6.11., 15.11.1773.

ei käytännössä rajoitettu järin tiukasti. Vangit tosin eivät voineet kulkea vapaasti, ja heidät saatettiin erottaa muusta ihmisjoukosta jo asunsa perusteella.²⁹⁵

Viaporissa palvelevat sotilaat olivat tuttu näky kaupungissa. Osa heistä oli majoitettuna Helsinkiin, minkä lisäksi sotilaat työskentelivät mantereen puolella ja kokoontuivat iltaisin seudun moniin kapakoihin. Heinäkuussa 1778 raatimiehet Bock ja Schwartz valittivat, että heidän varastoistaan tai puutarhoistaan oli useampana yönä kadonnut tavaraa. Syylliseksi paljastui kaksi värvättyä sotilasta, jotka olivat yön pimeyden turvin kierrelleet kaupungissa varastelemassa ja kätkeneet saaliin toisen sotilaan äidin asuntoon.²⁹⁶ Sotilaiden yölliseen tavanomaiseen kulkuun ja liikkumiseen Viaporin ja Helsingin välillä ei ollut kiinnitetty sen suurempaa huomiota, eikä rikos paljastunut ennen kuin kätkö lopulta löydettiin. Murtautumisen ja varastetun tavaran kuljettamisen sotilaat olivat kuitenkin onnistuneet hoitamaan vartioiden huomaamatta. Kohteet ja reitit oli ennalta suunniteltu, ja koska toinen sotilaista oli kotoisin kaupungista, paikallistuntemuksesta oli apua.

Viaporista oli meren halki yhteys Helsingin lisäksi ympäryspitäjiin, eikä saarilta aina kuljettu mantereelle vain Helsingin sataman kautta.²⁹⁷ Lähiseudun talonpojat saattoivat toisinaan pyrkiä kiertämään kaupungin tullimaksuja viemällä tuotteensa myyntiin suoraan Viaporiin, jonne pääsi kulkemaan muualtakin kuin pursisataman tullin kautta.²⁹⁸ Joka tapauksessa alueella elävät ihmiset olivat tottuneet kulkemaan Viaporin ja kaupungin väliä vapaasti, mutta kontrolloimaton liikenne herätti myös närää. Kaupunginviskaali valitti vuonna 1778 maaherralle sotilaiden vapaasta kulusta kaupunkiin ja siitä aiheutuneista järjestyshäiriöistä. Viaporin komendantit puolestaan valittivat Helsingin maistraatille linnoitusalueelle vapaasti kulkevista siviileistä, ja 1780-luvulla tehtiin jopa päätös, jonka mukaan Viaporiin saisi kulkea vain kolmen valvotun reitin kautta. Ei kuitenkaan tiedetä, kuinka tarkasti kulkua todellisuudessa ryhdyttiin valvomaan ja miten merkittävällä tavalla kulkemisen reitit ja tavat muuttuivat määräyksen vuoksi.²⁹⁹ Vanhojen tottumusten mukainen kulku linnoitussaarille ja alueiden tiivis yhteiselo katkesi vuoteen 1808, sillä linnoitus oli tästä eteenpäin tiukassa sotilashallinnossa ja alueen elämä muuttui. Linnoitussaaria ei liitetty osaksi autonomista Suomen suuriruhtinaskuntaa, vaan ne olivat osa Venäjää aina vuoteen 1918 saakka.³⁰⁰

²⁹⁵ Rekola 2012, 220.

²⁹⁶ KA HKäO 28.8.1778 §3.

²⁹⁷ Esimerkiksi vuonna 1771 eräät sotilaat olivat soutaneet Viaporista Sörnäisiin ostamaan kalaa ja viinaa, ja palatessaan he yrittivät kiertää tullin. KA HAO 30.5. §2, 20.6.1771. Toisessa tapauksessa kaksi sotilasta soutu Viaporista Espooseen hakemaan heinää ja samalla miehet salakuljettivat linnoitukseen viinaa, mutta asia paljastui Viaporin tullissa. KA HAO 6.11., 15.11.1773. Ks. myös Huhtamies 2014, 130; Gustafsson 2015, 188.

²⁹⁸ Tieto Viaporiin suuntautuvasta kaupasta on peräisin Åbo Tidningariin 1700-luvun lopulla tarkoitettusta paikalliskuvauksesta, jonka on lopulta julkaissut Arvid Hultin vuonna 1912. Tekstin tekijästä ei ole täyttä varmuutta, mutta todennäköinen laatija on 1780-luvulla Turun akatemiassa opiskellut Anders Johan Asp. Hultin 1912, 124; Granqvist 2016, 171.

²⁹⁹ Granqvist 2016, 46–47.

³⁰⁰ Hornborg 1950b, 213; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 576–577; Nuorteva 2021, 114–115.

3.3 Rinnakkainelon ja kohtaamisten kaupunki

3.3.1 Jaettu elinympäristö

Kaupungin väestö muodosti hallinnollisesti ja osin maantieteellisestikin yhteisön, jonka jäseneksi pääsyyn oli asetettu tiettyjä edellytyksiä ja johon kuulumista valvottiin. Kaupungin laillisissa asukkaissa oli kuitenkin ihmisiä monesta eri säädystä, eri kieliryhmistä, uskontokunnista ja ylipäätään moninaisista taustoista – oman lisänsä toivat kaupungin mailla elävät ja oleilevat ihmiset, jotka eivät laillisessa mielessä olleet kaupungin asukkaita. Kaupungissa asuvien ihmisten yhteisö ei ollut arkielämässä täysin selvärajainen ja yhdenmukainen. Kaupungissa ja sen lähiympäristössä asuvat ihmiset muodostivat useita eri yhteisöjä, joiden välillä oli erilaisia rajanvetoja sekä konflikteja. Kaupungin ja sen vaikutuspiirin alueelta voidaan hahmottaa laajempi kaupunkialueeseen kiinnittyvä paikallisyhteisö, joka ylitti kaupungin lailliset rajat ja asukkaan määritelmät.³⁰¹

Kaupungin alueelle muodostuneiden yhteisöiden määrittäminen saati löytäminen ei ole yksinkertaista. Aikalaiskäsittein ryhmään kuulumisen, yhteisö, määrittyi pikemminkin henkilön statuksen kuin maantieteellisen asuinpaikan kautta. Esimerkiksi säätyrajat ja virkanimikkeet heijastivat tiettyyn yhteisöön kuulumista kuten myös suku- ja perhesiteet.³⁰² Ihmisen asuinpaikka ilmensi yhteiskunnallista asemaa, ja kaupunkitilassa tämä näkyi selvimmin eri tavoin arvotetuissa kortteleissa ja tonteissa. Yhdessä jaetut arjen tilat ja niissä syntynyt vuorovaikutus loivat myös omanlaisensa yhteisön, jaetun kokemuksen samassa tilassa toimimisesta ja tilan käyttöä määrittävistä säännöistä.

Kiinteimmin kaikkien kaupunkien vaikutuspiirissä elivät ympäröivän maaseudun asukkaat. Helsingin tapauksessa erityisen läheinen suhde kaupungin asukkailla muodostui lisäksi Viaporin linnoitukseen ja alueen sotilasväestöön. Viaporissa palvelevien sotilaiden suuri määrä ja väen tiuha vaihtuvuus takasivat sen, etteivät sotilaat välttämättä muodostaneet pitkiä henkilökohtaisia siteitä kovin moneen kaupunkilaiseen, elleivät he sitten olleet valmiiksi kotoisin Helsingin seudulta. Tämä ei silti tarkoittanut sitä, etteikö kaupunkitila ihmisi- neen olisi tullut palvelusajan kuluessa tutuksi. Hyötynä vieraudessa oli varsinkin se, että mahdollisuus anonyymiyteen helpotti kaupunkitilassa liikkumista ja tarjosi mahdollisuuksia poikkeavaan toimintaan. Samoin sotilaan status ja erilaiset valtuudet vaikuttivat kaupunkitilassa olemisen tapaan. Erityinen elämänvaihe johti esimerkiksi siihen, että vuosittain värvätyt sotilaat olivat osallisina useissa tappeluissa, juopumusrikoksissa ja muissa häiriöissä.³⁰³ Syynä nimenomaan värväytyjen sotilaiden aiheuttamaan kahinointiin oli juurettomuus ja elämänvaiheen väliaikaisuus: toisia osapuolia ei juuri tunnettu, eikä keskinäistä solidaarisuutta välttämättä koettu järin vahvaksi. Vieraassa paikassa oma käytös saattoi muuttua

³⁰¹ Paasi 1984, 18–20; Moilanen & Sulkunen 2006, 10–12; Eilola & Moilanen 2013, 22–25; Markkola, Snellman & Östman 2014, 17–18; Frigren 2016, 39–40; Markkola, Räihä, Koskinen & Hiljanen 2021, 83–86.

³⁰² Paasi 1984, 65–67; Uotila 2006, 117–118, 128–129.

³⁰³ Esim. KA HKäO 14.5.1771 §3; 6.2.1776 §3; 3.2.1778 §2; 26.2.1779 §2.

erilaiseksi kuin kotiseudulla, ja sotilaan elämään liittyvää railakkuutta opittiin toisilta sotilailta.³⁰⁴ Siten kaupunkitila oli erilainen siviileille ja sotilaille, joiden toimintaan vaikutti erilainen rooli alueen yhteisössä.

Kun valta vaihtui, Ruotsin armeijan sotilaiden tilalle astuivat venäläissotilaat. Helsingissä muualta tulleiden ihmisten ja sotilaiden läsnäoloon oli totuttu, mutta tilanne oli kuitenkin erilainen kuin aikaisemmin. Venäläisten läsnäolo aiheutti toisinaan kitkaa, ja esimerkiksi Turussa moni kaduilla leimahtanut opiskelijalevottomuus kytkeytyi juuri venäläissotilaisiin: sotilaita oli useaan otteeseen pahoinpidelty ja hätyytelty sekä päävartioon tunkeuduttu.³⁰⁵ Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirjojen välityksellä ei voi havaita vastaavaa kapinointia, mutta ei Helsingissä toki vielä ollut samanlaisia ylioppilasjoukkojakaan. Vallan vaihtuminen ilmenee kämnerinoikeuden kautta lähinnä siinä, että sakkosummissa riikintaalerit vaihtuivat rupliin ja toisinaan tapausten yhteydessä nousee esille venäläisiä nimiä. Varsinaiset yhteenotot venäläissotilaiden kanssa ovat yksittäisten henkilöiden välisiä tappeluita, varkauksia ja herjauksia.³⁰⁶ Mikäli venäläissotilaat käyttivät yhteistä kaupunkitilaa aiemmasta poikkeavalla tavalla tai heihin suhtauduttiin epäluuloisesti, se ei ainakaan ilmennyt suurena kapinointina yhteisessä kaupunkitilassa.

Kaupungissa vierailu tai varsinkin sinne muuttaminen vaati uuden elinympäristön haltuunottoa. Tapakulttuuri ja lait eivät sinällään poikenneet maaseudun elämänmenosta, vaikka pieniä eroja oli. Varsinkin kaupungissa säännöllisesti vieraileville ympäryspitäjien talonpojille kaupungissa toimimisen tapakulttuuri ja säännöt olivat tuttuja. Jos kaupungissa vierailevat ihmiset joskus rikkoiivat kaupunkitilassa ollessaan lakia niin rajusti, että joutuivat syytetyksi oikeudessa, tietämättömyyteen oli kuitenkin turha vedota.

Kaupunkitilan tuttuus tarkoitti kaupungissa vierailijoille samaan tuttuun kapakkaan tai majoituspaikkaan palaamista sekä monille talonpojille esimerkiksi vakiintuneita kauppasuhteita.³⁰⁷ Kaupunkiin muuttaneille tulokkaille tilan tuttuus tarkoitti vielä laajempaa arkisten käytäntöjen omaksumista: pelkän asuinpaikan hankkimisen ohella oli selvitettävä, missä saattoi hoitaa arkisia askareita, kuten pyykkäystä tai tarpeellisia ostoksia, ja monille elinkeinonharjoitus vaati niin ikään seudun haltuunottoa. Uudelle asuinpaikalle asettuminen merkitsi lisäksi ihmissuhteiden solmimista ja yhteisöön kiinnittymistä.

Tyypillinen tulokas Helsingissä oli sotilas tai tämän perheenjäsen. Sotilaista valtaosa oli asutettu Viaporiin, mutta mantereen puolella oli suuria kasarmeja ja asuinparakkeja esimerkiksi Ullanlinnassa ja Katajanokalla. Pelkät sotilaiden ja

³⁰⁴ Talvitie 2014. Esim. KA HKäO 15.1.1782 §1; 17.2.1792 §3; 26.11.1799 §3.

³⁰⁵ Sarjala 2020, 198–202. Turun palon yhteydessä venäläissotilaiden toiminta aiheutti kahatalaisia reaktioita: yhtäältä heitä syytettiin kurittomuuksista ja varkauksista, mutta toisaalta kerrottiin tarinoita sotilaiden avunannosta. Salmi 2020, 55, 109.

³⁰⁶ KA HKäO 15.3.1808 §2; 30.4.1808 §1; 6.5.1808 §3; 22.9.1809 §2.

³⁰⁷ Majamieslaitos oli epävirallinen järjestelmä, jossa porvari majoitti talonpojan vastineeksi kaupankäynnistä. Usein järjestelyt porvarin ja talonpojan välillä olivat pitkäikäisiä, jopa ylisukupolvisia. Lain mukaan talonpojan oli kuitenkin määrä viedä tuotteensa torille, jotta kaikilla porvareilla olisi niihin tasapuolinen osto-oikeus. Kruunu pyrki puuttumaan majamieslaitokseen jo 1600-luvulla ja erityisesti 1700-luvulla, mutta vanhoista tavoista luopuminen kävi hitaasti. Ranta 1980, 285–290.

upseereiden majoittamista varten pystytetyt rakennukset eivät kuitenkaan aina riittäneet, ja majoituksessa oli turvauduttava kaupungin porvaristoon. Kustaa III:n sodan aikana kaupunkiin majoitettiin tavallista enemmän sotilaita, jotka täyttivät porvareiden kamarit. Majoitusrasitus koettiin raskaana ja jatkuva ahtaus epämiellyttävänä, minkä vuoksi kaupungin asukkaat valittivat aiheesta ahkerasti.³⁰⁸

Linnoitussaarille majoitetuille sotilaille kaupunki oli tila, jossa oleilu korosti eroa palveluspaikan arkeen. Toisaalta kaupungin maillakin saatettiin toimia työtehtävissä tai etsiä tuiki tarpeellisia sivutuloja. Kaupunkiin tulo vapaa-aikana mahdollisti sosiaaliset kontaktit, kirkossakäynnin sekä vaihtelua ja vapautta tarjoavat kapakkareissut.³⁰⁹ Väliaikaisesti Helsingissä tai Viaporissa asuneet sotilaat osasivat ottaa kaupunkitilaa haltuun ja tutustuivat heille tuntemattomaan seutuun. Erilaisiin ajanviettopaikkoihin, kuten kapakoihin, on tutustuttu aluetta paremmin tuntevien sotilaiden tai muiden uusien tuttavien avustamana ja ympäristöä itse tutkimalla. Tilan haltuunotto vaati ainakin jossain määrin paikallistuntemukseen nojautumista.³¹⁰

Tavallisen, armeijaan värvätyn rivisotilaan arki ei ollut yleistä. Maksettu palkka riitti hädin tuskin yhden ihmisen tarpeisiin, eikä sillä elätetty monihenkistä perhettä, joten sivutulojen hankkiminen oli tavallista. Vapaa-aikanaan sotilaiden oli lupa harjoittaa esimerkiksi hallitsemaansa käsityöammattia, mutta kassallien ja oppipoikien pito oli heille laitonta.³¹¹ Lisäksi Helsingissä paljastui vuosittain tapauksia, joissa värvätyt sotilaat tai toisinaan jopa heidän vaimonsa varastivat asuin- ja varastorakennuksista, pienemmiltä ryytimailta sekä suuremmilta viljelmiltä erinäistä tavaraa tai elintarvikkeita joko omaan käyttöönsä tai eteenpäin myytäväksi.³¹² Kaikki pienemmät näpistykset eivät välttämättä tulleet ilmi tai päätyneet oikeuden käsittelyyn. Lukuisat kaupungin mailla sattuneet varkaudet kertovat puutteen kokemuksesta mutta myös siitä, miten väliaikaista asuinpaikkaa osattiin hyödyntää ja kuinka tilaa otettiin haltuun. Varkauspaikat olivat pääasiassa varastoja ja puutarhoja, joihin sotilailla tai muillakaan ulkopuolisilla ei normaalioloissa ollut asiaa. Paikat oli kuitenkin oletettavasti etsitty etukäteen, ja kenties reitti ja sopiva varkaus aika oli mietitty valmiiksi ainakin osassa tapauksia. Kaupungissa tilaa valvoivat vartiot, joiden liikkumisen ja reittien tunnistaminen edesauttoi varkauden onnistumista.

Vuoden 1799 sadonkorjuuaikana kämnerinoikeuteen tuotiin käsiteltäväksi kaksi viljelysmailla tapahtunutta varkautta, joissa tekijät oli saatu kiinni. Elokuun viimeisenä yönä sotilas Johan Rask ja entinen tykkimies Daniel Björk olivat

³⁰⁸ Hornborg 1950a, 408–409; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 451–453. Ks. myös Einonen 2019.

³⁰⁹ Viaporissa oli useita seurakuntia ja oma pappi. Susisaarella sijaitsi varuskunnan puukirkko, joka tosin tuhoutui maaliskuussa 1808. Koska Viaporin rakentamisessa priorisoitiin jatkuvasti linnoitustöitä, kirkkotilat olivat riittämättömiä Viaporin suurelle väestölle. Esimerkiksi Kustaan sodan aikana Ulrika Eleonoran kirkossa pidettiin erillisiä jumalanpalveluksia sotilaille ja siviileille. Ojanen 1972, 129; Screen 2010, 173–175; Happonen 2021, 216; Gustafsson 2022, 284–285.

³¹⁰ Savolainen 2020, 217–220.

³¹¹ Andersson 1997, 165–168; Screen 2010, 117–121; Uotila 2014, 24.

³¹² Esim. KA HKäO 27.7.1780; 25.8.1778 §3; 7.10.1799; 26.11.1799 §3; 9.1.1801 §2. HKA HKäO 8.3.1805 §1.

urakoineet omin lupinensa porvari Elias Cavoniuksen perunapellolla ja puutarhurimestari Erik Edbomin tarhassa³¹³, josta oli viety jonkin verran valkokaalia. Cavoniuksen tilalta oli hänen oman arvionsa mukaan kadonnut kahdeksan sylvä mäntyhalkoja sekä peräti kahden tynnyrin³¹⁴ verran perunoita. Määrä on sen verran suuri, että kyseessä täytyy olla joko pidemmällä aikavälillä pellolta kadonnut sato tai jo maasta nostettujen perunoiden varastaminen.³¹⁵ Paria viikkoa myöhemmin sotilaan vaimo Stina Holmberg jäi kiinni itse teosta rovasti Fredrik Collinin perunamaalta Espoon tullin ulkopuolelta, Töölön puoleiselta osalta kaupunginmaata. Rikos tapahtui jumalanpalveluksen aikaan, mikä takasi sen, ettei perunapellon omistaja varmasti ollut tontillaan – toisaalta sapatti teki rikoksesta vakavamman. Collinin perunamaalta ilmoitettiin varastetuksi puolen tynnyrin verran perunoita, mikä myös viittaa pidemmän ajan kuluessa tapahtuneisiin varkauksiin tai useisiin varkaisiin.³¹⁶

Molempien varkaustapausten perusteella ilmenee, miten laillisen kaupunkiyhteisön ulkopuoliset mutta kuitenkin kaupungissa asuvat ihmiset tunsivat ja hyödynsivät kaupunkitilaa.³¹⁷ Viljelyssadon varastamista oli osattu suunnitella valitsemalla sopiva ajankohta ja rikospaikka. Stina Holmbergin tapauksessa rikos tapahtui päiväsaikaan ja ankarasti rangaistuna ajankohtana, mutta toisaalta riskissä oli puolensa: jumalanpalveluksen aikaan varkaus oli mahdollista suorittaa jäämättä kiinni. Holmberg asui Collinin puutarhan lähellä Töölössä, samassa kortteerissa sotilas Christian Joachim Stormin ja tämän vaimon Anna Stina Stormin kanssa. Holmbergin miehen nimeä ei mainita, mikä viittaa siihen, että hän asui palveluspaikassaan Viaporissa. Stina Holmberg oli maininnut asuintovereilleen menevänsä ostamaan perunoita puutarhuri Björkströmiltä, mutta Stormin pariskunnan epäilykset olivat syystä tai toisesta heränneet. On todennäköistä, että alueen asukkaat tiesivät Collinin perunapellolla käyneen varkaita jo aiemmin. Rikoksen paljastaminen koettiin merkittävämmäksi asiaksi kuin laittomuuden peittely tai siihen epäsuorasti osallistuminen ja asuintoveria kohtaan koettu solidaarisuus. Holmbergin toimia seurattiin yhteistuumin: vaimo Storm haki avukseen lähellä asuvan kankaankutoja Anders Stendahlin ja tämän vaimon Gretha Lisa Sundbergin. Joukko seurasi naista vaivihkaa sopivan etäisyyden päästä ja todisti, kuinka Holmberg oli polvillaan Collinin perunamaalla ja kaivoi maasta perunoita. Syyllinen oli saatu kiinni, ja hänet ilmiannettiin kaupunginviskaalille. Holmbergin kiinnijäämisen tapa kertoo yhtäältä teon

³¹³ Erik Edbomin puutarhan tiedetään sijainneen entisen maaherra Boijen tontilla, kaupunginaidan sisäpuolella ja Hämeen tullin lähellä (nyk. Kaisaniemi). Edbomin tarha oli verrattain suuri ja siellä työskenteli muutamia palkollisiakin. Alanko 2018, 229.

³¹⁴ Tynnyri vastaa nykymitoissa noin 146,5 litraa. Kuisma 1991, 446.

³¹⁵ KA HKäO 3.9.1799 §1.

³¹⁶ KA HKäO 7.10.1799 §1, 9.10.1779 §1.

³¹⁷ Daniel Björk, Stina Holmberg sekä hänen kanssaan samassa kortteerissa asuva Stormin pariskunta eivät löydy kaupungin rippikirjasta tai henkikirjasta. Poikkeuksen muodostaa Johan Rask, joka löytyy kaupungin rippikirjasta. KA Helsingin ruotsalais-suomalaisen seurakunnan rippikirjat 1799; Helsingin kaupungin henkikirjat 1799. Viaporin osalta kirkollinen väestökirjanpito on suurelta osin kadonnut. Myöskään henkikirjoista kaikkia linnoituksessa ja sen lähipiirissä eläneitä ei löydy, sillä sotilaat kirjattiin Viaporin henkikirjaan vain vuoteen 1791 saakka. Hatakka 2012, 103–105.

suunnitelmallisuudesta ja toistuvuudesta mutta myös hänen asuintovereidensa pyrkimyksestä kiinnittyä kaupunkiyhteisöön ja vahvistaa omaa sosiaalista statustaan.

Holmbergin ja häntä seuranneiden ihmisten liikkuminen viljelysmaiden tienoilla osoittaa, että kaupungissa väliaikaisestikin asuvilla oli selvä käsitys kaupunkitilan erilaisista rajoista ja pyrkimys noudattaa niitä. Collinin perunamaa oli aidattu samalla tavoin kuin moni muukin viljelysmaa Töölössä, ja oli selvää, ettei alue ollut tarkoitettu kaikille avoimeen, yhteiseen käyttöön. Tonttien väleissä ris-teili teitä ja polkuja, minkä vuoksi alueella saattoi helposti liikkua muutenkin kuin maantietä pitkin ja epäilyksiä herättämättä. Stina Holmberg oli toiminut perunamaalla salaa, mutta hän pyrki silti puolustuksessaan oikeuttamaan liikkumisensa aidatulla alueella. Kiinni jäätyään hän nimittäin kertoi olleensa Collinin mailla etsimässä alueella kasvavaa hullukaalia lääkkeeksi hammassarkyynsä. Toisin sanoen Holmberg tiesi, kuinka aidattujen puutarhojen liepeillä sai liikkua ja millainen tilan käyttö oli sallittua.³¹⁸

Erilaisten kasvien, juurien, marjojen, sienien ja risujen kerääminen oli osa eritoten naisten ja lasten arkea, mikä tarkoitti laajaa kulkemista eri puolilla kaupunginmaata ja vaati alueen tuntemista.³¹⁹ Rajojen sekä kielletyn ja sallitun keräämisen ymmärtäminen oli tärkeää varsinkin tiheään rakennetuilla alueilla, ja luonnonantimia keräilevien ihmisten oli syytä tietää, mistä sai poimia ja mitä. Ympäristöstä oli tarkkailtava paitsi eri kasvien kasvupaikkoja myös tunnettava alueiden rajoja. Keräily oli sallittua ja tavallista, mutta aidatulle alueelle poikkeaminen ei ollut toivottua, vaikka tontin omistajan viljelyksiin ei olisikaan kajo-nut.³²⁰ Villinä kasvavaa hullukaalia keränneen naisen liikkumisesta perunamaalla tuskin olisi rangaistu, mutta todistajanlausunnot ja aiemmat epäilykset Collinin perunamaalle kohdistuneista varkauksista puhuivat puolestaan. Holmbergin puolustukselle tavallisesta kasvien keräilystä ei annettu oikeudessa painoarvoa.³²¹

Stina Holmberg oli yksi monista Viaporissa palvelevien sotilaiden perheenjäsenistä, jotka asettuivat asumaan joko linnoitussaarille tai tyypillisemmin Helsinkiin. Vähävaraisten tulokkaiden asutus keskittyi tiheään asemakaavoitetun ja rakennetun kaupunkialueen laitamille, kuten Töölöön. Perunavarkaissa käyneet Johan Rask ja Daniel Björk asuivat myös kaupungin mailla mutta vielä selvemmin asemakaavoitetun alueen ulkopuolella, Tjarrholmenin saarella (nyk. Tervasaari) keskellä porvariston varastorakennuksia. Kämnerinoikeuden käsittelyn perusteella ilmenee, ettei asumisjärjestely ollut mitenkään tavaton saati luvaton.³²² Kenties asumisesta oli sovittu saarta vuokraavan porvarin kanssa, ja

³¹⁸ KA HKäO 7.10.1799 §1.

³¹⁹ Sallittuun marjojenpoimintaan vetosi myös varkaudesta syytetty merimiehen vaimo Maria Borgström. HKA HKäO 15.3.1811 §2.

³²⁰ Varsinaiset jokaisenoikeudet (jokamiehenoikeudet) huomioitiin lainsäädännössä vasta 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa. La Mela 2016, 216–218.

³²¹ Tuomion antamisessa vedottiin muun muassa lain kohtaan, jossa tuomitaan esimerkiksi toisen puutarhasta varastaminen. Sveriges Rikes Lag 1734, Missgärningsbalken (Pahategon Caari) cap. XL 5§.

³²² Kaupunki vuokrasi mailleen kuuluvia saaria porvariston käyttöön esimerkiksi varastorakennuksia tai karjan laiduntamista varten. Kaupungin sataman pohjoispuolella sijaitseva

kahden miehen ohella saarella saattoi asua muitakin ihmisiä. Rask ja Björk olivat järjestäneet asumisensa edellytykset kuntoon: miehet omistivat veneen, jolla mantereen ja saaren väliä saattoi kulkea meren ollessa sulana. Lisäelantoa he hankkivat saarella vesilintuja ampumalla, vaikka latingissa olevan kiväärin hallussapito todettiin oikeudessa laittomaksi. Kaupunkialueen laitamalla kielletyn aseiden hallussapito ja käyttö olisi vielä voinut pysyä salassa, ellei varkauden jäljille päässyt viskaali olisi tullut tutkimaan heidän kortteeriaan. Kaupunginvartiolla ei ollut resursseja ulottaa valvontaa kovin kauas kaupungin ulkopuolelle, jossa tiettyjen kaupunkiasumista koskevien sääntöjen venyttäminen oli sopivan välimatkan päästä helpompaa.

Kaupungissa ja sen liepeillä asuvat ihmiset tunsivat kaupunkitilassa toimimisen säännöt ja osasivat myös käyttää niitä omaksi hyödykseen, toisinaan jopa laittomasti. Tilankäytön tavat ja säännöt omaksuttiin ja niitä ylläpidettiin yhteisesti, mutta tilakokemus oli aina myös henkilökohtaisten kokemusten ja muistojen sävyttämää. Stina Holmbergin, Johan Raskin ja Daniel Björkin kohtaloksi koitui häpeärangaistus jalkapuussa kaupungin kirkolla. Huomaamattomaksi tarkoitettu salainen toiminta muuttui julkiseksi tiedoksi ja yhteisön edessä koetuksi häpeäksi.

3.3.2 Kirkko ja kapakat

Moninaisten asukkaiden ja kulkijoiden Helsinki oli solmukohta, jossa samassa kaupunkitilassa kohtasivat ihmiset eri säädyistä, asuinpaikoista ja elämäntilanteista. Kaupungissa oli yksityisiä tiloja, joissa eri säätyihin kuuluvat kohtasivat vertaisiaan, mutta kaupunki oli myös kaikkien kanssa jaettava yhteistä tilaa. Tässä luvussa kohtaamisista, rinnakkaineloa ja kaupunkitilan yhteisyyttä tutkitaan kaupungin kirkon ja kapakoiden kautta. Tilat olivat keskenään erilaisia toimintoiltaan ja jo fyysisinä paikkoina. Molemmat olivat kuitenkin kohtaamiseen ja kokoontumiseen tarkoitettuja tiloja, joita määritteli tilan julkisuus, joka ei rajoittunut ainoastaan rakennusten sisäpuolelle. Helsingin kaupunkitilassa sekä kaupungin ainoa kirkko että lukuisat kapakat olivat rakennetun ympäristön ytimessä.

Helsingin torin vieressä kohosi puinen Ulrika Eleonoran kirkko. Sen lisäksi, että kirkkoon saavuttiin kuulemaan itse jumalanpalvelusta, kirkossa tavattiin muita ihmisiä, kuultiin ajankohtaisia kuulutuksia ja arkea käsitteleviä ilmoitusasioita. Helsingissä oli yksi kaksikielinen kaupunkiseurakunta, johon kaupungin asukkaat kuuluivat.³²³ Kaupunkien kirkoissa yhteen kokoontumisen funktio ei

Tervasaari oli toiminut pitkään varastokäytössä muun muassa terva-aitoille, kunnes varastointioikeuksia ryhdyttiin vuokraamaan 1700-luvun alussa. Vuonna 1784 Tervasaari oli vuokrattu kauppias Mattias Enningille, jonka jälkeen vuonna 1804 vuokrasopimus solmittiin kauppias Petter Heidenstrauchin kanssa. Saaren pienestä koosta ja vähäpätöisyydestä kertoo se, ettei sitä olla piirretty useimpiin karttoihin. HKA MA 9.4.1804 §12; Hornborg 1950a, 95, 401; Aminoff & Pesonen 1981, 141. HKM Charta öfver Helsingfors stad med dess ägor i Nyland inom Borgå hård och Hellsinge sochn (1776–1777).

³²³ Kaupunkiseurakuntaan kuului myös Helsingin pitäjän seurakunta. Pitäjä pyrki eroamaan omaksi seurakunnakseen useaan otteeseen 1700-luvulla, mutta lopullinen ero tapahtui vasta 1865. Kaupunkiseurakunnasta on myöhemmin ryhdytty käyttämään nimitystä ”Helsingin suomalais-ruotsalainen seurakunta”, mutta tämä nimitys ei ollut käytössä vielä 1700-luvulla. Ojanen 1972, 110–112, 194–165; Granqvist 2016, 221.

ollut samalla tavalla merkittävä kuin maaseudulla, jossa välimatkat olivat pidempiä ja seudut harvaanasutumpia.³²⁴ Kuitenkin kuulutusten ja tiedonvälityksen merkitys oli tärkeä myös kaupungissa. Maalliset kuulutukset saattoivat koskea valtakunnallisia tiedonantoja, mutta myös paikkakunta-kohtaisia ilmoituksia oli mukana. Esimerkiksi 1700-luvun lopun Helsingissä kirkkokansaa muistuteltiin toistuvasti katujen huoltotöistä sekä jätteiden laskemisen tavasta ja paikoista.³²⁵ Kaupunkitila ja sen kontrolli oli läsnä jumalanpalveluksissakin.

Kirkon tila ja jumalanpalveluksen tilanne olivat yhteen kokoontumisen hetkiä, jotka toistuivat säännöllisesti pyhäpäivisin. Muulloin kirkko oli pyhänä tilana suljettu, ja siellä käyminen oli siten tarkasti säädeltyä.³²⁶ Jumalanpalveluksissa käyminen oli pakollista, ja sen aikana sopimattomasti käyttäytyminen oli rangaistava teko. Kirkkokuri ulottui kaikkialle, myös varsinaisen kirkkorakennuksen ulkopuolelle. Rihkamakauppojen tuli olla sapattina suljettuna, anniskelua ei saanut harjoittaa ennen jumalanpalveluksen päättymistä, ja kirkkorauhaa oli noudatettava kirkkomatkoilla.³²⁷ Sapattirauhan noudattaminen ja säädyllinen käytös perustuivat uskonnonharjoittamiseen, mutta siihen kietoutui myös yhteiskunnallisen järjestyksenpidon ulottuvuus.³²⁸

Vuonna 1773 Helsingin kämnerinoikeus otti käsittelyyn kaupunginviskaali Sennelinin ilmiantaman metelöintitapauksen, joka oli sattunut edellisenä sunnuntaina järjestetyssä suomenkielisessä päiväjumalanpalveluksessa.³²⁹ Kyse ei suinkaan ollut tappelusta tai humalaisesta häiriköinnistä, vaan pikemminkin pyrkimyksestä päästä istumaan ja kuulemaan papin puhetta. Kuorma-ajuri Gustaf Lindroth ja veneveistäjän kirvesmies Johan Mönsterberg kohtasivat vaikeuksia pyrkiessään istumaan kirkon pohjoispuolen lehterille.³³⁰ Miesten yritys avata penkkirivin päädyn ovi voimaa käyttäen johti siihen, että papin paraikaa lukema synnintunnustus hukkuu meteliin. Teko ymmärrettiin kuitenkin oikeudessa tahattomaksi, eivätkä miehet joutuneet maksamaan sakkoja aiheuttamastaan häiriöstä saati vahingoista.³³¹

Lindrothin ja Mönsterbergin kohtaamat vastoinkäymiset kuvailevat kirkon sisätilan penkkijärjestyksen maailmaa. Kirkkolaisissa määrätty penkkijärjestys oli ennalta sovittu; tarkka istumajärjestys liittyi kirkossakäynnin pakollisuuteen ja sen valvontaan. Penkkijärjestys kuvasi suoraan ihmisten keskinäistä arvojärjestystä ja kunkin seurakuntalaisen asemaa yhteisössään, sillä istumapaikka

³²⁴ Vilkuna 1995, 254.

³²⁵ Laasonen 1991, 163; Laine 2006, 48–54.

³²⁶ Kuha 2016, 60.

³²⁷ Laasonen 1991, 162–163; Sveriges Rikes Lag 1734, Missgärningsbalken (Pahategon Caari) cap. III ja cap. XVIII §1–6.

³²⁸ Juva 1955, 184.

³²⁹ Helsingissä järjestettiin erikseen sekä suomenkielisiä että ruotsinkielisiä jumalanpalveluksia ja 1700-luvun lopulla myös erillisiä varuskunnan jumalanpalveluksia. Näin ollen yhden pyhäpäivän aikana saattoi olla runsaimmillaan viisi eri jumalanpalvelusta: päivä- ja iltakirkot kahdella kielellä sekä yksi varuskunnalle. Hornborg 1950a, 523–524; Laine 2006, 58.

³³⁰ Ulrika Eleonoran kirkossa oli kaikkiaan kolme lehteriä eli parveketta, yksi kunkin oven yläpuolella eli todennäköisesti kirkon pohjois-, etelä- ja länsipuolilla. Forsius 1755, 52–53.

³³¹ KA HKäO 27.4.1773 §2, 30.4.1774 §1; KA RO 22.5.1774 §1.

määräytyi esimerkiksi säädyn, sukupuolen ja varallisuuden mukaisesti.³³² Penkkijärjestyksellä oli myös käytännöllinen puolensa, sillä se helpotti kirkkotilojen ahtautta ja jokaiselle määrättyjen istumapaikkojen avulla pyrittiin ehkäisemään turhia riitoja.³³³ Lehterillä, jonne Lindroth ja Mönsterberg pyrkivät, oli todennäköisesti omanlaisensa osajärjestykset.³³⁴ Penkkien kontrolloinnista kielii sekin, etteivät Mönsterberg ja Lindroth päässeet omille paikoilleen, koska ovi oli jostain syystä lukittu.³³⁵ Kirkon tila oli siten yhteen kokoontumisen tila, joka kuitenkin voimakkaasti poikkesi muista kaupungin tiloista, joissa kohdattiin toisia ihmisiä. Maallisen ja henkisen esivallan kontrolli oli kirkkotilassa niin vahvasti edustettuna, että järjestyksenpito ulottui kirkon ympäristöön.

Ajanjaksolla 1770–1820 Helsingin kämnerinoikeudessa käsiteltiin varsinaisia kirkossa tapahtuneita jumalanpalveluksen häirintätapauksia varsin harvakseltaan, eikä niitä sattunut likimainkaan vuosittain.³³⁶ Poikkeava häiriö tosin saattoi kantautua kirkkoon jopa sen ulkopuolelta. Esimerkiksi vuoden 1776 keväällä sotilas Petter Elfdahl oli saapunut Somerolta Helsinkiin, sillä hänen oli määrä astua palvelukseen Viaporissa. Matkanteko päättyi juopotteluun, ja sunnuntaipäivänä sotilas Elfdahl tavattiin humaltuneena kirkon länsiportin luota, jossa hän huuteli kovaäänisesti ohikulkijoille. Koska saarna oli vielä käynnissä, meteli kuului hyvin kirkon etupenkeille saakka. Rovasti ja pormestari lähettivät tuota pikaa kaksi kaupunginpalvelijaa toimittamaan häirikön torin päävartioon vangittavaksi.³³⁷ Jos Elfdahl olisi huudellut ruokottomuuksia muualla kuin aivan kirkon tuntumassa ja vieläpä jonain muuna aikana kuin jumalanpalveluksen ollessa käynnissä, pidätysmääräys tuskin olisi tapahtunut yhtä vauhdikkaasti.

Vieraaseen kaupunkiin saapuminen ja sunnuntain vapaapäivä olivat mitä otollisinta aikaa alkoholin nauttimiselle.³³⁸ Kirkonmenojen aikaan juopottelu ei ollut ennenkuulumatonta, mutta oikeuden eteen ei kuitenkaan joutunut, jos ymmärsi pysyä poissa kirkon liepeiltä tai ylipäätään pidättäytyä kovaäänisestä elämäinnistä. Juopumuksen raja oli käytännössä tulkinnanvarainen.³³⁹ Siksi vasta merkittävä häiriö herätti kaupunkitilaa valvovien huomion. Ylipäätään oli paheksuttua häiritä muita kaupungin asukkaita esimerkiksi metelöimällä ja

³³² Laasonen 1967, 253; Laine 2006, 19–24, Karonen 2008, 246–247.

³³³ Turun tuomiokirkossa tilanahtaus johti usein kahnauksiin. Korhonen 1929, 283–284, 286–287.

³³⁴ Esimerkiksi Turun tuomiokirkossa lehtereillä istuneet jakoivat penkkisijansa itsenäisesti. Mahdollisista lehtereille tehdyistä penkkikohtaisista istumajärjestyksistä ei ole säilynyt lähteitä muiden penkkijärjestysten tapaan. Turussa lehterit oli nimetty tietyille ryhmälle, kuten käsityöläisille tai ei-aatellisille ylioppilaille. Arvi Korhonen tulkitsee paikkavapauden johtuneen siitä, että ammattikunnat olivat rakentaneet lehterinsä itse ja katsoivat myös omistavansa sen irtaimiston. Korhonen 1929, 279–281, 285, 296–297; Laine 2006, 23. Kirkkojen varainhankinnasta esim. penkkien vuokraamisen kautta ks. Juva 1955, 148–154. Vastaavia osajärjestelyitä oli käytössä useissa sellaisissakin seurakunnissa, joissa varsinaista penkkijärjestystä ei ollut. Laasonen 1967, 250.

³³⁵ KA HKäO 27.4.1773 §2.

³³⁶ KA HKäO 27.4.1773 §2; 7.10.1775 §1; 28.6.1783 §2; 16.1.1787 §3; HKA HKäO 8.10.1816 §6; 28.4.1820.

³³⁷ KA HKäO 15.4.1776.

³³⁸ Vilkuna 1995, 310–311.

³³⁹ Yleisesti katsottiin, että yli kolmen ryyppyn tai lasillisen juominen johti humalatilaa, mutta käytännössä tämän valvominen oli täysin mahdotonta. Rähä, 2010, 423–437; Vilkuna 2015, 24, 110–111.

tappelemalla, mutta varsinkin kirkonmenojen aikaan kaupunkitilan valvojat puuttuivat humalaan ja sen äänekkäisiin lieveilmiöihin tavallista herkemmin. Kapakkaelämän kantautuminen toisiin asuntoihin, pihapiireihin ja yhteiseen kaupunkitilaan oli osa kaupungin arkea, kunhan elämäntila oli maltillista eikä tahtonut rauhoitettuun aikaan.³⁴⁰

Anniskelutoimi oli kirkonmenojen aikaan kiellettyä, mutta rauhallinen salakapakkointi saattoi jäädä kaupunkitilan valvojilta huomaamatta tai ilmiäntamatta. Ylipäätään kapakoiden laittomia aukioloja tutkittiin Helsingin kämnerin-oikeudessa varsin harvoin. Useimmiten tapaukset kävivät ilmi illalla tai yöllä, kun anniskelun olisi jo pitänyt loppua, mutta ilonpidon äänet kantautuivat kadulle.³⁴¹ Toisinaan epäily heräsi muulla tavalla. Esimerkiksi vuonna 1779 tykistön vartio vangitsi kisällit Hinrich Strömbergin ja Gustaf Oljelundin syytettynä yliaikaisesta kapakassaistunnasta. Miehet puolustivat oikeuksiaan täsmentämällä, etteivät he enää pidätyshetkellä olleet kapakassa vaan ainoastaan kyseisen talon ulkorappusilla.³⁴²

Erilaiset anniskelupaikat – kapakat (*krog*), kellarit (*källare*) ja kievarit (*gäst-giveri*) – olivat tiloja yksityisen ja julkisen rajapinnalla.³⁴³ Kapakkointia rajoitettiin laein ja asetuksin, joissa esimerkiksi määrättiin siitä, kuka sai harjoittaa anniskelua, millaisina aukioloaikoina alkoholia sai myydä ja millaisilla hinnoilla.³⁴⁴ Yksityishenkilöiden omistamissa taloissa sijainneet kapakat olivat tietyn osan päivästä julkista ja avointa tilaa, jonne kokoontui kanta-asiakkaita ja satunnaisia kuljijoita. Asiakkaat löysivät tiensä anniskelun äärelle talojen seinille ripustettujen kylttien ansiosta, jotka kertoivat talossa harjoitettavan anniskelua.³⁴⁵ Helsingissä valinnanvaraa riitti: esimerkiksi 1770–1780-luvuilla anniskelupaikkojen määrä vaihteli noin 60–80 välillä.³⁴⁶

Juopumiseen liittyvistä rikoksista, kuten julkihumalasta ja tappeluista, syytetyt olivat tavallisimmin kisällejä, sotilaita, renkejä, merimiehiä tai talonpoikia, jotka olivat viettämässä arkisen työnteon katkaissutta vapaahetkeä. Monille kaupunki oli vierailukohde tai väliaikainen oleskelupaikka, kuten myös kirkonportilla humalassa huudelleelle sotilas Elfdahlille. Varsinaiseen herrasväkeen kuuluvia juopumusrikoksista ei tavata, sillä eliitti kokoontui ilonpitoon omiin tiloihinsa.³⁴⁷ Alkoholin nauttiminen ja päihtyminen jakoivat ihmisiä myös siten, että kapakat olivat nimenomaan miesten tilaa, joskin monet naiset hankkivat elantonsa anniskelulla. Naiset olivat aniharvoin syytettynä julkijuopumuksesta,

³⁴⁰ Vilkuna 2015, 273–274; Kilpeläinen 2017, 46.

³⁴¹ Anniskelupaikkojen tuli sulkeutua talvisin kello 9 illalla ja kesäisin kello 10 illalla. Cuningallisen Majjestetin Armollinen Asetus Juopumusta Wastan 1733, §VIII.

³⁴² Tapauksessa ei lopulta luettu tuomiota: käsittelyä lykättiin eri syistä useasti, kunnes oikeus totesi, ettei käsittelyyn ole aikaa. KA HKäO 29.1.1779 §5, 19.2.1779 §5. Rangaistusta pyrittiin kiertämään monin tavoin. Esimerkiksi jos talossa ei sattunut olemaan kapakasta ilmoittavia kylttejä, syytetyt saattoivat vedota asiaan oikeudessa. Kapakan määritelmä saattoi toisinaan olla yhtä tulkinnanvarainen kuin humalatilakin. Kilpeläinen 2017, 34.

³⁴³ Vilkuna 1995, 252, Vilkuna 2015, 272–276. Kotitalouksien julkisuudesta ks. esim. Eino-nen 2019, 149–150.

³⁴⁴ Vilkuna 2015, 125–126.

³⁴⁵ Vilkuna 2015, 122.

³⁴⁶ Hornborg 1950a, 506–508; Tuomi 1995, 206; Granqvist 2016, 114–115.

³⁴⁷ Ks. Vilkuna 1995, 291–295, Vilkuna 2015, 272, 445–449.

vaikka alkoholin nauttiminen ei ollut heillekään tavatonta: sitä kuitenkin harjoitettiin joko maltillisesti tai kotitalouksissa, piilossa kaupunkitilaa valvovien katseilta.³⁴⁸

Kapakan tilaa yhteen kokoontumisen paikkana, yhteisenä mutta ei täysin julkisena tilana, ilmentää hyvin eräs vuonna 1787 ilmi tullut sapattirauhan rikkomus, joka tapahtui poikkeavan julkisella paikalla ja tilanteessa. Aivan torin vieressä sijaitti kauppias Burtzin omistama talo, jossa oli rouva Wetterin omistama kapakka. Varsinaista kapakointia hoiti merimies Liljeström, ja kapakassa ruokaa ja juomaa nauttiviin vakioasiakkaisiin lukeutui niin ikään merimiehiä.³⁴⁹ Elokuisena sunnuntaina jumalanpalveluksen aikaan päävartiossa vahtivuorossa olleet sotilaat kuuluivat kapakasta kantautuvan kovaa meteliä. Paikalle menneille kolmelle sotilaille selvisi tuota pikaa, että kapakassa kaksi miestä oli toistensa kimpussa ja aivan selvästi päihtyneinä. Seuraavana päivänä syytetyistä toinen, merimies Jacob Öhman, selvitti oikeudelle ruokailleensa seuranaan merimies Johan Törnroos, joka oli juuri tullut kapakkaan suoraan kirkosta. Ruokailun lomassa oli nautittu kaksi ryyppyä sekä yksi tuoppi yksinkertaista olutta, eli humaltumisesta ei voinut Öhmanin mukaan puhua.³⁵⁰ Kapakoitsija Liljeström oli asiakkaansa kanssa samalla kannalla. Vartiomiehet eivät kuitenkaan olleet tapahtumien luonteesta samaa mieltä, ja heidän todistuksensa perusteella riitapukarit tuomittiin sakkoihin sapattirauhan rikkomisesta.³⁵¹

Moni olutpenkissä syntynyt epäsopu saatiin kuriin paikan päällä olleiden voimin, mutta oikeuteen vietiin tapaukset, jotka vaativat perinpohjaisempaa vääryyden oikaisemista. Pääasiassa oikeuteen käsiteltäviksi päätyneet kapakkatappelut olivat tapahtuneet kaupunginaidan sisäpuolella olevissa kapakoissa ja päätyneet oikeuteen siksi, että kantautunut meteli oli johdattanut järjestystä valvooneen vartion paikalle. Tiheästi rakennetussa kaupungissa sisätiloissakin tapahtunut mekkala kuului herkästi kadulle, pihaille ja lähirakennuksiin, ja vartio löysi tiensä paikalle nopeasti – ellei laitton kapakointi sitten paljastunut vartion tekemän tarkastuskäynnin ansiosta.³⁵² Kaupunginaidan ulkopuolella tapahtuneet kapakkatappelut sen sijaan päätyivät oikeuteen ainoastaan ilmiannon seurauksena, vaikka nämä tapaukset ovatkin harvinaisia.

Yksi kaupunginaidan ulkopuolelta ilmiannettu tapaus oli peräisin kaupungin pohjoispuolelta Sörnäisissä sijainneesta kapakasta (*Sörnäs winter krog*)³⁵³, jossa tiiliruukin renki oli käyttäytynyt sopimattomasti haastamalla riitaa. Häirikkö sai kuulla kunniansa, ja hänet heitettiin ulos kapakasta. Sotatuomari (*auditeuren*) Warenbergin ilmiannosta tapaus tuotiin kämnerinoikeuteen. Tapaus osoittaa, että yhteisön silmissä paheksuttu tai häiritsevä käytös saatiin

³⁴⁸ HKA HKäO 20.2.1818; 27.10.1818; Rähä 2010, 429; Vilkuna 2015, 409–413.

³⁴⁹ KA HKäO 27.8.1787.

³⁵⁰ Oikeudessa juomamääriä oli tapana vähätellä, jos esimerkiksi tuomio julkihumalasta uhkasi. Vilkuna 2015 110–111; Kilpeläinen 2017, 46–47.

³⁵¹ KA HKäO 27.8.1787, 28.8.1787 §2.

³⁵² Vilkuna 2015, 272–273.

³⁵³ Sörnäistenniemellä sijainnut kapakka palveli talvitiellä matkanneita kulkijoita. Tie kulki jäällä Vanhankaupungin itäpuolella kohti Sörnäisiä. Nordmann 1908, 194. Samasta kapakasta käytettiin myös nimitystä *Gumtäck winter krog*. HKA Charta öfver Sörnäs Udden Helsingfors Stad (1775).

useimmiten nitistettyä tilanteessa olleiden ihmisten avulla, mutta tarvittaessa vaadittiin oikeuden toteutumista kämnerinoikeuden edessä.³⁵⁴ Juttu tosin siirtyi Helsingin pitäjään käräjien käsiteltäväksi, koska kämnerinoikeus huomautti kyseisen kapakan sijaitsevan kaupunkiin kuulumattoman Kumpulan (*Gumtäck*) säteritilan³⁵⁵ mailla.³⁵⁶

Kaupungin mailla mutta kaupunginaidan ulkopuolella sijainneet kapakat palvelivat kulkijoita teiden varsilla ja risteyskohdissa. Asiakaskunnassa oli siksi vaihtuvuutta, ja moni saattoi hakea vapaampaa ilmapiiriä sieltä, missä kapakan tilaa tai sieltä kantautuvaa meteliä ei valvottu yhtä kärkkäästi kuin kaupunginaidan sisäpuolella. Erästä tällaista kapakkaa piti Töölössä sotilaan vaimo Ingeborg Appelberg. Muuan tavallisena päivänä lokakuussa vuonna 1784 Appelbergin kapakkaan saapui juopunut mutta iloinen joukko. Muutama Viaporissa palveleva sotilas ja eräs merimies olivat lyöttäytyneet yksiin ja sammuttivat janoaan paloviinalla. Appelbergin kapakassa ilo muuttui riitelyksi. Vaikka tilanne oli äitynyt vakavaksi – yhtä miestä oli puukotettu – tapaus päättyi kämnerinoikeuteen vasta seuraavan vuoden huhtikuussa, jolloin puukosta saanut sotilas Randelin haki oikeutta.³⁵⁷

Kapakka oli yhteen kokoontumisen tila, jossa tutut ja tuntemattomat kohetasivat. Vaikka kaupungin kapakoissa vieraili usein kulkijoita, sotilaita ja monia kaupunkiväestön ulkopuolisia ihmisiä, käsitys kapakassa toimimisen tavasta oli jaettava. Esimerkiksi kapakoiden lailliset aukioloajat tunnettiin. Kaupunginaidan ulkopuolella kapakoiden toimintaa määrittivät samat säännöt kuin varsinaisella kaupunkialueellakin, mutta niissä oli mahdollista venyttää laillisuuden rajoja – kunhan kapakka oli tarpeeksi kaukana kaupunginvahtien kuulo- ja näköetäisyydeltä.

3.4 Eriytyvien alueiden Helsinki

Varhaismodernin ajan kaupungeissa säädeltiin tarkasti sitä, kuka kaupungin asukkaaksi pääsi. Näin muodostunut laillinen kaupunkiväestö koostui porvareista, palkollisista ja virkamiehistä, mutta kaupungin alue oli tärkeä ja tuttu elinympäristö myös monille sellaisille ihmisille, jotka eivät virallisesti olleet kaupungin asukkaita. Helsingin erityispiirteenä oli Viaporin suuri sotilasväestö. Vaikka sotilaat perheineen eivät olleet kaupungin asukkaita, moni heistä asui ja eli arkeaan Helsingissä. Helsingin ja Viaporin asukkaiden lisäksi kaupungissa kulki vierailevia talonpoikia ja merimiehiä, joista monille kaupunki oli tuttu.

³⁵⁴ Ks. Vilkuna 1995, 227.

³⁵⁵ Kumpulan eli Gumtähden säteritila ei kuulunut Helsingin kaupunkiin, vaikka muutoin Kumpulan kylä oli privilegioitu Helsingin nautintamaiksi jo 1500-luvulla. Säteritila oli yritetty saada osaksi kaupungin maita useaan otteeseen 1770-luvulla, mutta tuloksetta. Vuoden 1781 rajakäynnissä epämääräinen osio kaupungin pohjoisrajasta oli vastikään täsmennetty. Nordmann 1906–1908, 193–197; Harvia 1936, 7–9.

³⁵⁶ KA HKäO 18.3.1785.

³⁵⁷ KA HKäO 15.4.1785 §2, 22.4.1785; Räihä 2010, 431.

Kaupungissa oleili myös irtolaisia, joista osa oli asettunut seudulle asumaan. Vieraita kulkijoita kuitenkin valvottiin erityisesti tulliporsteilla ja majapaikoissa.

Säätyerot näkyivät kaupunkitilassa eri tavoin arvotettuina asuinalueina. Eriytyminen ei kuitenkaan ollut vielä niin voimakasta kuin mitä pääkaupungin uudessa asemakaavassa (1817) suunniteltiin. Vanhan asemakaavan ajan Helsingissä on silti jo selkeästi havaittavissa piirteitä, jotka sittemmin toteutuivat pääkaupungin saaman uuden asemakaavan myötä. Vauraimman väen asutus keskittyi kirkon ja torin lähistölle, jossa kaupunkitilan valvonta oli tehokkainta. Varsinaisen kaupunkialueen reunamat olivat vähemmän arvostettuja asuinalueita. Kaupungin ulkopuolella oli myös asutusta ja esimerkiksi kapakoita, joihin kaupunkitilan kontrolli ei ulottunut yhtä tiukasti kuin kaupungin neljän korttelin alueella.³⁵⁸ Sielläkin tilan käyttöä kuitenkin säätelivät lait ja tapakulttuuri.

Kaupungin yhteiset tilat ja yhteen kokoontumisen paikat olivat periaatteessa avoimia kaikkien käyttöön, kunhan kaupungissa liikkui luvallisesti. Toisia ihmisiä kohdattiin paitsi kaduilla myös kaupungin kirkossa ja monissa kapakoissa. Ne olivat yhteen kokoontumisen tiloja, joiden tilallisuus ulottui katujen yhteiseen tilaan. Kirkkotilan arvokkuus heijastui myös kirkkoa ja kirkkomaata ympäröiville kaduille ja vaikutti siihen, miten näillä kaduilla sai toimia. Kapakan ja kirkon tilat saattoivat kohdata katutilassa jopa samanaikaisesti, kun laittoman anniskelun äänet kuuluivat kirkon ohitse kulkevalle kadulle ja torille.

Yhteisesti käytettyjen tilojen sallitut käyttötavat perustuivat lakiin ja tapakulttuuriin, jotka olivat yleisesti ymmärrettyjä ja tuttuja myös heille, jotka eivät olleet kaupungin asukkaita. Ihmisen sääty vaikutti siihen, miten omaan elinympäristöön saattoi vaikuttaa. Kaupungin porvaristolla oli mahdollisuus vaikuttaa kaupungin asioihin raadin kautta. Kuitenkaan kaupunkitila ei muodostunut ainoastaan viranomaispäätöksissä tai kruunulle tehdyissä valituskirjelmissä. Tilan eri merkitykset muodostuivat käytössä ja eletyssä arjessa: jopa kaupunkiyhteisön ja säätyjen reunamilla eläjät tai kaupungissa hetkellisesti vierailevat kulkijat vaikuttivat toiminnallaan siihen, miten tilaa todellisuudessa käytettiin ja millaisia merkityksiä eri paikkoihin muodostui. Eri ihmisten toistuvat kohtaamiset loivat vakiintuvia, yhteisiä käyttötapoja kaupunkitilalle. Esimerkiksi tulliportista kulkemisen käytännöt tai kaupungin ulkomaalla tapahtuva luonnonantimien kerääminen kertovat yhteisesti ymmärretyistä rajoista.

³⁵⁸ Ks. myös Nilsen 2020, 179–194.

4 KAUPUNKIYMPÄRISTÖ

4.1 Kaupunki rajoina ja käsitteinä

Kaupunki on yhteisesti jaettu ja ymmärretty tila, jossa toimimiseen liittyy aina henkilökohtainen ulottuvuus. Kaupunkitilan ymmärtäminen, kokeminen ja käsitteellistäminen riippui tilassa toimineen henkilön taustasta, kokemuksista, kuulumisesta kaupunkiyhteisöön ja monista yksilöllisistä tekijöistä, joita on vaikeaa ja osin mahdotontakin tavoittaa. Tässä luvussa lähestyn kaupunkitilan moninaisia ymmärtämisen tapoja tutkimalla kaupunkitilan *yhteisyyttä*. Jaettu ymmärrys yhteisen tilan rajoista ja siitä käytetyistä käsitteistä luovat perustan sille, mitä kaikkea kaupunki ylipäätään oli. Yhteisesti jaetun kautta on mahdollista tavoittaa ristiriitoja, tulkintaeroja ja siten tutkia jaetun tilan moninaisuutta.

Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirjoissa yhteiseen kaupunkitilaan viitataan suorimmin termillä *allmän* – yhteinen, yleinen.³⁵⁹ Sanaa *allmän* käytetään kämnerinoikeuden tuomiokirjoissa puhuttaessa katutilasta, kaupungin mailla kulkevasta maantiestä tai kaupungin torista. Termi on otettu käyttöön suoraan ajan lainsäädännöstä. Julkista ja yksityistä tilaa tutkineen Panu Savolaisen mukaan termi *allmän* on Ruotsin valtakunnan laissa (1734) keskeisin tilaa kuvaava käsite.³⁶⁰ *Allmän* ei ole ainoastaan tiloihin ja paikkoihin sitoutunut termi, vaan se viittaa laajasti yhteisiksi tai yleisiksi määriteltyihin asioihin. Tästä esimerkki on ”yleinen laki” (*allmän lag*), joka tarkoittaa kaikkia valtakunnan asukkaita koskevaa lakia. Kaupunkitilaan viittaavana käsitteenä termi löytyy jo paljon vuoden 1734 lakia vanhemmistakin asetusteksteistä, joissa se niin ikään kuvaa juuri

³⁵⁹ ”Som är för alla” (SAOB, viitattu 19.5.2024). Vuoden 1734 ensimmäinen suomenkielinen käännös *Ruotzin Waldacunnan Laki* (1759) käyttää sanamuotoa *yhteinen*.

³⁶⁰ Savolainen 2017, 52–59, erit. 54.

katujen tilaa tai viittaa esimerkiksi yleiseen ja yhteisesti jaettuun rauhaan tai sopuun (*allmänne freden*), jota kaupungissa tuli vaalia.³⁶¹

Vaikka termi *allmän* esiintyy Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirjoissa usein, se ei ole ainoa yhteistä kaupunkitilaa kuvaava käsite, eikä sitä käytetä systemaattisesti. Esimerkiksi kadun tilasta puhuttaessa tilan julkisuutta saatetaan korostaa sanaparilla *öppen gata*.³⁶² Joissakin tapauksissa tilan yhteistä tai julkista luonnetta ei erikseen korosteta julkisuutta kuvaavain adjektiivein, vaan tapahtumapaikaksi voidaan vain ilmoittaa pelkkä katu (*gata*) tai tori (*torg*), joka toki jo sinällään implikoi viittausta yhteiseen kaupunkitilaan.³⁶³

Tässä luvussa lähestyn yhteistä kaupunkitilaa kahdesta näkökulmasta: fyysisenä ja aistittuna tilana. Fyysinen ympäristö jakautuu kaupungin tulliaidan mukaisesti aidan sisäpuolella sijaitsevaan varsinaiseen kaupunkialueeseen ja kaupungin ulkomaahan, joiden lisäksi luvussa tutkitaan kaupungin rantojen ja satama-alueen rajatilaa. Varsinaista kaupunkialuetta tarkastellaan sen keskeisimmän yhteisen tilan, katujen ja torin tilallisuuden kautta. Kaupunginmaata rajaavan tulliaidan lisäksi rannat ja satamat muodostivat kaupunkiin omanlaisensa rajatilan. Kaupunkiin kuuluvat saaret ja vesistöt olivat nimellisesti osa ulkomaata, mutta merellisyys määritteli voimakkaasti myös varsinaista kaupunkialuetta.

Kaupunkiympäristöön rakennetuilla rajoilla oli monia merkityksiä, mutta rajat eivät olleet ylittämättömiä tai alueita toisistaan täysin eristäviä. Tämä havainnollistuu erityisen hyvin, kun tutkitaan aistittua kaupunkitilaa. Aistikokemuksia on usein pidetty subjektiivisina ja siksi vaikeina tavoittaa. Kaupunkitilasta on kuitenkin havaittavissa monia aisti-ilmiöitä, jotka kertovat yhteisesti jaetusta todellisuudesta. Siten aistihavainnot ovat tulkittavissa kulttuurisina konstruktioina.³⁶⁴ Millaisiin ääniin kiinnitettiin huomiota, ja mikä käsitettiin meluksi? Miten ja miksi kaupunkitilaa valaistiin yöaikaan? Tutkin aistittua kaupunkiympäristöä kahdesta näkökulmasta: näköaistiin kytkeytyvän pimeän ja valon vaihtelun sekä kuuloaistilla havaittavan kaupungin äänimaiseman kautta. Aistihavainnot kertovat kulttuurisesti rakentuvasta, yhteisesti jaetusta tilallisesta tiedosta mutta toisaalta myös yksilöllisistä tavoista kokea, käsittää ja jäsentää kaupunkitilaa.

³⁶¹ Schmedeman 1706, 688, 697, 709. Ks. myös Laitinen 2017, 216; Lamberg, Katajala-Peltonen & Toivo 2021, 39–40. ”om (den) för allä inbyggare i ett land gällande lag(en), i motsats till för särskilda stånd, klasser l. yrken gällande (s. k. special-)lagar o. författningar.” (SAOB, viitattu 19.5.2024)

³⁶² Esim. KA HKäO 15.7.1774 §2.

³⁶³ Esim. KA HKäO 10.3.1778 §1.

³⁶⁴ Salmi 2001, 339–341.

4.2 Fyysinen kaupunki

4.2.1 Kadut ja tori

Varhaismodernin ajan kaupunkien kadut ja torit olivat rakennetun ympäristön keskeisiä julkisen toiminnan tiloja. Ne olivat luonteeltaan avoimia, yhteiseen käyttöön tarkoitettuja paikkoja, joihin kaupungin asukkailla ja kaupungissa väliaikaisesti vierailevilla oli vapaa pääsy ympärivuorokautisesti.³⁶⁵ Kadut ja torit oli tarkoitettu yhteisönsä hyödyksi, mutta niiden käyttötavoista ja ulkomuodosta määräsi esivalta eli kruunu ja kaupungin maistraatti.³⁶⁶ Reguloitu asemakaava ja rakentamista koskeva lainsäädäntö yhdenmukaistivat kaupunkia: ruutukaa-vaan pyrkivät korttelit ilmensivät kruunun säätelemää järjestystä ja ihanteita.³⁶⁷ Kadut ja torit eivät olleet vain ulkoasunsa puolesta säädeltyjä ympäristöjä, vaan niissä kontrolloitiin myös ihmisten toimintaa. Koska kaupunkien avoimet kadut ja torit olivat julkisia tiloja, niissä oli huolehdittava siveelliseksi katsotusta käytöksestä. Kaupungin asukkailla ja siellä luvallisesti asioivilla oli vapaus liikkua kaduilla ja toreilla esteettömästi mutta yhteisön sääntöjä ja valtakunnan lakia noudattaen. Kaupungin porvareiden velvollisuuksiin lukeutui yhteisestä kaupunkitilasta huolehtiminen sovittujen työnjaon mukaisesti.³⁶⁸

Helsingin katuverkko ja torin sijainti perustuivat vielä autonomian ajan alussa samaan asemakaavaan, jonka mukaan kaupunki oli rakennettu Vironniemelle 1600-luvulla. Karttojen perusteella tulliaidan sisälle jäävältä kaupunkialueelta voidaan hahmottaa kolmisenkymmentä erisuuruista katu- tai kujaa.³⁶⁹ Kartoissa ei kuvata tilapäisiä tai kenties vuosiakin käytössä olleita oikopolkuja ja epävirallisia kulkureittejä. Samoin lukuisat polut ja pienet tiet ovat varmasti kulkeneet eri puolilla kaupungin maita myös kaupungin ulkopuolella, vaikka kartoissa usein korostuvat vain ne kaksi maantietä, joita pitkin Helsinki yhdistyi Turun, Hämeenlinnan ja Porvoon suuntiin vieviin maanteihin.

Helsingin kadut ja korttelit edustivat tyypiltään renessanssin leveää korttelia.³⁷⁰ Tämä tarkoitti sitä, että asuintalot rakennettiin kadun suuntaiseksi seinämäksi ja ulkorakennukset oli sijoitettava tontin sisäosaan. Monet Helsingin kaduista olivat laatimisaikansa asemakaavaihanteen mukaisesti suoria ja keskenään saman levyisiä. Valoisalla näkyvyys kantoi pitkälle; Helsingin kalliot ja mäet tosin vaikuttivat näkymän jatkuvuuteen, eikä jokaisen kadun päästä siksi nähnyt sen pääte pistettä. Katutila oli suora ja suljettu, pääasiassa matalien

³⁶⁵ Savolainen 2017, 58.

³⁶⁶ Herlitz 1924, 165; Mäntylä 1977, 2; Nikula 1981, 211.

³⁶⁷ Jutikkala 1968a, 20; Kostet 1995, 83–85, 115–116; Katajala 2011, 70–74.

³⁶⁸ Halila 1943, 150–155; Gardberg 1981, 22; Vilku 1995, 251.

³⁶⁹ HKM Plan-Ritning öfver Helsingfors Stad (1809); Hietala, Helminen & Lahtinen 2009, 12. Helsinki tuhoutui pahoin isovihan aikana, mutta se jälleenrakennettiin pitkälti vanhojen katujen ja tonttien mukaisesti. Asemakaava säilyi samankaltaisena aina 1800-luvun alkuun saakka. Nykyisenkin Helsingin asemakaava mukailee samaa pohjaa. Katso myös Aminoff & Pesonen 1981, 34.

³⁷⁰ Korttelityyppi tuli Suomeen 1630-luvulla, joten Helsingin asemakaava oli yksi sen ensimmäisiä toteutuksia. Sittemmin tyyli muodostui suomalaiskaupungeissa normiksi, joka näkyi kaupunkikuvassa 1800-luvun lopulle saakka. Lilius 2014f, 159.

puutalojen väliin jäävä kulkuväylä. Katua reunustavat talot olivat tiiviisti viere-
tysten, mutta niiden väleissä oli sisäpihalle vieviä portteja tai toisinaan pätkä
lauta-aitaa. Katua reunustavaan seinämään ei jätetty aukkoja.³⁷¹ Kuitenkaan ka-
dun ja pihapiirin välinen seinä, lauta-aita tai portti ei eristänyt alueita toisistaan:
kadun ja talon yhteytenä olivat ikkunat ja ulko-ovet, ja vaikka ne olisivat olleet
suljettuina, äänet kantautuivat hyvin tilasta toiseen.³⁷²

Tori oli kaupungin yhteisen tilan keskus, joka arkkitehtonisesti heijasti kau-
pungin roolia kaupan, paikallishallinnon ja valvonnan keskittymänä.³⁷³ Tori oli
tilan tunnun, näkyvyyden ja toimintojensa kannalta erilainen tila kuin katu. Hel-
singin avokulmainen toriaukio sijaitsi tyypillisen ruotsalaiskaupungin tapaan
melko keskellä kaupunkia, kaupungin neljän korttelin risteyskohdassa, ja sille
johtivat kaikki tärkeimmät kulkureitit.³⁷⁴ Torille oli siten helppo löytää, tulipa
kulkija mistä suunnasta tahansa. Tulliporteilta kulkevat kadut veivät suoraan to-
rille, ja samoin satamien ja torin väli oli kuljettavissa suoraa tietä pitkin. Helsin-
gissä torin suuntaan opasti lisäksi kirkon ja sen kellotapulien tornit, eikä kouluta-
lon tornikaan ollut toriaukiolta kaukana.

Helsingin toriaukiota reunustivat arvorakennukset: länsipuolella kohosi
kirkko ja pohjoislaidan tontti oli varattu raatihuoneelle. Arvokasta vaikutelmaa
lisäsivät 1700-luvun puolimaista lähtien torin eteläpuolelle, Suurkadun varrelle
rakennetut valtorvariston komeat kivitalot, jollaisia muualla kaupungissa ei
vielä 1800-luvun alkupuolellakaan ollut. Nämä rakennukset toimivat maamer-
keinä, joihin viitattiin arkisessa puheessa puhumalla esimerkiksi ”kauppia-
Burtzin talosta”.³⁷⁵ Torilla käytiin kauppaa, toimeenpantiin häpeärangaistuksia ja
valvottiin kaupunkitilaa, mutta tilalla oli paljon muitakin merkityksiä. Erityistä
vilinää torilla oli markkinapäivinä, joita Helsingissä vietettiin 25. tammikuuta ja
29. syyskuuta.³⁷⁶ Tavallisessakin arjessa torilla riitti kulkijoita, sillä sijaintinsa
vuoksi tori oli keskeinen läpikulkupaikka, josta äänet kantautuivat lähistön asuk-
kaiden koteihin ja pihoihin.

Torin ympäristön ihanteellista ulkoasua kohennettiin 1800-luvun alussa,
kun uusi kivinen raatihuone valmistui vuonna 1804. Tällöin torilla seisseet puiset
myyntikojut määrättiin siirrettäväksi kadun varteen.³⁷⁷ Koska pääkaupungille
oli määrä rakentaa uusi, monumentaalinen Senaatintori, kaupankäynnille oli
suunniteltava uusia toritiloja. Senaatintorin alueen rakentaminen alkoi vasta
1820-luvun lopulla, mutta jo hiljalleen 1810-luvun kuluessa vanhat myyntikojut
joutuivat siirtymään uusille paikoille. Esimerkiksi leipurit ja käsityöläiset siirret-
tiin uudelle, 1810-luvun kuluessa rakentuneelle Kauppatorille lähelle satamaa,
kun taas teurastajien kojut sijoitettiin Kasarmintorille. Teurastajat joutuivat luo-
pumaan vanhoista torikojuistaan ensimmäisenä ja kamppailemaan maistraatin

³⁷¹ Lilius 1981, 309–310; Lilius 2014f, 159–160.

³⁷² KA HKäO 22.5.1781 §1; KA HKäO 6.10.1789 §1. Vilkuna 1995, 251–252; Laitinen 2019, 142–144.

³⁷³ Lilius 1981, 310; Ahonen 1988, 257; Sandström 1996, 114–121; Niemi, Einonen, Salminen & Vahtikari 2021, 174.

³⁷⁴ Ahlberg 2012, 179; Lilius 2014f, 160.

³⁷⁵ Esim. KA HKäO 14.4.1777; 27.8.1787.

³⁷⁶ Qvist 1909, 132.

³⁷⁷ Hornborg 1950a, 360–363; Sjöström 1997, 210.

kanssa myyntipaikoista: tuoreen lihan myynti oli maistraatin katsannon mukaan terveydelle vahingollista.³⁷⁸

Vaikka Helsinkiä kuvaavissa kartoissa katuverkko näyttäytyy samankaltaisena aina 1600-luvun asemakaavoituksista 1800-luvun alkupuolelle saakka, oli katujen ja jopa torin fyysinen tila itsessään muuttunut. Vielä 1600-luvulla Helsingin kadut olivat pahimmillaan kuoppaisia väyliä hiekan ja soran peittämällä suomaalla, jonka kosteimpiin kohtiin rakennettiin lautasiltoja.³⁷⁹ Kustavilaisen ajan Helsingissä kulkijat kuitenkin jo kävelivät tai kulkivat hevospeleillään valtaosin kivetyillä kaduilla. Katujen kiveäminen alkoi hiljalleen yleistyä Ruotsin kaupungeissa 1700-luvun kuluessa, ja Helsingissäkin ensimmäisiä kunnollisia kiveämistöitä viriteltiin – joskin laihoihin tuloksiin – viimeistään isovihan jälkeisten kunnostustöiden myötä 1720–1730-luvuilla.³⁸⁰ Myös toriaukion miljöö muuttui sitä mukaa, kun sitä ympäröivät rakennukset muuttuivat. Helsinkiä kuvaavista kartoista huomaa, että esimerkiksi raatihuoneen täsmällinen sijainti vaihtui reilun vuosisadan kuluessa useamman kerran, vaikka pääpiirteissään rakennus sijaitsikin aina torin laidalla.³⁸¹

Katutilan kunnostaminen 1700-luvun jälkipuolella heijastaa yhtäältä Helsingin vaurastumista mutta kytkeytyy myös aikansa laajempiin ihanteisiin. Reguloitua kaupunkitilaa koskevat normit saapuivat vähitellen Tukholmasta valtakunnan eri osiin, ja siksi esimerkiksi juuri katujen kiveäminen yleistyi 1700-luvun kuluessa pienemmissäkin kaupungeissa.³⁸² Helsingissä mallia ja pontta uudelleenlaiseen rakennustapaan ja kaupunkitilan ehostamiseen antoivat Viaporin rakennustöiden menetelmät ja mahtipontiset tavoitteet.³⁸³ Siksi jo 1700-luvun lopulla useita Helsingin katuja oli kivetty mukulakivellä ja maaston suuria kivenlohkareita tai kallioita oli räjäytelty pois kulkua haittaamasta. Kivettyjä katuja oli tuolloin jo kaupunkialueen reunoilla, aina Katajanokalla ja Ullanlinnassa saakka.³⁸⁴ Linnoituskaupungissa tutuksi tulleet räjäytys- ja kiveämistyöt eivät siten olleet Helsingin asukkaille lainkaan ennestään tuntemattomia, kun Helsingistä ryhdyttiin rakentamaan pääkaupunkia. Kallioisen maaperän räjäytystyöt kiihtyivät 1810-luvun lopulla, kun uuden asemakaavan mukaista Helsinkiä ryhdyttiin rakentamaan vauhdilla: monia katuja levennettiin, jatkettiin ja siirrettiin, minkä lisäksi koko satama-alue uudistettiin ja entisen torin paikalle rakennettiin aiempaa kookkaampi Suurtori (nyk. Senaatintori).³⁸⁵

Vaikka jokin kulkureitti puuttuisi kartoista tai asemakaavoista, sillä saattoi silti olla suuri merkitys arkisen kulkemisen kannalta. Eräs kuvaava esimerkki on Kluuvinlahti, kapeahko salmi, joka oli talvisin meren jäädyttyä helpoin ja suurin

³⁷⁸ Kauppatori ja Kasarmintori sijaitsevat edelleen samoilla paikoilla. Rein 1950, 167; Kovero 1950a, 445–447.

³⁷⁹ Useissa kaupungeissa maistraatit antoivat kehoituksia tai määräyksiä katujen kiveämiseksi jo 1600-luvulla, mutta käytännössä kivettyt kadut olivat vielä hyvin harvassa. Lilius 2014f, 220.

³⁸⁰ Ahonen 1988, 255–256; Lilius 2014d, 349.

³⁸¹ HKM General-Tull-Arrende-Societens Svenska Tullatlas, Helsingfors 1746; Plan-Ritning öfver Helsingfors Stad (1809); Hietala, Helminen & Lahtinen 2009, 12.

³⁸² Balgård 1997, 179–180.

³⁸³ Gardberg 1998, 89.

³⁸⁴ Hornborg 1950a, 369–370.

³⁸⁵ Blomstedt 1963a, 262–263; Klinge 2012, 93, 98.

reitti kaupunkiin lännestä tai luoteesta päin saavuttaessa.³⁸⁶ Kaupungissa ja sen lähiympäristössä asuvien ymmärryksen mukaisesti myös Kluuvinlahden läpi kulkevalla talvitiellä oli noudatettava tierauhaa. Sydäntalvella 1791 Kluuvinlahden talvitie oli tavan mukaan ahkerassa käytössä. Eräänä lauantaina päivän jo hämähärryttyä tullitarkastaja (*tull controlleuren*) Johan Fredric Kreuger kulki Kluuvinlahden jäällä. Kesken matkan Kreuger töytäistiin kumoon ja hän koki, että tierauhaa oli rikottu. Tapahtumahetkellä – varttia vaille kuusi illalla – liikkeellä oli useita talonpoikia ja yksittäisiä muitakin henkilöitä poistumassa kaupungista Töölön suuntaan. Kulkijat liikkuivat hevosilla ja kelkoilla, kenties jotkut myös jalan tai hiihtäen. Yksi Espoon tullissa ollut tullivirkailija oli nähnyt Kreugerin kaatuneen, mutta iltahämärässä ei erottunut, kuka Kreugeria töytäisi.³⁸⁷

Tierauha oli tarkoitettu kaikkien tiellä kulkevien turvaksi varkauksia, pahoinpitelyitä ja herjauksia vastaan ja osoitti, millä tavalla yhteisessä tilassa kuului toimia. Lailla turvattiin lisäksi yhteiseksi ymmärrettyjen teiden ja siltojen kunto, jotta ne säilyisivät turmeltumattomina.³⁸⁸ Tierauha ei koskenut ainoastaan maanteitä vaan kattoi myös kaupungin kadut. Huhtikuussa vuonna 1777 rakuunarykmentin kengitysseppä Johan Sellström rikkoi tierauhaa kadulla torin laidalla, aivan Helsingin yhteisen tilan ytimessä. Hämeen tullin suunnasta torille ratsastanut Sellström kolhaisi polvensa kipeästi rekeen, joka oli jätetty kadun laidalle kauppias Burtzin talon kohdalle. Kolahduksesta hermostunut Sellström jätti oman ratsunsa apteekkari Elgin talon edustalle ja tivasi paikalle sattuneelta maanmittari (*mätare*) Buchilta tielleen osuneiden hevosen ja reen omistajaa. Kulkupelien omistaja, espoolainen talonpoika Jonas Johansson saapui parahiksi paikalle Törnerin rihkamapuodista. Sellström äityi huitomaan Johanssonia piiskallaan, tarttui häntä kurkusta ja jopa veti esiin lyhyen miekan (*hirschfångare*). Kak-sikko vangittiin päävartioon, ja mukaan joutui välikäteen jäänyt Buch, mutta lopulta vain Sellström tuomittiin maksamaan sakkoja miekan paljastamisen ja tierauhan rikkomisen vuoksi. Johanssonin reen sijainnista oikeus ei lausunut mitään.³⁸⁹

Lain lisäksi yhteisessä tilassa vallitsi oma tapakulttuurinsa, jonka mukaan tilassa toimittiin. Oikeuskäsittelyssä ei oltu lainkaan kiinnostuneita Burtzin talon kohdalle pysäytetystä reestä, mikä antaa olettaa, että Sellströmin saama kolhu tulkittiin hänen omaksi huolimattomuudekseen. Silti Sellströmin ärtymyksen taustalla oli todellinen tunne siitä, että joku oli hänen mielestään toiminut katutilassa väärin. Hevoset rekineen tai kärryineen on taatusti ollut kohteliasta jättää siten, etteivät ne ole tukkineet toisten kulkureittiä. Kuten aiemmin on todettu, kadunvarsille pysähtymisen lisäksi rekiä ja kärryjä oli tapana viedä talojen piha-piireihin, jotka päiväsaikaan toimivat suoranaisina jatkeina katutilalle.³⁹⁰ Varsinkin markkina-aikaan kaupungin kaduilla ja toreilla oli tavallista ahtaampaa. Kulkupelien sijoittelu saattoi siten herkästi aiheuttaa ristiriitaisia näkemyksiä ja tulkintoja katutilan käyttöön liittyvistä normeista.

³⁸⁶ Ks. esim. HKM General-Tull-Arrende-Societens Svenska Tullatlas, Helsingfors 1746.

³⁸⁷ KA HKäO 4.2.1791 §2, 25.2.1791 §3.

³⁸⁸ Sveriges Rikes Lag 1734, Missgärningsbalken (Pahategon Caari) cap. XXI.

³⁸⁹ KA HKäO 14.4.1777.

³⁹⁰ Niemi, Einonen, Salminen & Vahtikari 2021, 175.

Johan Sellströmin tapaus kertoo paitsi katutilassa toimimisen säännöistä myös tavasta, jolla kadun tilasta puhuttiin. Helsingin kadut oli nimetty ja tontit numeroitu, mutta käytännössä usein ilmaistiin, kenen henkilön omistaman tontin kohdalla oltiin – esimerkiksi kadun varrelle jätetty reki oli ensisijaisesti kauppias Burtzin talon kohdalla. Tilaa hahmotettiin asukkaiden ja yhteisön kautta sekä toisaalta esimerkiksi luonnonmuodostelmien ja maamerkkien avulla.³⁹¹ Kämnerinoikeudessa tapahtumapaikan täsmällinen määrittely ei ole systemaattista; se on tarpeen vain silloin, kun paikalla on käsittelyn kannalta merkitystä. Esimerkiksi vuonna 1774 kisälli Orrenin ja oppipoika Holstenin välinen katutappelu raportoitiin tapahtuneeksi porvari Hellenin talon kohdalla.³⁹² Tarkka paikan kuvailu selittyi sillä, että tappelupukarit olivat aiemmin olleet Hellenin luona nauttimassa olutta. Vuonna 1789 puolestaan oikeuden edessä tuomiolla oli porvari Nyström, joka oli aiheuttanut häiriötä kadulla satulaseppämestari Lovinin talon kohdalla. Lovinin tontti oli toki mainittava, koska Nyström oli teutoroidessaan rikkonut kyseisestä talosta ikkunaruuudun.³⁹³

Silloin kun Helsingin kämnerinoikeuden käsittelemissä rikosjutuissa mainitaan tarkka tapahtumapaikka, niissä korostuvat kaupungin keskeisimmät kulkuväylät, kuten Suurkatu, Hämeenkatu, Kluuvikatu ja Suokatu.³⁹⁴ Paikkoina mainitaan usein myös tori tai kirkon läheisyys, joka alleviivaa rikoksen tai rikos epäilyn julkista luonnetta. Keskikokoiset ja pienet kadut jäävät usein vain ”pelkiksi” kaduiksi, joiden sijaintia saati nimeä ei sen tarkemmin avata.³⁹⁵ Riitti, että rikoksen osoitettiin tapahtuneen yhteisessä tilassa tai että tierauhaa oli mahdollisesti rikottu. Kadut olivat siis erilaisia keskenään. Tila oli julkisempaa, arvokkaampaa ja kontrolloidumpaa kirkon edessä kulkevalla kadulla kuin kaupungin laitamien sivukujilla, jotka eivät samalla tavoin olleet jatkuvan valvonnan alla. Silti molempia koski sama laki, ja kaikilla kaduilla oli noudatettava tierauhaa.³⁹⁶

Kadunnimen mainitseminen tuli kyseeseen useimmiten silloin, kun rikos oli tapahtunut jollain kaupungin pääkaduista. Vuonna 1778 oltermanni Erich Gräsberg syytti luutnantti Reinholt von Essenä kimppeensa käymisestä Suurkadulla (*Stora gata*).³⁹⁷ Suurkatu oli Helsingin merkittävimpiä kulkuväyliä, joka kulki itä-länsisuunnassa kaupungin kirkon ja torin eteläpuolella.³⁹⁸ Jo kadunnimi ilmentää paikan keskeistä sijaintia ja tilan julkista luonnetta. Gräsbergin ja von Essenin nujakassa tapahtumapaikan ohella vähintään yhtä merkittävässä

³⁹¹ Tonttinumeroita ei käytetty arkisessa kielenkäytössä. Panu Savolaisen mukaan taloista tai tonteista puhuminen asukkaan nimellä on nimenomaisesti suomalainen käytäntö. Toisinaan nimet saattoivat elää ylisukupolvisesti: kun tiettyä tonttia oli totuttu kutsumaan jollain nimellä, nimi pysyi, vaikka asukas vaihtui. Einonen 2013, 132; Savolainen 2017, 68.

³⁹² KA HKäO 11.2.1774 §3.

³⁹³ KA HKäO 6.10.1789 §1.

³⁹⁴ Henrik Forsius nimeää 1750-luvun Helsingistä kymmenen pääkatua, muun muassa mainitut Suurkadun ja Hämeenkadun. Hän perustaa käsityksen pääkadusta väylän riittävään leveyteen. Forsius 1963 [1755], 49–50.

³⁹⁵ Panu Savolainen on osoittanut, että Turussa pienempien katujen ja kujien kohdalla niitä luonnehdittiin usein samaan tapaan. Tosin Turun asemakaava on vanhempi ja monin tavoin erilainen kuin Helsingin, minkä vuoksi kaupungissa oli useita kujia vailla virallisia nimiä. Savolainen 2017, 65.

³⁹⁶ Aminoff & Pesonen 1981, 32; Tuomi 1995, 195–196.

³⁹⁷ KA HKäO 23.1.1778 ja 17.3.1778 §1.

³⁹⁸ Aminoff & Pesonen 1981, 35.

asemassa oli sen tapahtuma-aika. Koska tappelu puhkesi sunnuntaina jumalanpalveluksen aikaan, kyseessä oli sapattirauhan rikkominen. Erityisen vakavan tapahtumasta teki se, että tappelu syntyi kirkon välittömässä läheisyydessä.

Mikäli rikos oli tapahtunut kauempana rakennetusta kaupunkiympäristöstä eli yleisellä tiellä kaupungin ulkopuolella, tämä ilmoitetaan tuomiokirjassa erikseen joko puhumalla maantiestä (*landsväg*) tai korostamalla tapahtumapaikkaa eri tavoin: toisinaan on keskeistä huomioida rikoksen tapahtuneen tulliaidan ulkopuolella, toisinaan taas täsmennetään rikoksen tapahtuneen ylipäättään kaupungin mailla. Jos rakennettua ympäristöä ei ollut rikospaikan välittömässä läheisyydessä, käytettiin alueesta vakiintuneita paikannimiä kuten Kluuvinlahti tai Kamppi. Kaikki paikannimet eivät välttämättä olleet virallistuneita nimityksiä mutta selkeästi vakiintuneita ilmaisuja. Tämä ilmenee viittaamalla esimerkiksi Kluuvinlahteen muodossa ”niin kutsuttu Kluuvinlahti” (*så kallade Gloviken*).³⁹⁹ Paljon käytetyt alueet ja paikat saivat nimiä käyttötarkoituksensa (esim. Kamppi⁴⁰⁰) tai luonnonmuodostelmien (esim. Kluuvinlahti⁴⁰¹) mukaan.

Kaupunkien regulointi toi mukanaan yhdenmukaistetut asemakaavat ja aloitti varhaiset, vielä muotoaan hakevat nimeämiskäytännöt. Tullessa 1700-luvulle kaupunkien katujen nimeämiseen oli jo muodostunut tiettyjä vakiintuneita käytänteitä: Kirkkokatuja ja Suurkatuja oli valtakunnassa useita mutta vain kaupungeissa.⁴⁰² Vakinaisten nimien määrä oli rajallinen ja samassa kaupungissa saattoi jopa olla useampi lähes samanniminen katu. Esimerkiksi Helsingissä kaupungin kirkkoa ympäröi kolme Kirkkokatua: läntinen, pohjoinen ja itäinen. Eteläistä Kirkkokatua ei ollut, koska sillä paikalla kulki Suurkatu.⁴⁰³ Katujen nimeäminen perustui tarpeeseen eritellä tonttien sijaintia, mutta käytännön arkielämässä katujen nimien käyttäminen esimerkiksi osoitteiden yhteydessä vakiintui vasta paljon myöhemmin 1800-luvulla.⁴⁰⁴ Keskeisimpien katujen nimiä kuitenkin käytettiin, ja yleisesti tiedettiin, missä minkäkin niminen katu kulki, vaikka katukylttejä ei välttämättä vielä ollut ennen uuden pääkaupungin rakentamista.⁴⁰⁵ Erich Gräsbergin ja Reinholt von Essenin tappelu Suurkadulla on yksi osoitus siitä, että ainakin suurimpien katujen nimet tunnettiin ja niitä käytettiin paikan määrittelyssä. On silti huomioitava, ettei kämnerinoikeuden

³⁹⁹ Ks. Savolainen 2017, 59–69. Esim. KA HKäO 4.2.1791 §2, 25.2.1791 §3.

⁴⁰⁰ Kamppi eli Kampen on saanut nimensä siitä, että se on toiminut sotaväen harjoituskenttänä. Aminoff & Pesonen 1981, 33.

⁴⁰¹ Kluuvi (*Gloet*) viittaa ruotsin kielen sanaan glo, joka tarkoittaa merestä irti kuroutunutta järveä tai matalaa lahtea. Aminoff & Pesonen 1981, 32–33. Tieteen termipankki: ”Kluuvi”. Viitattu 1.10.2024.

⁴⁰² Nikula 1970, 104; Harling-Kranck 2006, 205–227; Nummila 2012, 11–12; Tsupari 2024, 104–107. Esimerkiksi Tukholmassa Suurkatuja ja Kirkkokatuja oli eri aikoina useita eri paikoissa. Stahre, Fogelström, Ferenius & Lundqvist 1992, 668–669, 684–685.

⁴⁰³ Aminoff & Pesonen 1981, 35.

⁴⁰⁴ Harling-Kranck 2006, 223, 230–231.

⁴⁰⁵ Berndt Aminoff ja Leo A. Pesonen mainitsevat, että vuonna 1833 Helsingin katukilpiin määrättiin täydennettäväksi katujen venäjänkieliset nimet. Tämä kertoo siitä, että katukylttejä on ollut jo tätä ennen; on mahdollista, että kilvet ovat ilmestyneet uuden asemakaavan, pääkaupungin rakentamisen ja katujen uudelleennimeämisen myötä 1820-luvun kuluessa. Aminoff & Pesonen 1981, 46. Ks. myös Harling-Kranck 2006, 248–249.

tuomiokirjoista voi täydellä varmuudella erottaa sitä, mikä oli asianomaisen lausumaa tai kirjurin kirjaamaa.

Katujen virallinen nimeäminen on yksi ilmaisu esivallan kontrolloimasta yhteisestä kaupunkitilasta. Katujen ja torin kontrollia ja toisaalta niiden julkista luonnetta ilmentävät myös häpeärangaistukset, joita suoritettiin usein torilla tai esimerkiksi kirkon edustalla, kaupunkitilan julkisimmissa paikoissa. Kunnia rakentui yhteisön edessä, joten julkisessa tilassa sen puolustaminen oli tärkeää – ja rangaistuksena kunnian menetys yhteisön edessä oli tuntuva.⁴⁰⁶ Häpeärangaistuksen tarkoituksena oli kajota rikoksen tehneen kunniaan julkisessa tilassa ja yhteisön edessä.⁴⁰⁷ Vuonna 1789 sotilaan vaimo Maria Olofsdotter oli lypsänyt seppämestari Hökin lehmää luvatta Töölössä kaupunginaidan ulkopuolella. Salassa tehty teko tuotiin kaupungin julkisen ja yhteisen tilan ytimeen: Olofsdotterin rangaistuksena oli seisoa lypsykiulu kädessä raatihuoneen edustalla. Tämän rangaistuksen lisäksi Marian häpeärangaistusta jatkettiin piiskaniskuilla torilla.⁴⁰⁸ Mutta missä Maria lypsykiuluineen seiso? Helsingin vanha, huonoon kuntoon päässyt puinen raatihuone oli purettu 1780-luvun puolivälissä, eikä uutta ollut erinäisten vastusten vuoksi saatu rakennettua. Kaupungin raati koontui väliaikaisesti aivan sataman tuntumassa tulli- ja pakkahuoneella aina vuoteen 1804 saakka, jolloin uusi raatihuone lopulta saatiin pystytettyä.⁴⁰⁹ Todennäköisesti Marian rangaistus kuitenkin suoritettiin kokonaisuudessaan torilla, vanhan raatihuoneen sijoilla, joka tilana oli julkisempi kuin parin korttelin päässä seisonut tulli- ja pakkahuone.

Katujen ja torin tilan yhteisyys ilmeni erilaisina kunnossapitovelvoitteina. Katujen siisteydestä ja kunnosta huolehtimisella oli ennen kaikkea käytännöllinen puolensa, koska hyvin hoidetuilla kaduilla oli helpompaa ja turvallisempaa liikkua. Samalla kivetyt, siistit kadut olivat keskeinen osa kaupungin antamaa vaikutelmaa itsestään. Yhteistä kaupunkitilaa pidettiin kunnossa ja siistinä kaupungin asukkaiden voimin. Vanhan tavan mukaan jokainen porvari oli vastuussa siisteydestä sillä kadunpätkällä, joka oli hänen talonsa kohdalla.⁴¹⁰ Talvisin lumet oli luotava ja tiet pidettävä kulkukelpoisina, keväisin tiet puolestaan täytyi siistiä talven aikana kertyneestä roskasta. Porvareiden lisäksi huoltotöistä vastasivat toisinaan vangit, joiden vastuulla saattoi olla esimerkiksi kuolleiden eläinten kuljettaminen pois kaupungin kaduilta.⁴¹¹ Maistraatti huomautti porvareita, jos teiden kunnossapidosta luistettiin: toisinaan huoltotöitä laiminlyötiin, kaduille päästettiin vaeltamaan sinne kuulumattomiksi katsottuja eläimiä ja joskus kadulle jopa laskettiin käymälän jätteet.⁴¹² Katutilan ihanteena oli siisteys,

⁴⁰⁶ Sarkamo 2011, 11–12, 24–28.

⁴⁰⁷ Lidman 2002, 226; Lidman 2014, 10–12; Moilanen 2021, 80–82.

⁴⁰⁸ KA HKäO 17.8.1789 §1.

⁴⁰⁹ Hornborg 1950a, 390.

⁴¹⁰ Halila 1943, 164–173; Ranta 1981, 110–111.

⁴¹¹ Hornborg 1950a, 557.

⁴¹² Hornborg 1950a, 369–371. Katujen siisteyteen ja turvallisuuteen kiinnitettiin huomiota muissakin ruotsalaiskaupungeissa 1700-luvun lopulle tultaessa. Huomion kiinnittyminen teiden kuntoon ei muuttanut hefkessä yleistä asenneilmapiiriä tai vanhoja tottumuksia. Huolimattomuus teiden tai yhteisen julkisen tilan hoidossa ei ollut vain helsinkiläinen tai edes ruotsalaiskaupunkien ilmiö, ks. esim. Ranta 1978, 96; Savolainen 2017, 114–117.

turvallisuuden vuoksi sopiva leveys ja katupinnan hyvä kunto. Ihmisten lisäksi kadulla oli eläimiä, kuten hevosia, karjaa laidunmatkoilla, kissoja ja koiria sekä luonnonvaraisia eläimiä, kuten lintuja. Eläinten jätökset olivat tavallinen näky katutilassa, mutta niitä pyrittiin siivoamaan. Vaikka eläinten liikkuminen oli tavallista ja tarpeen, esimerkiksi sikojen päästäminen vapaasti kaduille aiheutti pahennusta. Eläimiä kontrolloitiin, ja tavoitteena oli pitää ne pois pihojen kasvimailta tuhoja aiheuttamasta.

Tavallisen, arkisen katutilan ylläpidon lisäksi kaupungin asukkailla oli velvollisuus osallistua kaupungin mailla kulkevien maanteiden hoitoon.⁴¹³ Vuoden 1770 huhtikuussa runsaat lumisateet olivat tukkineet kaupunkiin vievät maantiet täysin, ja paikalle odotettiin lapiotöihin porvareita tai heidän palkollisiaan. Kävi kuitenkin niin, ettei työvoimaa juuri ilmestynyt paikalle. Kaupunkilaisten selitykset kertovat siitä, miten kovalle ylimääräisten rasiusten hoitaminen usein otti tai kuinka niihin suhtauduttiin: useampi porvari oli lähettänyt paikalle apulaisen, josta ei ilmeisesti ollut suurtakaan apua. Eräistä talouksista lapiotöihin oli parhaimmillaan liennyt viinaanmenevä renki tai voimiltaan vähäinen lapsi. Moni oikeudessa asian tiimoilta kuulusteltu vetosi siihen, ettei kyseisen tien kunnossapito varmasti kuulunut juuri hänen velvollisuuksiinsa.⁴¹⁴

Yhteisen kaupunkitilan kunnossapitoon ja tilojen ihanteelliseen ulkoasuun kiinnitettiin erityistä huomiota silloin, kun kaupunkiin oli tulossa arvovieraita. Suurin painoarvo oli harvinaisilla mutta odotetuilla kuninkaan tai keisarin vierailuilla, joita varten valmisteluja saatettiin tehdä vuodenkin verran: kaupungin edustuskelpoisuutta kohennettiin vaikka sakkujen uhalla, elleivät porvarit muutoin suostuneet hoitamaan velvollisuuksiinsa.⁴¹⁵ Kaupunkiin ja Viaporiin suuntautuneiden vierailuiden ohjelmassa oli niin paraateja, katselmuksia kuin tanssiaisikiäkin; juhlahumu näkyi ja kuului kaupunkitilassa. Vuonna 1802 Kustaa IV Aadolf ja hänen puolisonsa Fredrika vierailivat Helsingissä peräti kahteen otteeseen osana kiertomatkaansa Suomessa. Kesäkuussa kaupunkiin saapui myös Fredrikan äiti, Venäjän keisarinna Elisabeth. Helsingin katujen ja muiden yhteisten tilojen kuntoon oli taatusti kiinnitetty tarkkaa huomiota, sillä keisarinna saapui kaupunkiin maanteitse ja jo vain hänen noutoaan koskevaa kärryajelua Hämeentullin läpi suunniteltiin tarkoin. Saapumisella oli seremoniallinen merkitys, minkä vuoksi kaupunkeihin oli tapana rakentaa väliaikainen kunniaportti, jollainen Helsinkiinkin oli pystytetty vierailua varten.⁴¹⁶

Valvottu katutila oli tarkoitettu kulkemiseen, yhdyssiteeksi eri alueiden ja tonttien välille. Käytännön arkielämässä katujen ja torin tilassa tapahtui paljon muutakin kuin liikkumista paikasta toiseen. Kadun tilassa kuljettiin määrätietoisesti tai etsien, pysähdyttiin kohtaamaan toisia ihmisiä, näyttäytyttiin muille tilassa kulkijoille tai joskus kuljettiin huomaamattomasti osana muuta liikennettä. Katutilalla oli monia merkityksiä sen eri käyttäjille; samoin tori oli paljon

⁴¹³ Herlitz 1924, 165.

⁴¹⁴ HKäO 29.5.1770 §2, 11.6. §1, 9.7.1771 §2. Vastaavia tapauksia ks. KA HKäO 9.9.1774 §3; 18.7.1782. Ks. velvollisuuksien laiminlyönnistä myös Kovero 1950b, 259–261.

⁴¹⁵ Hornborg 1950a, 352; Laine 2006, 52.

⁴¹⁶ Hornborg 1950a, 461–462; Kyläkoski 2016, 7, 49–55.

muutakin kuin vain kauppapaikka ja valvonnan keskus.⁴¹⁷ Yksi monista katutilan merkityksistä avartuu tutkimalla, millaisin tavoin lapset toimivat kadun tiilassa: kadulla oli ulottuvuutensa leikin tilana, kanssakäymisen paikkana ja toki myös kulkureitteinä. Lapset liikkui kaduilla omatoimisesti leikkimässä tai hoitamassa heille määrättyjä askareita, ja samalla he vasta harjoittelivat kadulla liikkumisen ja olemisen sopivaa tapaa.⁴¹⁸

Marraskuisena iltana vuonna 1789 joukko kaupungin porvareiden lapsia oli keksinyt aikansa kuluksi virittää kadulle narun, johon hämärässä kulkevat jalankulkijat saattaisivat kompastua. Kiusanteko aiheutti siinä määrin ruhjeita ja pahennusta, että vaarallinen leikki kanneltiin kaupunginpalvelijoiden tieltäväksi.⁴¹⁹ Talvella 1773 nuorukaiset viettivät sunnuntai-iltaa viskelemällä lumipalloja Suurkadulla liikkuneita ihmisiä päin. Paikalle osunut palovahti sai koltosten tekijät kiinni ja toimitti pojat palovartioon.⁴²⁰ Tapaukset kertovat leikin ja huvittelun arkisuudesta ja siitä, että lapsia ja nuoria liikkui katutilassa sallitusti omissa puuhissaan. Mutta jos leikki äityi häiriöksi, paikalle osuneet aikuiset puuttuivat asiaan. Jopa lumipallojen viskelyä verrattain arvokkaalla paikalla kuitenkin siedettiin melko pitkälle, mutta kun Töölöön tanssiaisiin suunnannut herrasväkiseurue sai kiusanteosta osansa, nuorukaisten katsottiin lopullisesti ylittäneen sopivan käytöksen rajan. Erilaiset säädöt, statukset ja ikäpolvet kohtasivat toisensa samassa tilassa, ja joskus kohtaaminen nostatti esiin konfliktin. Aivan missä tahansa lapsetkaan eivät saaneet leikkiä tai nuoret huvitella: esimerkiksi kirkkotarhassa leikki ei ollut sallittua.⁴²¹ Suurkatu oli selvästi erillään kirkko- maasta, vaikka se kulkikin kirkon ohitse. Lumipallojen viskely oli tavanomaista huvittelua, mutta lumipallosateen kohteeksi joutunut korkea-arvoinen seurue ja arvokas paikka kirkon läheisyydessä vaati tilaa valvoneelta palovahdilta toimia.

Yksittäisistä ja siten varsin harvinaisista suuttumusta aiheuttaneista sattumuksista huolimatta lasten omalakinen liikkuminen ja toiminta katutilassa oli totuttua ja sallittua. Lasten toimintaan suhtauduttiin ymmärtäväisestikin. Kesäkuuisena aamupäivänä vuonna 1773 kirvesmies Nohrströmin lapset, 12-vuotias Johan ja 7-vuotias Helena, olivat keskenään Pohjoisella Rantakadulla (*Norra Strandgatan*). Helena oli paraikaa kulkemassa kadun poikki, kun hevonen tuuppasi hänet kumoon kovaan katukiveykseen. Hevosella kovaa vauhtia ratsastanut renki Dams ei syyttänyt tapauksesta tielleen tulleita lapsia vaan puolustautui kertomalla ratsunsa aiemmasta pillastumisesta kaupungin tulliportilla. Todistajanlausunnoissa kuului huoli lasten kunnosta ja paheksunta kohdistui hevosella ratsastaneeseen renkiin, jonka tarinan todenperäisyyttä kyseenalaistettiin tarkoin.⁴²² Kovaa vauhtia ratsastavat kulkijat aiheuttivat toisinaan vaaratilanteita kaupungin kaduilla muillekin kuin lapsille, mikä osin selittää Damsiin kohdistuneita epäilyjä.

⁴¹⁷ Laitinen 2019, 141–142.

⁴¹⁸ Mispelaere 2013, 19; Sandén 2020, 53.

⁴¹⁹ KA HKäO 3.11. §3, 6.11. §2, 17.11.1789 §2.

⁴²⁰ KA HKäO 16.3.1773 §2.

⁴²¹ Sandén 2020, 50–52.

⁴²² KA HKäO 25.6.1773, 13.7.1773 §1.

Hevosten vetämien kulkupelien kontrollointi oli tärkeää, sillä rajatussa kautilassa kulkemisen täytyi olla turvallista kaikille tilaa käyttäville. Varhaismodernin ajan kaupunkitilassa kulkemista ja sen sukupuolittuneisuutta tutkinut Bob Pierik on todennut, että juuri naiset ja lapset olivat suurimmassa vaarassa joutua miesten ohjastamien kärryjen ja rekien yliajamiksi. Tilan turvalliseksi tekeminen johti säännöksiin, jotka kohdistuivat nimenomaan ajureihin – eivätkä vaikkapa lasten toimintaan. Esimerkiksi Amsterdamissa kontrolloitiin kärryjen ja rekien ajovauhtia ja myöhemmin sitä, missä niillä ylipäätään sai liikkua.⁴²³ Siten katutila ei ollut tarkoitettu vain kärryjen ja rekien kulkemiseen ja niillä tavaran kuljettamiseen, vaan hyvin monenlaisille tilan käyttäjille ja erilaisiin tarkoituksiin.

4.2.2 Kaupungin ulkoma

Kaupungin maa-alue jakaantui kahteen osaan. Tulliaidan sisäpuoli oli niin kutsuttu varsinainen kaupunkialue⁴²⁴, hallinnon ja kaupankäynnin keskus, jonne valtaosa kaupungin asutuksesta sijoittui. Aidan ulkopuolinen alue eli kaupungin ulkoma oli kruunun kaupungille myöntämää lahjoitusmaata. Se oli tarkoitettu kaupungin asukkaiden elinkeinojen turvaamiseksi eli alue oli kaupungin taloudellisessa hallinnassa. Ulkoma oli kaupungin omistamaa, mutta maata oli mahdollista vuokrata tai jakaa porvaristolle.⁴²⁵ Selkeästi yhteisten tilojen, kuten maanteiden, lisäksi kaupungin ulkomaalla oli porvareiden omistukseen myönnettyjä tontteja ja armeijan käyttöönsä ottamia alueita, mutta monilta osin ulkomaata määritteli tilan avoimuus verrattuna kaupungin tiiviisti rakennettuun ympäristöön. Mutta kuten kaupungin kadut myös ulkoma oli valtaosaltaan yhteistä tilaa: se oli yhteiseen käyttöön tarkoitettua ja yhteisesti huolehdittua maata, jonka käyttö perustui jaettuun ymmärrykseen tilankäyttöä ohjaavista säännöistä.

Kaupungin ulkoma oli tarkoitettu turvaamaan asukkaiden elinkeinot, mutta sillä oli monia muitakin merkityksiä. Alue koostui keskenään erilaisista ympäristöistä, kuten eläinten vuoksi aidatuista puutarhoista ja laitumista, avoimista metsiköistä sekä aittojen reunustamista rannoista. Helsingin ulkoma toimi paitsi maanteidensä vuoksi läpikulkualueena, sinne sijoittuivat myös monet arkipäivän työtehtävät ja alueella asui ihmisiä.⁴²⁶ Kaukaisimmat rannat, metsiköt ja pienet suot poikkesivat maanteiden varsille ja tulliporttien viereen

⁴²³ Pierik 2022, 185–186.

⁴²⁴ Esimerkiksi Ehrenströmin asemakaavassa (1817) käytetään termiä *“egentliga staden”* eli varsinainen kaupunkialue ja sen rinnalla käsitettä *“Nyländska förstaden”* eli Uudenmaan esikaupunki. Käsitepari ei ole verrannollinen tulliaidan jakamaan kaupunginmaahan, eikä vanhan asemakaavan Helsingin osalta voida puhua varsinaisesta esikaupunkiasutuksesta. *“Varsinaisen kaupungin”* ajatusta voidaan silti pitää aikalaisymmärryksenä siitä, miten kaupungin alue jakaantui eri osiin. HKA Tréshumble Projet Pour Le Plan Du Fauxbourg de Nylande à Helsingfors (1817); Stenius 1969, kartat N:o 72–74; Aminoff & Pesonen 1981, 39. Esimerkiksi Hamina ja Lappeenrannassa kaupunkilainnoitusten rakentaminen 1700-luvulla muutti kaupunkikuvaa ja alue jakaantui varsinaiseen kaupunkiin ja esikaupunkialueisiin. Halila 1975, 46–47; Ranta 1978, 69–70, 90–91, 482.

⁴²⁵ Stiernman 1733, 2064–2065; Harvia 1936, 8; Gardberg 1981, 30, 59–60; Nikula 1981, 231–237; Björklund 2010, 68.

⁴²⁶ Waris 2016 [1932], 101–102.

tiivisti rakennetusta ympäristöstä: aidatuista tonteista, manufaktuureista, perunapelloista, tupakkamaista ja näyttävistäkin puutarhoista. Agraari maisema kuului erottamattomana osana kaupunkiympäristöön, jopa tulliaidan sisäpuolelle.

Erik Wilhelm Le Moinen maalaus (Kuva 4) kuvaa Helsinkiä 1820-luvun alussa. Tiiviisti rakennettu varsinainen kaupunkialue eroaa maisemana kuvan väljemmästä etualasta, jossa ihmisen kädenjälki kuitenkin näkyy. Töölön suunnalta kuvatussa maisemassa näkyy monenlaista rakennettua ympäristöä – taloja, aitoja, teitä, viljelmiä ja laituri, joka kurottuu Kluuvinlahtea kohti. Kuvassa näkyy monenlaista ulkomaalle tavanomaista toimintaa, kuten viljelyksillä työskentelyä ja Kampin suunnalla seisovia sotilaita.

KUVA 4 HKM Erik Wilhelm Le Moine (1824), Helsinki nähtynä Kluuvinlahden yli.

Helsingin ulkomaata kuvaavat kartat auttavat hahmottamaan, millaista rakennettua ympäristöä alueella oli. Monissa koko Helsingin maa-alaa käsittelevissä kartoissa ulkomaata tosin ei kuvata yhtä tarkasti kuin varsinaista kaupunkialuetta. Tämä johtuu siitä, ettei monenkaan kartan tarkoituksena ollut dokumentoida maastoa tai rakennettua ympäristöä pikkutarkasti. Useimmissa kartoissa kuvataan vain maantiet, pellot, hakamaat sekä ne yksittäiset rakennukset, joilla oli kartan tarkoitusta palvelevaa informaatioarvoa.⁴²⁷

⁴²⁷ Ks. esim. HKA Belägenheten av Helsingfors och Sveaborg (1808); HKA Charta öfver belägenheten af Helsingfors (1820).

Helsingin ulkomaata kuvataan kattavasti esimerkiksi maanmittari Carl P. Hagströmin vuosina 1776–1777 laatimassa suurikokoisessa kartassa, jonka tarkoituksena on esittää tiluksien omistusta kaupungin ulkomaalla sekä havainnollistaa alueen maastoa ja ympäristöä ylipäätään.⁴²⁸ Kartta näyttää, kuinka Kluuvinlahden ja maantien välinen kapea kaistale oli tilusten tilkkutäkkiä Töölönlahden pohjukkaan saakka, jossa sijaitsi Töölön tiiliruukki. Kaupunginmaa jatkui maantieltä kauas länteen, aina merenlahdelle asti. Tien lounais- ja länsipuolelle avartuva kaupunginmaa – Ullanlinna, Kamppi ja Kluuvi – jatkoivat rakennettua ympäristöä. Seutu kytkeytyi kiinteästi Viaporin linnoitussaarten arkeen, sillä seudulla oli muun muassa tykistön harjoituskenttä Kampissa ja ampumarata Lapinlahden ja Hietalahden tienoilla.⁴²⁹ Kun kuljettiin Espoon tullilta lähtevää maantietä kauemmas länteen, puutarhat ja rakennukset kävivät harvemmiksi, ja maisemassa vallan saivat eläinten laidunmaat.⁴³⁰ Lopulta maantie kulki keskellä metsäisempää maisemaa kohti Pikku Huopalahden kylää. Pääasiassa Helsingin puusto oli kuusia ja mäntyjä, joskin paikoitellen seutua täplittivät pelkät paljaat kalliot. Hakkuut olivat runsaita eritoten Viaporin rakennuskausilla. Samoin runsaita määriä puuta vaati laivanrakennus, jonka volyyymi kasvoi Helsingissä 1700-luvun lopulla.⁴³¹

Vielä Töölön puoleista maa-aluetta luonnonvaraisempaa seutua oli Helsingin pohjoisrajalla, jonne kuljettiin Hämeen tullin kautta kulkevaa maantietä. Poistuttaessa kaupungista Hämeen tullin kautta oli ensin kuljettava kahden sillan halki ja ylitettävä niiden väliin jäävä Hiirisaari, jolla oli porvareiden omistamia peltoja. Aivan heti siltojen jälkeisellä alueella rakennettu ympäristö oli tiheää kuten Espoon tullin luonakin: tietä reunustivat aidatut, pääasiassa porvareiden omistamat peltotilkut. Mutta kun edettiin maantietä kohti pohjoista ja sitä myöten Helsingin ja pitäjän välistä rajaa, peltojen määrä väheni, sillä parhain viljelysmaa keskittyi Kluuvinlahden ympärille. Kaupungin pohjoisosaa hallitsivat kalliot ja pienet suot, lännessä oli kuivaa mäntymetsää.⁴³² Vaikka ulkomaalla oli hallinnollisesti samanlainen maa-alue, siinä oli monia toiminnaltaan erilaisia ympäristöjä.

Kaupungin ulkomaan karttakuvituksessa korostuvat maantiet, mutta kulkijoita ja kulkureittejä oli myös kaupungin ulkomaan metsäisillä alueilla, sillä luonnonympäristöä hyödynnettiin esimerkiksi marjastukseen, kalastukseen ja metsästykseseen. Yksi kaupunkien merkittävistä tarpeista oli kotitarvepuu: sitä hakattiin ja haettiin lähimetsistä tai ostettiin lähiseutujen talonpojilta.⁴³³ Metsissä risteili monien jalkojen tallaamia polkuja, ja kaupungin kaukaisimmillakin laidoilla oli erilaisia varastorakennuksia ja asuintorppia. Lähimetsiin eksymistä ei

⁴²⁸ KA Töölö / Tölö. Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776–1777). Ks. myös Stenius 1969, Kartta N:o 56 ja Kartta N:o 57.

⁴²⁹ Hornborg 1950a, 399.

⁴³⁰ Hornborg 1950a, 497.

⁴³¹ Kovero 1950b, 293; Tikkanen 2001, 247–249. Ylipäätään puuvarantojen riittävyyden ryhdyttiin kiinnittämään aiempaa tarkempaa huomiota 1700-luvulla, ja kruunu pyrki säätelemään hakkuita aiempaa tarkemmin. Luttinen 2012, 306–310.

⁴³² KA Töölö / Tölö. Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776–1777); Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 554–555.

⁴³³ Luttinen 2012, 220.

tarvinnut pelätä – ihmisasutuksen äänimaisema oli kuuloetäisyyden päässä.⁴³⁴ Vaikka lähes kaikkialla kaupunginmaalla näkyi ihmiskäden jälki, luonto tuli lähelle. Vielä 1700-luvun puolivälissä kaupungin mailla liikkui petoeläimiä, ja tietävästi viimeisin karhu ammuttiin Töölön suolla 1750-luvulla. Vaikka merkit petojen liikkumisesta vaikuttavat vähenevän vuosisadan loppua kohden, se ei välttämättä vähentänyt muistitietona välittyvää pelkoa lähiseuduilla kulkeneita petoja kohtaan. Varsinkin lapsia on varmasti varoiteltu kulkemasta kaukaisempiin metsiin. Mitä kauemmas oman elinpiirin tutuista reiteistä mentiin, sitä uhkaavammalta vieraat metsämaisemat tuntuivat.⁴³⁵

Varsinaisella kaupunkialueella ja sen liepeillä oli lukuisia pieniä viljelypaloja, ryytimaita, laidunmaita ja jopa puutarhoja, joista yksi kookkaimpia oli Edbomin plantaasiksi kutsuttu suuri viljelysala nykyisen Kaisaniemen puiston paikkeilla. Varsinkin 1700-luvun lopulla kaupungin vaurastuminen heijastui keittiöpuutarhojen yleistymiseen ja monipuolistumiseen. Tavallisilla pihoidilla kasvoivat edelleen kaalit ja humalat, mutta harvalukuisissa hienommissa puutarhoissa ihailtiin erilaisia hedelmäpuita aina omenoista ja päärynöistä hapankirsikoihin ja kokeiltiin erikoisempiäkin viljeltäviä, kuten hillaa. Helsingin ympäryspitäjissä puutarhoja saati puutarhureita ei vielä 1700–1800-lukujen taitteessa ollut, vaikka joillakin herrasväen tiluksilla oli esimerkiksi omenapuita tai marjapensaita.⁴³⁶

Ulkomaalla sijainneista kaupunkilaisporvareiden viljelyalueista monilla kasvatettiin vielä 1700-luvun puolimaissa ruista ja ohraa, mutta vuosisadan edetessä monet porvarit kiinnostuivat haastavasta, joskin onnistuessaan tuottoisasta tupakanviljelystä.⁴³⁷ Vuonna 1784 toimitetusta maanmittauksesta ilmenee, että kaupungin maalla käytössä olleesta viljelypinta-alasta jo lähes puolet oli käytetty tupakanviljelyyn.⁴³⁸ Näyttävimpiä ”plantaaseja” (*plantage*) olivat kauppiaina ja kunnallisporimestarina toimineen Anders Byströmin (1724–1802) puutarhat ja erityisesti tupakkamaat, joista suurimmalla oli jopa torppari.⁴³⁹ Puutarhojen koisuus ja kokeellisuus viestittivät omistajansa asemaa ja muodikkautta: tätä heijastaa varsinkin viimeisin Byströmin perustamista puutarhoista, Suruton (*Sorgfri*) Kampissa. Suruttoman salavat, kirsikkapuut ja ruutanalampi eivät olleet tarkoitettu vain Byströmin ja hänen lähipiirinsä yksityiseksi iloksi, sillä maantien vieressä sijaitseva puutarha oli avoinna muillekin kaupungin asukkaille. Yritteliäänä, joskin herkästi konkurssiin taipuvana liikemiehenä tunnettu Byström kaavaili alueelle jopa ulkoilmaravintolan perustamista.⁴⁴⁰ Varsinaisten avointen,

⁴³⁴ Esim. HKA 15.3.1811 §2.

⁴³⁵ Hornborg 1950a, 497; Luttinen 2012, 63–67, 274.

⁴³⁶ KA Töölö / Tölö. Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776–1777). Arkio 1981, 144–146; Alanko 2018, 201–205, 218, 229, 236; Schönach 2021, 214.

⁴³⁷ Alanko 2018, 218; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 242; Karonen 2004, 180–183.

⁴³⁸ Hornborg 1950a, 398.

⁴³⁹ Hornborg 1950a, 399; Möller 1981, 25–27; Alanko 2018, 219–220.

⁴⁴⁰ Möller 1981, 29–30; Häyrynen 2001, 32–35; Alanko 2018, 27–28, 48–49; Granqvist 2016, 124.

yhteiseen käyttöön tarkoitettujen kaupunkipuistojen aika koitti vasta myöhemmin 1800-luvulla.⁴⁴¹

Kaupunginaidan ulkopuolisen alueen määrittäminen juuri "ulkomaaksi" ilmenee kämnerinoikeuden tuomiokirjoissa vaihtelevin käsittein. Niitä kaikkia yhdistää alueen ulkopuolisuus kaupungista mutta kuitenkin kaupunkiin tai kaupunkilaisille kuulumisen. Kämnerinoikeuden tuomiokirjoissa kaupunginaidan ulkopuoliseen alueeseen viitataan useimmiten puhumalla alueesta "kaupungin ulkopuolella" (*utanför staden*⁴⁴²), "kaupungin vieressä" (*härvid staden*⁴⁴³)⁴⁴⁴ tai "tullin ulkopuolella" (*utanför tullen, utom tullen*⁴⁴⁵).⁴⁴⁶ Varsinainen lahjoitusmaan käsite ilmeni vain aivan tietyistä alueista puhuttaessa. Vanhankaupungin Koskelaan (*Forsby*) saatettiin viitata ilmaisuilla "*å denna stads donerade jord*" ja "*inom denna stads afståde mark*".⁴⁴⁷ Vastaavanlaista ilmaisua on käytetty Kumpulasta (*Gumtäckt*): "*Gumtäckt denna stads donerade by i Helsing socke*". Helsingin pohjoisrajalla sijainneiden Kumpulan ja Koskelan alueiden epäselvät omistajuussuhteet selittävät kämnerinoikeudessa käytettyjä, muista alueista poikkeavia ilmaisuja.⁴⁴⁸

Yleisimmät ilmaisut ("*utanför staden*", "*härvid staden*" ja "*utanför tullen*") eivät kiinnity sellaisenaan mihinkään eksaktiin paikkaan. Tarkempi sijainti ilmaistaan tarvittaessa vakiintuneiden paikannimien sekä mahdollisen yksityisomisteisen tilan tai rakennuksen avulla. Käytetyt paikannimet perustuvat vanhoihin kylännimiin, kuten Töölö (*Tölö*) tai Kumpula (*Gumtäckt*), sekä luonnonpaikkojen nimiin, kuten Kluuvi (*glo*, matala lahti) tai Sörnäinen (*Södernäs udd*, "eteläinen niemi").⁴⁴⁹ Ullanlinna (*Ulrikasborg*) puolestaan on esimerkki alueesta, joka on saanut nimensä alueelle rakennetusta linnoituksesta eli nimen taustana on rakennettu ympäristö.⁴⁵⁰ Moni edelleen käytössä oleva kaupunginosan nimi, kuten Töölö tai Sörnäinen, ovat peräisin Helsingin kaupungin varhaisvuosilta saakka tai jo ajalta sitä ennen.⁴⁵¹ Kuten jo aiemmin kadunnimien osalta todettiin,

⁴⁴¹ Länsieurooppalainen malli kaupunkipuistoista omaksuttiin Helsingin pääkaupunkisuunnitelmiin. Schönach 2021, 215. Yksityisomisteiselle tontille rakentuneet avoimet puistot heijastivat osaltaan puutarha- ja puistomuotoja. Ks. esimerkiksi Turun Surutoin, joka kuoli eritoten 1820-luvulla. Hirn 1986, 14–30.

⁴⁴² Myös hieman vaihtuvia mutta samaa tarkoittavia muotoja ilmenee, kuten "*strax utom staden*" (viittauksena Töölöön) HKA HKäO 8.7.1803 §2 ja "*härutom staden*" (viittauksena Hietaniemeen) KA HKäO 1.12.1772.

⁴⁴³ Esim. KA HKäO 6.2.1776 §3.

⁴⁴⁴ Ilmaisua voisi ylipäättään viitata sijaintiin "tässä kaupungissa", mutta myös muut ulkomaata kuvaavat ilmaisut perustuvat nimenomaan alueen määrittämiseen suhteessa varsinaiseen kaupunkialueeseen.

⁴⁴⁵ Esim. KA HKäO 5.9.1786 §1; 17.7.1789.

⁴⁴⁶ Myös muita, harvinaisempia ja lähinnä yksittäisinä esiintyviä määritelmiä ilmeni. Esimerkiksi Kampista on tullut esille ilmaus "*Kampen nära intill staden*" eli lähellä kaupunkia. KA HKäO 30.3.1798 §3.

⁴⁴⁷ KA HKäO 9.8.1799 §1, 20.8.1799 §1; Hultin 1912, 107–108.

⁴⁴⁸ HKA HKäO 27.5.1805 §2. Kumpula ja Koskela olivat Helsingin ensimmäiset lahjoitetut maa-alueet, jotka mainitaan jo vuoden 1569 privilegioissa. Harvia 1936, 7–9.

⁴⁴⁹ Luonnonpaikkojen nimeämisestä ks. esim. Luttinen 2012, 36–40.

⁴⁵⁰ Aminoff & Pesonen 1981, 20, 28, 111, 139, 144.

⁴⁵¹ Töölön varhainen kirjoitusasu *Tölöby* (1543), *Tölom* (1545). Södernäs mainitaan ensi kerran uuden Helsingin perustamisasiakirjassa 1639, mutta nimitys on todennäköisesti ollut käytössä jo tätä aiemmin. Aminoff & Pesonen 1981, 28, 139. Ks. myös Kepsu 2005, 176–178.

tuomiokirjoissa paikannimet ovat aina kirjurin kirjaamia. Siksi ei ole täysin varmaa, kuinka puhekielisiä ja laajasti käytettyjä muutkaan tilaa kuvaavat määritelmät olivat.

Vaikka ulkomaata kuvaavien ilmaisujen perusteella korostuu alueen erillisyyks, samalla määritelmät sitovat sen kaupunkiin. Jos puhuttiin selvästi kaupunginmaan ulkopuolisesta alueesta, kuten Espoosta tai Helsingin pitäjämästä, se määriteltiin yksinkertaisesti paikannimen kautta. Näitä määritelmiä käytetään useimmin silloin, kun kerrotaan jonkun tapauksen osapuolen kotipaikka.⁴⁵² Kaupungin ulkomaan sanallisen kuvailun tapa havainnollistuu kahden, kaupungin ulkomaalle sijoittuneen rikoksen kuvailussa. Vuonna 1789 Lapinlahden (*Lappviken*) rannassa tapahtuneen murtovarkauden kerrottiin tapahtuneen "Lapinlahdella, Espoon tullin ulkopuolella ja kaupungin länsipuolella", vaikka maantieteellisesti paikka on tullista ja sen tiiviisti rakennetusta ympäristöstä varsin kaukana.⁴⁵³ Tilaa kuvataan samaan tapaan ammuskelutapauksessa, joka kuitenkin tapahtui aivan erilaisessa ympäristössä – vaikka sekin sijoittui kaupungin ulkomaalle. Vuonna 1794 eräällä tupakkamaalla tapahtunut ammuskelu määriteltiin tapahtuneeksi "niin kutsutussa Kluuvissa, herra Etholénin tupakkamaalla Espoon tullin ulkopuolella kaupungin vieressä", ja tällä kertaa sijainti todella oli lähes kivenheiton päässä tulliportilta.⁴⁵⁴

Kuvailuissa määritellään tapahtumapaikka kolmella eri tavalla. Kummasakin tapauksessa tapahtumapaikka sijoitetaan ensinnäkin kaupungin ulkomaalle, tullin ulkopuolelle. "Espoon tullin ulkopuoli" viittasi kaupungin länsipuoleen, kun taas ilmaisulla "Hämeen tullin ulkopuoli"⁴⁵⁵ olisi viitattu kaupungin pohjoispuoleen. Ilmaisui "här i staden" taas olisi tarkoittanut sijaintia kaupungin sisäpuolella. Toisekseen sijaintia täsmennetään paikannimellä, Kluuvilla tai Lapinlahdella, ja Kluuvin alueelle sijoittuvassa tapauksessa korostetaan vielä sijaintia kaupungin vieressä. Kluuvin tapauksessa kuvailu on muutenkin yksityiskohtaisempaa, sillä tilaa määritellään kolmannella tavalla eli Etholénin omistaman tontin avulla. Molemmat tapaukset sattuvat kytkeytymään kauppias Carl Etholénin omistamiin tiluksiin. Lapinlahden murron kohteena oli Etholénin ranta-aitta, jota kuitenkin ei tapahtumapaikkaa määritellessä korosteta. Tapaukset osoittavat, miten keskenään erilaisia tiloja kaupungin ulkomaalla oli. Tupakkamaa oli porvarin omistamalla tontilla, joka sijaitsi lisäksi aivan kaupungin tuntumassa. Lapinlahden rantaan pystytetty aitta kuului porvarille, mutta se sijaitsi selkeämmin kaupungin yhteisellä maalla, varsin kaukana varsinaisesta aidatusta kaupunkialueesta.

Elokuisena arki-iltapäivänä vuonna 1794 Carl Etholénin tupakkamaalla Kluuvissa kuultiin yllättäen laukauksia. Laukausten kova ääni kantautui ympäröiviin puutarhoihin ja pitkin kaupungin katuja, ja erityisen kuuluvasti se

⁴⁵² Esim. KA HKäO 15.3.1808 §1.

⁴⁵³ "Lappviken utom Esbo tull på västra sidan af denna stad" KA HKäO 17.7.1789 §1.

⁴⁵⁴ "- - uti det så kallade Gloet under herr Etholens tobaks plantage utom Esbo tull här vid staden" KA HKäO 19.8.1794. §3. KA Töölö / Tölö. Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776–1777).

⁴⁵⁵ "utom Tavaste tull" KA HKäO 5.9.1786 §1.

kajahteli vastarannalle kaupungin Kluuvikadulle.⁴⁵⁶ Ääni pysäytti hetkeksi arkiset askareet, ja lukuisia ihmisiä juoksi paikalle katsomaan, mistä on kyse. Läheltä kuuluva kova ääni oli epätyypillinen ja vihjasi, ettei kaikki ollut kuten piti. Etäisempiä laukausten ääniä kantautui varmasti toisinaan ainakin sotilaiden ampu-maradalta, mutta ammuskelua ei ollut tapana kuulla näin läheltä kaupunginaitaa, saati sen sisäpuolelta.

Ensimmäisenä Etholénin tupakkamaan saavuttivat miehet, jotka olivat työskentelemässä viereisellä teurastaja Lilljemarckin tontilla. Tuota pikaa paikalle saapui juoksujalkaa kaupunginvahti Appelberg. Paikan päällä selvisi, että ampuja oli ollut 19-vuotias Petter Björkström, jonka isä työskenteli puutarhurina kauppias Etholénin palveluksessa. Ammuskelun kohteeksi olivat joutuneet tykistön kapteeni Petter Johan von Wolcken kaksi kesyhanhea, jotka olivat taaper-taneet tupakkamaalle. Björkström joutui maksamaan von Wolkelle korvausta Kluuvinrantaan ampumistaan hanhista, mutta itse ampumisesta häntä ei sako-tettu, koska tapaus sattui kaupunginaidan ulkopuolella. Kaupungissa ampumi-nen ei ollut sallittua.⁴⁵⁷

Espoon tullipiortin tiiviisti rakennettu ympäristö eli Töölön, Kluuvin ja Ul-lanlinnan alue jatkoi varsinaista kaupunkialuetta.⁴⁵⁸ Porvareiden pienet pellot, puutarhat ja laitumet olivat tiiviisti vieretyksin, ja niiden lisäksi melko lyhyen matkan päässä olivat niin telakka, sotilaiden harjoituskenttä kuin muutamia teh-taitakin, joissa työskenteli kaupungissa asuvia ihmisiä.⁴⁵⁹ Alueella kulki arkisissa toimissaan varsinkin palvelusväkeä, sotilaita sekä Espoon ja kaupungin välillä matkaansa taittavia kulkijoita. Arkiset toiminnot sitoivat ulkomaan keskeiseksi osaksi kaupungin jokapäiväistä elämää, minkä lisäksi tullin viereiset puutarhat olivat osa näkyvää kaupunkikuvaa ja äänimaisemaa. Carl Etholénin tupakka-maalla sattunut välikohtaus osoittaa, miten saumattomasti varsinkin Espoon tul-lin viereinen ympäristö kiinnittyi kaupunkiin. Tupakkamaalta kajahtaneet lau-kaukset kuuluivat väistämättä kauas ja vähäisempikin meteli olisi saattanut hä-lyttää kaupunginvahdin paikalle.

Arkielämän kannalta kaupunginaita ja tullipiortti eivät tehneet kaupungin ja sen ulkomaan välille jyrkkää eroa. Aita ei ollut ylitsepäsemätön kaupungin-muuri vaan puinen vinoaita, jonka merkitys oli osoittaa kauppa-alueen rajaa. Sa-maan tapaan puutarhoja tai laitumia ympäröineet aidat eivät olleet mahdottomia ylittää. Aita kuitenkin toimi rajan symbolina, ja sen merkitys tunnettiin. Viljelyk-siä ympäröivä aita osoitti tontin rajaa, mutta sen keskeinen tarkoitus oli pitää eläimet pois sadon kimpusta. Aitojen avulla laiduntavat eläimet pysyivät niille osoitetuilla paikoilla. Esimerkiksi vuonna 1787 pässi pääsi puskemaan pientä lasta, ja kämnerinoikeus selvitti, oliko onnettomuuden syynä eläimen vapaa

⁴⁵⁶ KA HKäO 26.8.1794 §2.

⁴⁵⁷ KA HKäO 26.8.1794 §2 ” - - vid Glostranden utom Esbo tull och stadens staqwett - - kunnande Björkström för sitt sjutande icke sakfällat så vida des skade utom stadens staqwette”.

⁴⁵⁸ Ullanlinna oli osittain kaupunginaidan sisäpuolella. HKM General-Tull-Arrende-Soci-etens Svenska Tullatlas, Helsingfors 1746.

⁴⁵⁹ Waris 2016 [1932], 77-80; Hornborg 1950a, 371-372; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 396, 554-563.

kuljeskelu vai oliko puskun aiheuttanut lapsen oma huolimaton toiminta.⁴⁶⁰ Kotieläinten kulkemista pyrittiin kontrolloimaan lisäksi hygieniasyistä, jotta eläinten jätökset eivät leviäisi kaikkialle.⁴⁶¹

Kaupunginmaan laidalla, länsiosassa Helsingin ulkomaata sijaitsi Lapinlahdeksi (*Lappvik*) kutsuttu merenlahti. Paikka oli etäällä, mutta sinne pääsi kulkemaan maantieltä poikkeavaa tietä pitkin.⁴⁶² Suojaisaan rantaan oli hyvä tulla veneellä, minkä vuoksi alueella oli ranta-aittoja. Kauppias Etholénille kuulunut aitta joutui murron kohteeksi myöhäisenä iltana heinäkuussa vuonna 1789. Ranta-aitan sopivan syrjäinen sijainti oli ilmeinen syy siihen, että sotilas Forssander ja entinen sotilas Lars Lindström valitsivat aitan ryöstökohteekseen. Mahdollisesti miesten tiedossa myös oli se, että suurkauppiaan vajassa oli jotain riittävän arvokasta varastettavaa. Murtautuminen ei ollut aivan huomaamatonta, sillä aitan kattoon täytyi tehdä reikä. Lindström oli vajassa tyhjentämässä sitä katon kautta, ja Forssander jäi vahtiin vajan ulkopuolelle. Hieman tavaraa oli ehditty saada ulos, kun Forssander huomasi miesjoukon lähestyvän rantaa. Forssander pakeni saalis mukanaan, eikä koskaan saapunut oikeuden kuulusteluun. Vajasta kiinni saatu Lindström tunnusti rikoksen ja ilmiantoi toverinsa.⁴⁶³

Rikospaikan valinta kertoo sotilaiden paikallistuntemuksesta: he olivat osanneet valita syrjäisen sijainnin mutta tiesivät varautua mahdollisiin ohikulkijiin. Helsingin seutu ihmisineen oli tullut miehille tutuksi Viaporin linnoituskomennuksen myötä, vaikka entinen sotilas Lindström olikin vastikään oleillut Ruotsissa ja palannut Helsinkiin vasta hiljattain uuden pestin toivossa. Sotilas Forssander asui mantereen puolella, ja Lindström oli asettunut hänen luokseen asumaan; rikos oli suunniteltu asuintoverin kanssa yhdessä tuumin. Kämnerioikeuden käsittelystä ei selviä, miksi paikalle osuneet sukeltaja Öberg, merimies Sundberg ja renki Gumström liikkuvat joukolla Lapinlahden rannassa torstai-iltana, mutta kulkeminen alueella ei vaikuta poikkeukselliselta. Myöhäisestä ajankohdasta päätellen kyse tuskin oli työnteosta; kenties miehet asuivat seudulla. Joka tapauksessa miehet osuivat todistamaan murtovarkautta aivan sattumalta.⁴⁶⁴

Tiiviisti rakennetulla ja asutetulla kaupunkialueella ei ollut helppoa saada etäisyyttä toisiin ihmisiin, ja kaupungissa oli totuttu elämään lähellä.⁴⁶⁵ Lars Lindströmin ja sotilas Forssanderin varkaus osoittaa, että kaupunginmaan laidoillakin riitti kulkijoita jopa ilta-aikaan, eikä alue suinkaan ollut ihmisistä autiota erämaata. Ulkomaan joka kolkassa yksin liikkumisesta kertovat osaltaan tapaturmaiset kuolintapaukset. Esimerkiksi marraskuussa 1790 kuollut mies löydettiin Humallahden rannasta, joka oli vielä Lapinlahteakin kauempana Espoon tullista ja maantiestä. Ilmeisesti löytö kuitenkin tehtiin varsin pian, koska

⁴⁶⁰ KA HKäO 15.11.1787.

⁴⁶¹ Hornborg 1950a, 370.

⁴⁶² KA Charta öfver Helsingfors stad med dess ägor i Nyland inom Borgå hård och Helsinges sochn (1776–1777).

⁴⁶³ KA HKäO 17.7.1789 §1; 21.7.1789 §1.

⁴⁶⁴ KA HKäO 17.7.1789 §1.

⁴⁶⁵ Vilkuna 1995, 251–252; Einonen 2019, 150–152.

kuolleen katoamisesta ei ollut ehditty edes huolestua.⁴⁶⁶ Poikkeuksellisempi oli tapaus, jossa menehtynyt ehti olla kateissa peräti viikon ennen kuin hänet löydettiin. Tässä tapauksessa itsemurhan tehnyt ihminen tosin oli hakeutunut Kampissa sijaitsevaan latoon.⁴⁶⁷

Ulkomaan kaukaisimmat kolkat olivat varsinaiseen kaupunkialueeseen verrattuna harvaan rakennettua ja osin metsäisempänä pysynyttä seutua, mutta mitä lähempänä kaupunginaitaa tai maantietä oltiin, sen enemmän alueella oli tiheään rakennetun kaupungin tuntu. Kaupunginmaan kaukaisimmatkaan laidat eivät tosin olleet täysin luonnontilaista ja koskematonta seutua, koska alueen asukkaat hyödynsivät luonnon antimia eri tavoin ympärivuotisesti. Toisaalta alueelle tyypilliset luonnonmuodot ja maasto-olosuhteet leimasivat voimakkaasti kaikkea kaupunginmaalla – eritoten suuria kallioita oli Helsingissä siellä täällä, ja ympäristö muuttui vähitellen vasta uuden pääkaupungin rakennustöiden myötä. Utta pääkaupunkia suunnittelemaan saapunut C. L. Engel kuvasi eräässä kirjeessään sitä, kuinka ”koko maasto on kallioista, ja kaikkialla, mihin aiotaan rakentaa uusia katuja, täytyy räjäyttää talon korkuisia kukkuloita.”⁴⁶⁸

Carl P. Hagströmin laatima, Helsingin tiluksia kuvaava suurikokoinen kartta (osa kartasta kuvassa 5) kertoo kuvituksen ohella ulkomaasta sanallisin kuvailuin: tiettyä aluetta ulkomaalla arvioidaan ”melko sileän kallion peittämäksi, harvaksi männiköksi” tai kaupungin rannan vettä ”liejuiseksi ja roskaiseksi”.⁴⁶⁹ Hagströmin kartta antaa yleiskuvan kaupungin ulkorajojen metsäisestä alueesta ja toisaalta vierekkäisistä pelloista, jotka reunustavat kumpaakin kaupunkiin kulkevaa maantietä. Pääasiassa tilojen omistajiin ja tonttirajoihin keskittyvä kartta ei anna Helsingin ulkomaasta täydellistä kuvaa, vaikka se osoittaakin yhden tavan jäsentää tilaa. Kartasta puuttuu useita rakennuksia, kuten latoja, torppia ja varastoja, eikä esimerkiksi kaikkein pienimpiä saaria ole piirretty, sillä niitä ei olla katsottu esityksen kannalta tarpeellisiksi.⁴⁷⁰ Kaupunkilaisten arkielämässä alueella oli merkityksiä, joita pelkät kartat eivät kerro. Kartat kuvaavat ensisijaisesti maastonmuotoja, pääkulkuväyliä ja tilojen omistussuhteita. Niistä ei näe arkista toimintaa tai rajojen konkreettisia merkityksiä ja vaihtelevia tulkintoja.

⁴⁶⁶ KA HKäO 12.11.1790 §1. Ks. myös KA HKäO 23.6.1785 §1: useampi alueella liikkunut ihminen huomasi kuolleen miehen Sörnäisten järvässä kaupungin pohjoisrajalla; KA HKäO 9.2.1790 §1: Kuollut mies löydettiin Töölönlahden jäältä.

⁴⁶⁷ KA HKäO 28.1.1799 §1.

⁴⁶⁸ C. L. Engel kirjeessään C. Herrlichille 1.5.1816. Kirjeen saksasta suomentanut Eila Pajastie. Sundman 1989, 45–46.

⁴⁶⁹ Kaupungin pohjoispuolella, Töölönlahden lähellä: ”Berg beväxt med ganska glå ock små tallskog”. Kaupungin pienemmän sataman rantavesi: ”Sumplig mark med sophög”. KA Töölö / Tölö. Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776–1777).

⁴⁷⁰ Esimerkiksi Etholenin ranta-aitan sijaintia ei näe Helsingin kuvaavista tai ainakaan säilyneistä kartoista.

KUVA 5 Kaupungin ulkomaata Töölön puolella. Ots Carl P. Hagströmin kartasta. KA Töölö / Tölö. Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776-1777).

Hagströmin kartan kuvaukseen on listattu karttaan numeroitujen tilusten omistajat ja merkitty sarakkeisiin peltojen, niittyjen ja metsien koko. Tieto oli kaupungille merkityksellinen, sillä vaikka tontit nimellisesti kuuluivat porvareille, viime kädessä niitä hallitsi kaupunki. Kaupungin ulkomaalla olevat porvareiden tontit rinnastuivat omistussuhteeltaan varsinaisella kaupunkialueella oleviin tontteihin. Porvarin omistussuhde tonttiinsa oli lain mukaan alisteinen. Tämä tarkoitti sitä, että kaupunki valvoi omistamansa maan käyttöä ja keräsi porvareilta tonttiyriä, ja tarvittaessa kaupungilla oli oikeus ottaa tontti takaisin hallintaansa. Kaupunki keräsi maistaan muitakin maksuja: pelloista oli maksettava peltovero ja kaupungin laidunmaan käytöstä maksettiin laidunrahaa. Käytännössä porvaristo kuitenkin katsoi omistavansa tonttinsa, eikä ollut tavatonta, että maat saattoivat vaihtaa omistajaa myynnin tai perinnön vuoksi ilman kaupungin

puuttumista asiaan.⁴⁷¹ Tällaisella tontilla oli esimerkiksi kauppias Etholénin tupakkamaa.

Porvareiden omistamat tontit ja kaupungin laidunmaat erottuivat maastosta aitojen ansiosta. Aitaaminen osoitti tontin rajaa, mutta sillä oli muitakin merkityksiä. Aidan avulla pidettiin eläimet laitumella tai toisaalta estettiin niiden pääsy viljelypalstoille. Aita ei kuitenkaan välttämättä merkinnyt tilan täyttä yksityisyyttä tai osoittanut ehdotonta kulkukieltoa aidatulle alueelle.⁴⁷² Aiemmin käsitelty Stina Holmbergin varkaustapaus osoitti, että esimerkiksi perunamaata kiertävän aidan raja oli monitulkintainen.⁴⁷³ Pelkän maasta kasvavan rohdon poimiminen saattoi vielä olla jokseenkin hyväksyttyä tai selitettävissä, mutta perunoiden kaivaminen maasta oli jo selvä varkaus. Kaupungin ulkomaalla oli monia erilaisia ympäristöjä, joiden käyttötarkoitukset ja rajat täytyi tuntea, jos alueella liikkui. Koska kulkeminen ja ulkomaan yhteiseksi tarkoitettujen antimien hyödyntäminen oli yleistä, käsitys rajojen ehdottomuudesta tai monimerkityksellisyydestä tunnettiin hyvin.

4.2.3 Meri, rannat ja satamat

Helsinki on kaupunki avomeren äärellä. Toisin kuin esimerkiksi Turussa, Tukholmassa tai monessa muussa pohjoisessa merikaupungissa Helsingissä meri avautuu suurena ulappana suoraan kaupungin rantojen edessä. Ennen kuin Kluuvinlahti kuivattiin ja täytettiin 1800-luvun kuluessa, meri ympäröi kaupunkia sen joka puolelta. Kluuvinlahti itsessään oli matala, haiseva lahti, joka jäätty talvisin ja toimi silloin talvitienä. Kaupungin itäpuolen merialue, Kruunuvuorenselkä, suojasi lukuisine saarineen kaupunkia ja sen satamaa avomeren aallokoilta. Aivan kaupungin etelärannalla meri madaltui liejuiseksi piensatama-alueeksi, ja rannalta katsoen edessä avartui suora näköyhteys Viaporiin.⁴⁷⁴

Kaupunkitilassa meren tärkeys näkyi jo siinä, kuinka tiheästi ranta-alueille oli rakennettu merelle ja laivoihin kurottelevia siltoja ja varastorakennuksia.⁴⁷⁵ Veneiden ankkuroimiselle tarkoitettujen laituriensa lisäksi rannoilla oli paikkansa lastien varastoimiselle, tullaamiselle ja mittaamiselle. Merimiesten ja kalastajien ohella merestä hyötyivät kaupungin porvarit, myös muuten kuin kauppasuhteiden vuoksi. Varsinkin 1700-luvun viimeisinä vuosikymmeninä Ullanlinnan telakka kohosi merkittävään asemaan Helsingin alueen laivanrakennusteollisuudessa. Jopa purjekangas oli paikallista työtä, sillä Johan Sederholmin buldaanitehdas aloitti toimintansa Kampissa vuonna 1777.⁴⁷⁶ Helsinkiläisporvareiden omistama laivasto kasvoi 1700-luvun viimeisinä vuosikymmeninä nopeaan tahtiin. Vielä vuonna 1795 Helsinki oli laivojen lästiluvun eli kantavuusmitan

⁴⁷¹ Harvia 1936, 15–16; Nikula 1981, 231–240; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 556. Kaupunginmaan omistussuhteet ja muutokset niissä selvitetään tarkemmin luvussa 3.2.1 *Kaupungin maat*.

⁴⁷² Sveriges Rikes Lag 1734, Bygningabalken (Rakennus Caari) cap.V; Lamberg, Katajala-Peltomaa & Toivo 2021, 43–44.

⁴⁷³ Ks. luku 3.3.1 *Jaettu elinympäristö*.

⁴⁷⁴ Kovero 1950b, 280; Laakkonen & Laurila 2001, 257.

⁴⁷⁵ Ks. esim. Wessman 2005, 60.

⁴⁷⁶ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 396–407.

perusteella niukasti valtakunnan kymmenen kärjessä, mutta vuonna 1804 Helsingin laivaston lästiluku oli jo valtakunnan neljänneksi suurin.⁴⁷⁷ Kukoistuksen vuodet jäivät pian taakse, sillä Suomen sodan jälkeen Helsingin kauppalaivasto pieneni tuntuvasti: sotatapahtumien lisäksi yhtenä syynä oli kaupungin tulipalo vuonna 1808, joka tuhosi pahasti satama-alueita.⁴⁷⁸

C. L. Engelin maalaus (Kuva 6) esittää Helsingin satamaa kahdeksan vuotta tuhoisan tulipalon jälkeen. Vaikka vanhoja rakennuksia on tuhoutunut, uusia ja huomattavan suuria ranta-aittoja tai makasiineja on jo noussut tilalle. Katajano-kan suunnalta kohti luodetta ja pohjoista katsovassa maalauksessa satama-alue näyttää silti olevan rakenteilla ja muutoksen edessä.

KUVA 6 HKM C. L. Engel (1816), Pohjoissatama.

Kaupungin rantamaisemia hallitsivat korkeat puiset ranta-aitat. Aitoista pienimmät olivat vaatimattomia, työkaluille tarkoitettuja varastoaittoja. Suurimmat, porvareiden omistamat aitat tai peräti makasiinit olivat lattiapinnaltaan mitattuna parhaimmillaan useiden satojen neliömetrien suuruisia, ja ne kurottelivat pitkälle rantaviivan ylitse, jotta laivojen lastaaminen ja purkaminen olisi mahdollisimman sujuvaa.⁴⁷⁹ Suuri tulipalo tuhosi satama-alueita pahoin, ja pääkaupungin rakentamisen myötä vanha puurakenteinen rantamaisema katosi lopullisesti.

⁴⁷⁷ Hornborg 1950a, 428–429, 441; Ojala 1999, 197–198, 241; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 404–407.

⁴⁷⁸ Kovero 1950b, 292–293.

⁴⁷⁹ Hornborg 1950a, 438–439.

Kaupunkialueella suurimmat aitat peittivät monin paikoin suoran merinäkyvän, mutta vielä korkeammalle kohosi laivojen mastoja, purjeita ja lippuja. Fregattien, kaljaasien ja monien pienempien purjealusten mastot eivät olleet ainoita Helsingin lähivesillä seilaajia. Merilinnoitus Viaporissa oli oma satamansa, ja esimerkiksi Kustaan sodan ja Suomen sodan aikana sota-aluksia näkyi Helsingin vesistöillä tavallista runsaammin. Monet kaupungin porvarit tai ympäryspiittäjien talonpojat omistivat pienempiä veneitä, joiden avulla saattoi kulkea lähisaariin tai rannikkoa myöten kaupungin lähiseuduille. Aina toukokuusta marraskuulle saakka meri oli avoinna ja purjehduskausi vilkkaimmillaan. Viimeistään joulukuussa laivat asetettiin talvilepoon ja kaukomaille suuntautuva merenkulku hiljeni täysin miltei puoleksi vuodeksi. Meren jäätyminen mahdollisti silti kulun lähisaarien ja mantereen välillä joko jalkaisin tai reellä.

Veneellä kulkeminen oli tuttua Helsingin ja sen lähiympäristön asukkaille, minkä lisäksi tiedettiin, minne veneen kanssa oli mahdollista rantautua. Vene oli joko jätettävä ulkomaalla sijaitsevalle rannalle tai ankkuroitava kaupungin laituriin tullausprosessin vuoksi. Meritullivirkailijat valvoivat varsinaisen kaupunkialueen rantoja kaupungin sisäpuolelta käsin vuorokauden ympäri. Eräänä syysyönä vuonna 1774 tullimies Grahn huomasi, että kolmihenkinen seurue ankkuroi veneensä sopimattomaan paikkaan, suoraan laivuri Rönquistin rantaan. Salakähmäisen liikkumisen syyksi paljastui salakuljetettu viinalasti. Keskiyön pimeydessä kaupunkiin saapuneen seurueen johtohahmona toimi merimies, joka ehti paeta tullivirkailijan kynsistä. Veneellä kulkeminen Helsingin lähivesillä, esimerkiksi Espoosta Helsinkiin, oli tavallista. Harva kuitenkaan lähti matkaan yöaikaan: reitti vaikuttaa olleen miehille tuttu, sillä muutoin syysyön pimeydessä olisi voinut olla liian työlästä liikkua.⁴⁸⁰

Merenkäynnin merkitys Helsingille oli niin keskeinen, että vuoden 1808 tulipalon tuhojen jälkeen satama-alueiden kunnostuksessa ei ollut varaa aikailla. Puiset laivasillat ja -laiturit sekä ranta-aitat olivat tuhoutuneet, ja jopa kivinen tulli- ja pakkahuone oli kärsinyt pahoja vaurioita. Porvareiden puisia rantavajoja ja -makasiineja nikkaroitiin pikimmiten kaupungin rantoja reunustamaan. Niitä kuitenkin jo odottivat purkutoimet. Helsingin jälleenrakennuskomitealla oli suuret suunnitelmat uuden pääkaupungin satama-alueiden kohentamiseksi, eivätkä puiset ranta-aitat soveltuneet tarkoitukseen. Entisen Kaupunginlahden sataman paikalle oli suunnitteilla kaupungin uusi kauppatori, minkä lisäksi koko satama-alueita haluttiin tehdä helppokulkuisemmaksi ja avarammaksi rantaviivaa suoristamalla. Vanhat rantarakennukset oli määrä purkaa, sillä niiden tilalle rantaviivaan oli kohoava kivetty rantalaituri, joka ulottuisi Ullanlinnasta aina Katajanokalle saakka. Rakennustyöt aloitettiin jo vuonna 1813, ja kokonaisuudessaan satama-alueiden muokkaus jatkui reilun vuosikymmenen.⁴⁸¹

Satama-alueen uudistustyöt eivät koskeneet ainoastaan alueen ulkoasua vaan satamassa ja rannoilla toimimista ylipäätään. Helsingin maistraatti kielsi 1810-luvulla kaupungin asukkaita tyhjentämästä jätteitään ja lantakuormiaan satama-alueelle. Myös pyykkärit joutuivat siirtymään toisaalle, ja myöhemmin

⁴⁸⁰ KA HAO 7.9.1774 §2.

⁴⁸¹ Kovero 1950b, 274–277.

1830-luvulla maistraatissa moitittiin uimareita, jotka olivat ottaneet tavakseen pulahtaa meriveteen makasiinilaiturilta.⁴⁸² Kenen toimintaa uudet satama-alueet palvelivat ja helpottivat? Jätteiden laskemisen toki oli jo aiemmin huomattu vaikuttavan rannan mataloitumiseen ja siten laivojen rantautumiseen. Sovelioiden pyykki- ja uimapaikkojen järjestäminen sen sijaan kielii satama- ja ranta-alueiden eriytymisestä ja muutoksesta. Rantojen kiveäminen ei ollut vain käytännöllistä vaan myös osa pääkaupungin edustavuutta. Siksi kaikkea ihmisten arkielämään kuuluvaa toimintaa ei katsottu soveliaaksi alueella, jonka ulkoasua oli merkittävästi kaunistettu ja muutettu arvokkaammaksi.

Merikaupungissa rannat ja vesistöt olivat monella tavalla osa ihmisten jokapäiväistä arkea. Jätteenlaskun, pyykkäyksen ja kalastamisen kaltaisten toimien lisäksi merta hyödynnettiin liikkumiseen. Jos venettä ei sattunut omistamaan itse, täytyi sellainen tarpeen tullessa lainata tai vuokrata toisilta. Heinäkuussa vuonna 1803 marketentti⁴⁸³ (*marquetentare*) Berndts lainasi venettä teurastajan renki (*slaktare dräng*) Husbergiltä. Berndts oli seilannut veneellä Tallinnaan ja ilmoitti sieltä myöhemmin kirjeitse, ettei valitettavasti päässyt palauttamaan lainaamaansa venettä. Husberg oli näreissään, sillä hän oli itse joutunut vuokraamaan toisen veneen työntekoaan varten ja siten menettänyt turhaan rahaa.⁴⁸⁴ Veneiden lainaaminen tai yhteiskäyttö on todennäköisesti ollut yleistä, mutta oikeuteen asti viedyt riidat veneen käytöstä olivat harvinaisia.

Elokuussa vuonna 1775 kaksi suutarin oppipoikaa oli ottanut yöllä pormestari Goviniuksen veneen kaupungin rannasta. Pormestari teki asiasta ilmoituksen kämnerinoikeudelle, koska oppipoikien epäiltiin karanneen yön selässä valtakunnan rajojen ulkopuolelle. Lopulta vene palautettiin alkuperäiseen paikkaansa hyväkuntoisena, ja ilmeni, että nuorukaiset olivat olleet vierailmassa sukulaistensa luona Sipoossa. Koska matkan tarkoitukselliset selvisivät ja vene palautettiin pian, heitä vastaan ei ollut tarpeen nostaa mitään syytteitä.⁴⁸⁵ Tällaisia yksittäisiä venevarkauksia käsiteltiin kämnerinoikeudessa muutaman vuoden välein, mutta ei siksi, etteikö toiselle kuulunutta venettä olisi lainkaan saanut käyttää matkantekoon – ongelmaksi muodostui vain se, ettei venettä palautettu, kuten asian laita oli myös Berndtsin ja Husbergin tapauksessa. Useimmiten varsinainen venevarkaus liittyi oppipoikien, palkollisten tai harvinaisimmassa tapauksissa jopa vankien karkaamiseen. Veneellä avomerelle pakeneminen oli riski mutta myös mahdollisuus päästä koettamaan onneaan toisaalla, parhaimmillaan Tallinnassa asti.⁴⁸⁶

Meri oli konkreettinen yhdysside muuhun maailmaan. Kaukomailta saapuvat alukset ja vieraat merimiehet olivat siitä näkyvin merkki. Kaukana tapahtuvat sodat tai poliittiset kärhämät kaikuivat aina Helsinkiin asti juuri meren ja sen

⁴⁸² Kovero 1950b, 281–283.

⁴⁸³ Marketentit olivat venäläisiä muonakauppiaita tai sotaväenkauppiaita. Paloheimo 2012, 72, 89.

⁴⁸⁴ KA HKäO 2.9.1803 §5.

⁴⁸⁵ KA HKäO 6.9.1775 §2.

⁴⁸⁶ KA HKäO 8.7.1779 §3; 9.7.1780 §1; HKA HKäO 30.8.1814 §1.

kulkijoiden välittämänä.⁴⁸⁷ Toisinaan sääolosuhteiden vuoksi meri kuitenkin pikemminkin erotti alueita toisistaan. Erityisen haastavia olivat rospuuttoajat: vuonna 1788 meri jäätynä jo marraskuussa, minkä vuoksi englantilainen kapteeni John Swallow jäi kuunarinsa kanssa jumiin kaupunkiin koko talveksi. Epäonni jatkui seuraavana keväänä. Kapteeni Olof Ström kuvaili, että Viaporin ja manteleen välisellä jäätillä saattoi kulkea reellä vielä niinkin myöhään kuin huhtikuun 20. päivänä.⁴⁸⁸ Meri toi kaupunkiin omanlaisensa sääolosuhteet: aavalta vesiaukealta puhaltava kolea tuuli oli arkipäivää, mutta suurimpien myrskyjen aikaan vesi saattoi tyrskytä rantakaduille ja aittojen pieliin. Silloin ei ollut asiaa vesille ja lähisaaret pysyivät tavoittamattomissa.⁴⁸⁹

Kun laiva saapui Helsinkiin, se suuntasi kohti jompaa kumpaa kaupungin satamaa. Ennen ankkuripaikan löytymistä laiva lipui jo kaupungin aluevesillä. Vesialueen raja määrittyi esimerkiksi saarien avulla. Lahtien kaltaiset alueet olivat selvärajaisia: Vanhakaupunginlahti kuului Helsingille, mutta etelässä ulkomeren ja kaupungin välinen raja ei ollut tarkkapiirteinen.⁴⁹⁰ Meren saariin, salmiin ja luotoihin viitattiin samaan tapaan kuin kaupungin ulkomaasta puhuttaessa, ilmaisulla "*här vid staden*".⁴⁹¹ Kaupunkia lähestyttäessä meri madaltui ja muuttui karikkoisemmaksi. Siksi turvallisen kulkuväylän oppaina oli kiinteitä merimerkkejä ja majakoita, joista huolehtiminen oli kaupungin luotsien tehtävä. Merireitti Helsinkiin oli kuitenkin verrattain helppokulkuinen.⁴⁹² Käytetyt ilmaiset ja merimerkkeihin liittyvät velvollisuudet kertovat siitä, miten kaupunkia ympäröivä meri oli osa kaupunkia ja samalla siitä hieman irrallinen.

Laivan saapuessa luotsiveneiden kantamaan saavuttiin osaksi kaupungin kontrollia, ja satamaan ankkuroitu laiva asettui hetkellisesti osaksi kaupunkitilaa, sen valvontaa ja järjestystä. Merillä seilanneet laivat tulivat Helsingissä osaksi kaupungin sisäpuolista tilaa, lähelle asuinkortteleita ja katuja. Jos satamassa tapahtui häiriöitä tai siellä rikottiin lakia, kaupunkitilaa valvovat partiot tai vielä todennäköisemmin sataman meritullivirkailijat olivat pian todistamassa tapahtumia.⁴⁹³ Satama itsessään oli raja samalla tapaa kuin maanteiden tulliportit ja -aidat. Erotuksena tulliporttien tilaan satamassa oleilussa oli pidempää pysyvyyttä. Satama ei ollut vain raja, vaan se oli myös välitila: pysähtymisen, tarkkailun, saapumisen ja lähtemisen tila, joka sijaitsi varsinaisen kaupunkialueen, sen ulkomaan ja ulkomeren risteämässä.

⁴⁸⁷ Esimerkiksi Yhdysvaltain vapaussota heitti varjonsa Itämerelle saakka, sillä merelle laajentunut sota johti ruotsalaislaivojenkin tarkastuksiin ja takavarikoihin. Hornborg 1950a, 424.

⁴⁸⁸ KA HKäO 8.8.1789 §1. Ks. myös 30.3.1775 §1.

⁴⁸⁹ Vuonna 1752 meri myrskysi niin, että vettä tulvi pitkin kaupungin katuja. Vastaavat rajuilmat olivat kuitenkin harvinaisia. Hornborg 1950a, 338.

⁴⁹⁰ Vesistön eteläraja määrittyi tarkemmin vasta 1900-luvun alussa. Harvia 1936, 7, 10, 24–25. Sveriges Rikes Lag 1734, Jordabalken (Maan Caari) cap. XII 4§.

⁴⁹¹ Esim. "*fartyg ligger för anckar vid den så kallade Ugnsmun här vid staden*" KA HKäO 10.10.1788 §3; "*skuta Gretha Stina kallad ligger til anckar vid Ugnsmun här vid staden*" KA HKäO 7.10.1788 §5.

⁴⁹² Hornborg 1950a, 145–152; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 517–518.

⁴⁹³ KA HKäO 9.7.1771 §1; 29.9.1789 §1; 6.7.1792 §1.

Helsingin pääsatama⁴⁹⁴ sijaitsi torin itäpuolelle ja Katajanokan pohjoispuolelle muodostuvassa lahdelmassa, eli suunnilleen samalla sijainnilla kuin Helsingin nykyinen Pohjoissatama Kruununhaassa. Pitkän, viisikymmenmetrisen laivasillan pääty oli varattu suurimmille valtamerialuksille, joista niiden rahti soudettiin satamaan pienemmillä veneillä ja proomuilla. Sataman maantieteellinen sijainti oli poikkeuksellisen suotuisa syvyytensä ja suojaisan sijaintinsa puolesta. Satamasta ja ylipäätään Helsingin rannoilta oli silti helppoa kulkea kaupungin eteen avautuvalle avomerelle.⁴⁹⁵ Kaikki kaupunkiin saapuvat ja siellä viipyvät laivat eivät tulleet pääsatamaan. Pienet laivat käyttivät torin eteläpuolella olevaa Kaupunginlahden laivalaituria, joka oli isoille aluksille liian matala.⁴⁹⁶ Satamalueiden ohella rantautumispaikkoja oli laajalti ranta-alueilla niin kaupungissa kuin sen ulkomaalla. Merillä työskentelevien ihmisten lisäksi talonpojat, porvarit ja sotilaat kulkivat tottuneesti pienemmillä veneillään saarten ja mantereen tai kaupungin ja lähiseutujen välisiä matkoja.⁴⁹⁷

Kaupunkialueen pääsatama oli kaupankäynnin ja kulkuyhteyksien portti sekä kulunvalvonnan tila, jonka kautta avautuivat yhteydet Itämeren piiriin ja kaukomaille saakka. Tiiviisti sataman läheisyydessä sijaitsi vuonna 1765 rakennettu kivinen tulli- ja pakkahuone, jossa hoidettiin kaupunkiin meriteitse tuotujen tavaroiden tullaus ja mitta.⁴⁹⁸ Tulliprosessi alkoi satamassa, jossa aluksen lasti oli purettava, punnittava, tutkittava ja asianmukaisesti raportoitava valvonnan alaisena, ja vastaava proseduuri koski myös laivan lastaamista ja lähettämistä satamasta.⁴⁹⁹ Satamatilan luonteeseen kuului tilan valvonta ja kontrolli sekä laivojen ja ihmisten vaihtuvuuden tuoma jatkuva muutos. Laivan lastaaminen ja purkamisen sekä tarkka tulliprosessi varmistivat tosin sen, että satama ei ollut samanlainen nopean läpikulun paikka kuin teiden varsilla olevat maatullit; olivathan kaupunkiin kulkevat lastitkin monessa tapauksessa paljon suurempia.

Sataman tila oli luonteeltaan erilainen kuin maatullit siksikin, että sen alueelle saapuvat laivat saattoivat oleilla paikassa pitkiä aikoja. Merimiehille ja monille kaupungissa sekä sen liepeillä asuville ihmisille satama oli paikka, jossa työskenneltiin. Vaikka moni merimies yöpyi, ruokaili ja vietti aikaansa maissa, laivoissakin asuttiin ja siellä säilytettiin henkilökohtaista omaisuutta. Laivassa ja jo merillä syntyneitä erimielisyyksiä, kuten riitoja, varkauksia tai jopa epäselviä onnettomuuksia, ratkottiin tarvittaessa kaupungin oikeusistuimessa.⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ Kämnerinoikeudessa puhutaan usein vain kaupungin satamasta, Esim. KA HKäO 30.3.1775 §1: "*fartyg - - varit nödsakat löpa in i denna stadens hamn*". Helsingin tullikartassa käytetään ilmaisua laivasatama, *skepps hamn*. HKM General-Tull-Arrende-Societens Svenska Tullatlas, Helsingfors 1746. HKA Belägenheten av Helsingfors och Sveaborg (1808). Pohjois- ja eteläsataman nimitykset yleistyvät kartoissa 1800-luvulla uuden asema-kaavan myötä. Ks. esim. Hietala, Helminen & Lahtinen 2009, 24–26. Vrt. Kovero 1950b, 274. C.L. Engelin maalaus (Kuva 6) on todennäköisesti nimetty jälkikäteen.

⁴⁹⁵ Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 517–518.

⁴⁹⁶ Hornborg 1950a, 438. HKA Belägenheten av Helsingfors och Sveaborg, 1808.

⁴⁹⁷ Arkisesta vesillä liikkumisesta esim. KA HAO 29.10.1778 §1; KA HKäO 31.8.1804 §10; HKA HKäO 3.3.1815 §2.

⁴⁹⁸ Hornborg 1950a, 438; Mannila 2006, 8; Aalto, Gustafsson & Granqvist 2020, 522.

⁴⁹⁹ Heikkinen 1994, 78–83.

⁵⁰⁰ KA HKäO 27.7.1772 §1; 7.10.1788 §5; 10.10.1788 §3.

Vaikka satamaan tulijoita ja laivojen lasteja kontrolloitiin, satama ei itsessään ollut suljettu tai aidattu tila, vaan siellä liikkui monenlaista väkeä arkisessa aherruksessaan. Heinäkuisena aamuna vuonna 1792 kaupungin satamassa puhkesi yllättävä kärhämä, jonka päätteeksi gotlantilainen kalkkilaivan laivuri Lind löi muuatta tykistösohilasta rautakangella. Kello oli tullut kuusi, jolloin satamassa oli jo käynnissä täysi työpäivä: laivojen lasteja purettiin, lastattiin, tarkastettiin, vietiin punnittavaksi ja kuljetettiin pois satamasta. Laivalaiturilla kulki merimiehiä, tullivirkailijoita ja sotilaita sekä iso joukko sekalaista työtä tekeviä miehiä (*arbets karl*). Joukossa kulki irtolaisiakin, jotka olivat hakeutuneet satamaan työmahdollisuuksien perässä. Väenpaljous oli tavallista, mutta laivuri Bertz kiinnitti huomiota väkijoukon epätavalliseen pakkautumiseen laivalaiturille. Muutamat joukosta huutelivat laivassaan olevalle Lindille uhkauksia ja herjauksia. Lindiä haukuttiin kelmiksi, joka sietäisi pieksää ja viskata mereen, jos hän astuisi laivastaan laiturille.⁵⁰¹

Laivuri Lind oli tuttu mies Helsingin satamassa. Tällä kertaa hän oli sopinut toimittavansa kalkkilastin kauppias Törnerille, joka oli lähettänyt satamaan neljä palkkaamaansa miestä noutamaan ja mittaamaan ostamaansa lastia. Yksi tästä joukosta oli rautakangesta käsilleen saanut sotilas Bergström. Satamassa syttynyt riita sai alkunsa siitä, kuka Lindin tuoman kalkkilastin lopulta sai mitata, ja äityi nopeasti kiistaksi työmiehille maksettavista palkkioista. Tunteiden kuumentuessa sotilas Bergström ja muuan toinen sotilas lopulta nousivat Lindin alukseen eivätkä poistuneet, vaikka laivuri sitä toistuvasti vaati. Lindin oli maksettava sakko pahoinpitelystä, mutta muutoin riita-asiaan saatiin selvyys ja oikeuskäsittely tuli päätökseen. Paria päivää tapahtuman jälkeen koko tapaus oli käsitelty, joten Lindin laiva oli jälleen vapaa seilaamaan ja jättämään Helsingin taakseen.⁵⁰²

Purjehduskauden aikana satama oli Helsingin keskeisimpiä ja vilkkaimpia paikkoja. Laivuri Lindin tapauksen käsittely osoittaa, kuinka paljon satama-alueella tapahtui ja miten monenlaisia työtehtäviä eri ihmiset suorittivat siellä päivittäin. Satamassa oli tarjolla paljon lyhytaikaisia pestejä ja työtilaisuuksia, mistä kertoo työmiesten ja jopa irtolaisten suuri määrä. Ihmisten ja laivojen jatkuvasta vaihtuvuudesta huolimatta satamassa toimiminen ja työnjako sujui ainakin siinä määrin yhteisymmärryksessä, ettei riitatilanteita tavallisesti tarvinnut ratkoa oikeudessa asti. Toisaalta kahnaukset työnjaosta eivät varmastikaan olleet tavattomia. Laivuri Lindin tapaus ei välttämättä olisi päätynyt lainkaan kämnerinoikeuteen, ellei hän olisi hermostuksissaan lyönyt sotilas Bergströmiä tai jos sotilaat olisivat malttaneet pysyä laiturin puolella. Oikeuskäsittelyssä annettiin painoarvoa sille Lindin rikosta lieventävälle asianhaaraksi, että sotilaat nousivat väkisin Lindin laivaan eivätkä noudattaneet laivurin pyyntöä poistua. Laivat eivät olleet samalla tavalla yhteistä tilaa kuin satama vaan vertautuivat jo laissakin yksityiseen tilaan. Koska laivat kuitenkin olivat satamassa eli kaupungin alueella, ne olivat kaupungin tuomiovallan piirissä.⁵⁰³

⁵⁰¹ KA HKäO 6.7.1792 §1.

⁵⁰² KA HKäO 6.7.1792 §1.

⁵⁰³ Laivojen rinnastumista pikemminkin yksityiseen tilaan tukee se, että satamaan tai kaupungin edustalle ankkuroidusta laivasta varastamista käsiteltiin kämnerinoikeudessa murtovar kautena. KA HKäO 7.10.1788 §5, 14.10.1788 §2. Ks. myös Sveriges Rikes Lag 1734,

Merimiehille Helsingin satama edusti joko kotia tai yhtä etappia muiden joukossa; kummassakin tapauksessa oleilu maissa oli aina väliaikaista.⁵⁰⁴ Vaikka satama oli päivisin työnteon paikka, iltaisin ja öisin laivoissa tehtiin muutakin kuin levättiin. Kesällä 1771 turkulaisen laivuri Anders Längstenin laiva ei päässyt lähtemään Helsingistä, sillä matruusit olivat lähteneet omine lupineen kapakkaan. Myös Längstenin olotilaa kuvattiin voimakkaasti humaltuneeksi, ja hänen aiheuttamansa meteli kantautui satamasta kauas.⁵⁰⁵ Levottomasta satamaelämästä kielivät tapaukset ovat kuitenkin harvassa: seuraavan kerran merimiesten satamassa viettämästä vapaa-ajasta paljastuu välähdys vasta vuodelta 1788, kun eräs göteborgilainen matruusi oli humalansa vuoksi pudonnut aamuyöllä laivasta veteen ja hukkunut.⁵⁰⁶

Ranta-alueet ja satamat olivat keskeinen ja näkyvä osa Helsingin kaupunkitilaa. Kaupankäynnin vuoksi satamat olivat oleellisia kaupungin olemassaolon kannalta, ja niillä oli tärkeä merkitys niin kaupungin asukkaille kuin muille liikkujille. Meri antoi toimeentulon sekä kulkuväylän ja loi samalla yhteyden muuhun maailmaan. Rantoja ja erityisesti satamaa kontrolloitiin, sillä se toimi rajana ja sisääntuloväylänä kaupunkiin. Fyysisenä ympäristönä satama oli toisaalta avoin, yhteinen tila mutta samalla kulunvalvonnan kannalta tärkeä kontrollipiste.

4.3 Aistittu kaupunki

4.3.1 Pimeys ja valo

Kello oli lyönyt seitsemän illalla, kun sotilaan vaimo Anna Stina Stenhalber kulki Hämeenkadun pimeydessä kuusivuotiaan tyttärensä Anna Lovisan kanssa. Elettiin marraskuun alkupäiviä, joten aurinko oli jo painunut mailleen. Monet asukkaat olivat jo vetäytyneet sisätiloihin, vaikka kapakoita ja krouveja ei vielä oltukaan suljettu. Tavalliseen tapaan kaduilla liikkui vielä koteihinsa palaavia tai pakkaa etsiviä kulkijoita, ja taloissa valvottiin. Torilta Hämeentulliin ulottuva Hämeenkatu oli kaupungin keskeisiä kulkuväyliä, mutta sekin peittyi yön hämärään, sillä kaduilla ei ollut pysyvää valaistusta. Kauempana samalla kadulla käveli timpurin vaimo Caisa Lindberg, joka oli palaamassa kotiinsa. Lindberg ei erottanut Stenhalberia ja tämän lasta, mutta hän huomasi paitahihansillaan olevan miehen kääntyvän porvari Gustaf Tillanderin pihasta torin suuntaan. Juoksuaskelein kulkeva mies katosi nopeasti pimeään. Hetken päästä rauhallisen illan katkaisivat pimeyden keskeltä nousevat kirkaisut ja naisen huuto: ”Älä lyö lastani hengiltä.”⁵⁰⁷

Missgärningsbalken (Pahategon Caari) cap. XX §5: ”Nu kommer man til annan i hans hus, gård eller farkost - -”

⁵⁰⁴ Esim. Frigren 2016, 129, 134–137.

⁵⁰⁵ KA HKäO 9.7.1771 §1.

⁵⁰⁶ KA HKäO 23.5.1788 §3.

⁵⁰⁷ KA HKäO 6.11.1789 §1, 9.11.1798 §5.

Caisa Lindberg joudutti askeleitaan kohti parkaisua. Miestä ei enää näkynyt, mutta Lindberg löysi hätääntyneen Anna Stina Stenhalberin ja hänen tyttärensä, jonka pää oli ruhjeilla. Kuulunut huuto ei ollut tavallista kadun arkea, minkä vuoksi se houkutteli paikalle väkeä. Ympäröivien talojen asukkaita kerääntyi kadulle rauhoittelemaan Stenhalberia, joka kertoi porvari Tillanderin hyökänneen hänen lapsensa kimppuun. Kertomukselle löytyi vahvistusta väkijoukosta: Caisa Lindbergin lisäksi eräs toinenkin kadulla kulkenut nainen oli havainnut saman miehen, joka oli huudon jälkeen vieläpä palannut Tillanderin pihaan. Yksi tapauksen viidestä todistajasta, tykistösotilas Eric Gullström, puolestaan kertoi oikeudessa kuulleen sisälle asti Tillanderin nimeä huudettavan: ”Tillander, älä lyö lastani hengiltä.”⁵⁰⁸

Kaupunkitila muuttuu toisenlaiseksi, kun ilta hämärtyy ja lopulta pimentyy yöksi. Ennen vuotta 1819 Helsingin kaduilla ei ollut julkisia katuvaloja, joten kaupungin yötä sekä vuoden talvipuolta määrittivät luonnollinen hämärä ja pimeys. Jos kuutamoa ei sattunut valaisemaan, tuikkivat pimeydessä vain yksittäisten käsin kannettavien lyhtyjen, kynttilöiden ja päreiden pienet valopiirit. Illan ja yön lähestyessä kaupungissa päiväselttään vierailleet kulkijat suuntasivat kotimatkalleen, ulkotöistä siirryttiin hiljalleen sisätiloihin ja ikkunaluukkuja suljettiin. Töitä ei voinut tehdä pimeässä, ja liialliset tulet altistivat tulipaloille; yön pimeydessä ei ollut syytä jatkaa valoa vaativia päivän askareita, ja pimeässä asiatta kulkeneet herättivät epäilyksiä. Ennen voimakkaiden keinovalojen aikaa luonnonkierto saneli arkirytmää. Kesäisin työpäivät olivat pidempiä kuin talvella. Yö oli aikaa levolle, mutta kaupungissa joku valvoi aina. Illan tullen palovahdit aloittivat yövuoronsa ja tullivirkailijat saivat terävöittää katsettaan hämärtyvän seudun ylle katsellessaan.⁵⁰⁹

Anna Lovisaan kohdistunut väkivallanteko on poikkeava tapaus, jollaisia kämnerinoikeudessa käsiteltiin ani harvoin. Vaikka erilaiset yhteisessä kaupunkitilassa puhjenneet tappelut ja pahoinpitelyt olivat yleisiä, ne syttyivät useimmiten miesten välisinä kiistoina, usein humalassa. Varsinkin sotilaat, merimiehet ja käsityöläisnuorukaiset viettivät vapaa-aikaansa toisinaan niin railakkaasti, että kapakoissa ja kaduilla syntyi häiritsevää meteliä, toisinaan tappeluitakin. Tykistösotilaan vaimo Margareta Lindberg kuvasi sotilaiden juopottelua tyypilliseksi osaksi kaupungin elämää: vapaa-aikaansa viettävät sotilaat joivat itsensä umpi-humalaan, eikä miesten toimintakyvystä tai järjenkäytöstä ollut sen jälkeen ta-keita.⁵¹⁰

Margareta Lindbergin kuvaus sotilaiden vapaa-ajanvietosta on säilynyt, sillä hänkin joutui poikkeuksellisen pahoinpitelyn uhriksi etsiessään miestään kaupungin kapakoista. Lindbergin mies ei ollut näyttäytynyt kotonaan koko sunnuntaipäivänä, ja lokakuinen ilta hämärtyi nopeasti. Mieheensä toimintakyvystä huolestunut vaimo jakoi pelkonsa samassa pihapiirissä asuville tuttavil-leen, kirkonköyhä Maria Lovisa Renströmille ja vasta 15 vuotta täyttäneelle pa-lovahdin tyttäreille Anna Maria Beckille. Ajautuisiko mies ympäröivissä

⁵⁰⁸ KA HKäO 9.11.1798 §5.

⁵⁰⁹ Ekirch 2005, 59–60; Garnert 2007, 119, 124–125, 127.

⁵¹⁰ KA HKäO 2.11.1798 §5.

tappeluun tai muuhun onnettomuuteen? Apu olisi tarpeen, jotta mies saataisiin kotiin ennen yötä. Kun kello oli tullut seitsemän ja kapakat olivat avanneet ovensa, naiset lähtivät etsimään Lindbergin miestä. Laki velvoitti anniskelupaikkoja pitämään ovensa suljettuna suurimman osan sunnuntaita, vaikka säädöstä pyrittiin salaa kiertämään. Lain mukaan kapakat sai avata sunnuntaisin vasta iltaseitsemältä ja yhdeksältä oli jo aika sulkea, kesäisin aukioloa sai jatkaa iltakymmeneen.⁵¹¹

Kun Margareta Lindberg lähti etsimään miestänsä, anniskelua oli taidettu jo salaa aloitella ennen laillista myyntiaikaa. Naiskolmikko suuntasi suorinta tietä porvari Gustaf Dahlbergin talolle, jossa Johan-mies useimmiten istui. Koska talon ikkunaluukut oli suljettu, Margareta joutui avaamaan niitä nähdäkseen sisällä olijat. Luukkujen avautumisen huomannut Dahlberg tulistui ja juoksi ulos tivaaamaan, kuka ulkona oli. Margareta kertoi nimensä ja sanoi etsivänsä miestänsä, minkä seurauksena Dahlberg kävi hänen kimppuunsa keskellä katua.⁵¹²

Pienen Anna Lovisan ja Margareta Lindbergin pahoinpitelyt tapahtuivat molemmat kaupungin kadulla alkuillasta mutta vuoden pimeimpänä aikana. Kummassakaan tapauksessa ilta ei ollut vielä vaihtunut yöksi, minkä vuoksi kadulla edelleen liikkui ihmisiä tavallisilla asioillaan. Varsinkin marraskuulta tammikuulle valoa on pohjoisilla alueilla vuorokaudessa niin vähän, että toimien jatkaminen hämärän ja pimeän tultua on ollut välttämätöntä ja arkista. Hämärässä sekä alkuillan ja varhaisen aamun pimeydessä liikkuminen oli kaupungissa tavallista.⁵¹³ Kämnerinoikeuteen tai aksiisioikeuteen tallentuneet kuvaukset kaupungin illasta ja yöstä painottuvat miesten, kuten sotilaiden tai käsityöläisten, kohtaamisiin ja konflikteihin sekä palovahtien ja muiden tilaa valvoneiden kulkemiseen. Mutta kuten Stenhalberin ja Lindbergin tapaukset osoittavat, kaupungin yhteiset tilat eivät olleet pimeän laskeutuessaan yksinomaan miesten tai aikuisten tilaa.⁵¹⁴

Hämrässä ja pimeässä kulkeminen kertoo tilan tuttuudesta ja siitä, kuinka kaupunkitilaan suhtauduttiin. Tilaa pidettiin turvallisena ja toisaalta liikkuminen oli välillä välttämätöntä. Sekä Stenhalberin että Lindbergin tapaukset viittaavat kulkemisen tavallisuuteen, varsinkin suurimmilla pääväylillä.⁵¹⁵ Kun Anna Stina Stenhalber kulki iltapimeässä lapsensa kanssa, Hämeenkadulla oli muitakin yksittäisiä liikkujia. Keskeisellä paikalla sijainnut Hämeenkatu oli lähellä toria ja päävartiota, mikä lisäsi kadun turvallisuutta. Sen sijaan Margareta Lindberg tukeutui ulos lähtiessään seurueeseen, josta oli apua humalaisen miehen saattamisessa kotiin. Lindbergin toiminta ei kuitenkaan vaikuta siltä, että kaupungin pienemmilläkin kaduilla kulkeminen sinänsä olisi ollut vaarallista, puhumattakaan siitä, että naisten liikkumisessa olisi ollut jotain tavatonta. Porvari Dahlbergin hyökkäys tuli täysin yllätyksenä, sillä naiset olivat hätääntyneet,

⁵¹¹ Vilkuna 2015, 126.

⁵¹² KA HKäO 2.11.1798 §5.

⁵¹³ Esim. KA HKäO 1.2.1799 §1. Granqvist 2016, 46; Savolainen 2017, 270. Vrt. Lönnqvist 1994.

⁵¹⁴ Heuvel 2019, 701.

⁵¹⁵ Panu Savolainen on tullut samaan tulokseen varhaismodernin Turun osalta. Savolainen 2017, 268–269.

juosseet eri suuntiin ja kadottaneet näköyhteyden toisiinsa. Toisin kuin Anna Lovisan tapauksessa, Lindbergin huudot eivät kuitenkaan houkutelleet kadulle ihmisjoukkoa. Jos paikalle olisi tullut todistajia, heitä olisi kuultu oikeudessa, koska Lindbergin mukana liikkuneiden naisten jääviyttä pohdittiin tarkasti. Lindbergin tapauksessa ei nimetä katua, jolla rikos oli tapahtunut. Todennäköistä on, että kyseessä oli jokin pienempi sivukatu, sillä kämnerinoikeudessa oli tapana nimetä keskeiset pääväylät. Dahlbergin kapakan maininta riitti paikanmäärittelyksi.⁵¹⁶

Yöllisen kaupungin valvontaa ei voitu suorittaa pilkkopimeässä. Palovahdit ja vartiot kantoivat lyhtyjä mukanaan, ja torin päävartiossa sekä tulliporteilla tarvittiin valonlähteitä, koska maanteillä, talviteillä ja sitä myöten kaupungin tulliporteilla oli kulkijoita vielä hämärän laskeuduttua.⁵¹⁷ Ennen Helsingin muutostöitä C. L. Engel taltioi pian katoavaa Helsinkiä maalauksin. Suurtoria kuvavassa teoksessa (Kuva 7) päävartion edustalla on nähtävissä kaksi lyhtyä, mikä kertoo siitä, että Helsingissä oli ainakin kaksi pysyvää lyhtyä jo ennen laajamittaisempaa katuvalaisua. Samanlainen käytäntö oli yleinen muissakin kaupungeissa. Esimerkiksi Turussa pimeyden keskellä valaistuna hehkuva päävartio sai turkulaisten suussa nimityksen ”makkarakattila”.⁵¹⁸

KUVA 7 HKM C. L. Engel: Suurtori (1816).

⁵¹⁶ KA HKäO 6.11.1789 §1.

⁵¹⁷ Esim. KA HAO 24.10.1776 §1; KA HKäO 4.2.1791 §2, 25.2.1791 §3.

⁵¹⁸ Garnert 1993, 65; Savolainen 2017, 91–92.

Kun vuorokausi vaihtui ja tuli yö, kaupungin kadut hiljenivät kulkijoista sekä puotien ja kapakoiden äänistä. Kaupunkia kiertäneet vartiot saattoivat pysäyttää öisen kulkijan varmistaakseen, ettei tekeillä ollut jotakin laitonta ja salakähmäistä.⁵¹⁹ Tällaisissa aikeissa liikkuvat tiesivät kyllä vältellä katuja ja maanteitä, mutta kaupungin laitamillakin oli kiinnijäämisen riski. Eräs tällainen tapaus oli Carl Etholénin ranta-aitalla tapahtunut murtovarkaus.⁵²⁰ Lapinlahden rannassa ryöstöä yrittäneet miehet jäivät kiinni alueella kulkeneiden ihmisten ansiosta ”myöhään illalla”⁵²¹: koska oli heinäkuun alku, ilta oli vielä sen verran valoisa, että paikalle kävelleet miehet erottivat selvästi, mitä ranta-aitalla tapahtui.

Kämnerinoikeuden tuomiokirjojen perusteella kuva öisestä kaupungista rakentuu pääasiassa tulliaidan sisäpuolelta käsin. Syynä on se, että valvonta oli ympärivuorokautisesti keskittynyt tulliaidan sisäpuoliselle alueelle. Lapinlahden rannassa liikkuneiden ihmisten kertomus tapahtumista on sikäli harvinaisen kuvaus illasta ja yöstä kaupungin ulkomaalla. Vaikka valvonta keskittyi kaupunginaidan sisälle, aina tarvittaessa partiointi ulottui kaikkialle kaupunginmaalle. Tulleissa päivystävät tullivirkailijat kiinnittivät katseensa nimenomaan tulliaidan liepeille, maanteille ja kauas vesistöille. Esimerkiksi Kustaa III:n kieltoain aikana tullimiehet kiersivät tutkimassa rantoja ja aittoja etsiessään kätkeytyjä viinalasteja, mutta silloinkin kaupungin ulkomaalla liikuttiin pääasiassa vain erillisen ilmoituksen tai epäilyn perusteella.⁵²²

Kaupunginaidan sisäpuolta valvottiin yön aikana kaupungin keskeisillä sisäntuloväylillä ja lisäksi kaduilla partioiden, vuodenajasta riippumatta. Valvonnan huolimatta pimeys tarjosi parhaan turvan ihmisille, jotka pyrkivät salaa kaupunkiin tai tekivät jotain kiellettyä. Eräs tällainen tapaus sattui huhtikuuisena yönä vuonna 1774, kun kaksi miestä yritti siirtää kaupunkiin salakuljettamaansa viinanassakkaa parempaan säilöön. Miehet touhusivat Tallimäellä, vain parin korttelin verran torin ja raatihuoneen pohjoispuolella. Alue oli juuri ja juuri sivussa suurimmilta kulkuväyliltä, minkä vuoksi teko olisikin voinut onnistua, ellei tullivirkailijoiden partio olisi juuri samaan aikaan kierrellyt kaupungin länsikorttelin seutuvilla. Kaupungin kallioiset ja mäkiset maastonmuodot sekä vielä maassa oleva lumi avittivat tullivirkailijoiden näköaistia, eikä korkeammalla rinneessä liikuskelevaa mieskaksikkoa voinut olla huomaamatta. Kello läheni kahta ja miesten toiminta näytti epäilyttävältä, joten tullivirkailijoiden kolmihenkinen joukko suuntasi kulkunsa kohti Tallimäkeä. Tullivirkailijoiden saapuminen ei jäänyt mieskaksikolta huomaamatta, vaikka havainto tehtiinkin liian myöhään. Vain toinen miehistä ehti etsimään itselleen huonoksi osoittautuneen piilopaikan lumisilta kallioilta.⁵²³

Valon määrä vaihtelee suuresti vuodenvaihteen mittaen, ja ihmisten arki sopeutuu erilaisiin olosuhteisiin. Hämärän ja pimeyden vastapainona kevät- ja kesäkuukausien valoisuus pidentää päivää. Kesäiltoina kaupungin kadut ovat

⁵¹⁹ Esim. KA HAO 22.10.1774 §2.

⁵²⁰ Ks. luku 4.2.2 *Kaupungin ulkomaat*.

⁵²¹ KA HKäO 17.7.1789.

⁵²² Esim. KA HAO 30.5., 20.6.1771; 4.11., 25.11., 2.12.1773; 19.10.1778.

⁵²³ KA HAO 7.4.1774 §2. Ks. myös Kilpeläinen 2017, 73.

olleet eloisampia kuin talvella samaan kellonaikaan.⁵²⁴ Vuorokauden pimeim-
män ajan hyödyntäminen näkyy selvästi niissä tapauksissa, joissa kaupunkiti-
laan on pyritty salaa. Vuoden 1773 heinäkuussa tullivirkailija J. G. Gran todisti,
kun Kruunuvuorenselän suunnalta kaupunkia lähestyi vene, joka rantautui
kauas satama-alueista porvareiden rantavajojen tuntumaan. Gran määrätti ve-
neen saapuneen ”yön pimeimpänä aikana, 9. ja 10. päivän välillä”. Veneessä ol-
leet ihmiset ehtivät paeta ja jäivät tunnistamatta. Vene kuitenkin jäi rantaan ja
viinalasti löytyi erään lesken rantavajasta. Leski vakuutti tietämättömyyttään ja
samoin osallisuutensa rikokseen kiisti porvari, jonka omaisuudeksi rantaan jää-
nyt vene paljastui. Yöllinen salakuljetus epäonnistui, mutta tekijöitä oli mahdo-
tonta tavoittaa.⁵²⁵

Helsingin ensimmäiset julkiset katuvalot syttyivät lokakuun 1. päivä
vuonna 1819, ja ne muuttivat kaupungin öistä katutilaa. Pormestari Joel Jacob
Saurénin ehdotuksesta kaupunkiin oli jo edellisvuonna päätetty hankkia kaikki-
aan 77 öljylyhtyä, jotka kaupungin läkkiseppä valmisti Pietarista hankitun lyh-
tymallin mukaisesti.⁵²⁶ Maantieteellisesti lähin ja tutuin verrokki lyhdyin valais-
tusta kaupungista oli Turku, jossa julkiset katuvalot olivat syttyneet ensi kerran
jo vuonna 1807. Turussa noudatettiin aina 1860-luvulle saakka vanhaa ruotsa-
laista käytäntöä, joka velvoitti kaupungin porvarit huolehtimaan yhteisen tilan
valaisusta: lamppu oli teetettävä itse, minkä lisäksi se oli sytytettävä ja sen pala-
misesta oli huolehdittava kaupungin määräämien aikataulujen mukaisesti.⁵²⁷
Helsingin katuvalaistuksen järjestämisessä ei kuitenkaan enää seurattu vanhaa
Turun mallin mukaista käytäntöä. Valta oli vaihtunut, ja siksi katse käännettiin
itään.

Toisin kuin Turussa Helsingissä valot hankittiin keskitetysti ja teetettiin en-
nalta suunnitellun yhtenäisen mallin mukaisesti. Tämän lisäksi valoista huoleh-
timinen järjestettiin siten, että maistraatti valtuutti toimen urakkana yhdelle hen-
kilölle (*entreprenör*). Tämä valittu henkilö hoiti tointa palkkiota vastaan, ja kau-
punki kustansi hänelle lyhtyöljyn sekä muut tarvikkeet.⁵²⁸ Kaikkinensa valais-
tuksen järjestämisestä huolehdittiin samaan tapaan kuin esimerkiksi Viipurissa,
jossa katulyhdyt olivat olleet käytössä jo vuodesta 1787. Myös viipurilaiskatujen
lyhdyt oli teetetty Pietarin mallin mukaisesti, eikä lyhtyjen sytyttäminen langen-
nut monien asukkaiden kontolle, vaan urakka huutokaupattiin vuosittain vä-
himpään summaan tyytyväille.⁵²⁹

Helsingin yhdenmukaiset katuvalot korostivat tuoreen pääkaupungin yh-
teyttä uuteen emämaahan, keisariin ja laajalti valaistuun Pietariin. Suurimmissa
eurooppalaiskaupungeissa katuvalot olivat olleet arkipäivää jo pitkään, ja Tuk-
holmassakin oli ollut lyhtyjä jo vuodesta 1749. Öljylyhdyt yleistyivät Euroopan

⁵²⁴ Laitinen 2017, 61–62.

⁵²⁵ KA HAO 17.7.1773 §3.

⁵²⁶ HKA HMA 26.10.1818 §3; 17.7.1819 §6; 21.7.1819 §5. Wiherheimo & Rein 1950, 304.

⁵²⁷ Savolainen 2015, 59–63, 71.

⁵²⁸ HKA HMA 27.9.1819 §6; 4.10.1819 §3.

⁵²⁹ Ruuth 1975, 196.

suurimmissa kaupungeissa 1600-luvun lopulla – Helsingin ensimmäisten lyhtyjen syttyessä Lontoon katuja valaisi jo seuraava innovaatio, kaasuväli.⁵³⁰

Katuvalaisun alkaessa Helsingin lyhdet olivat määrältään varsin vaatimatonta eurooppalaiseen suurkaupunkeihin nähden, mutta ne vastasivat kaupungin kokoa ja tarpeita. Kun vuosi 1819 kääntyi syksyyn ja lyhtyjen ensimmäinen sytytysajankohta lähenei, oli todettava, ettei kaikkia lyhtyjä ehditty saada valmiiksi. Kun lokakuun ensimmäinen päivä hämärtyi illaksi, kaupungissa syttyi kuitenkin jo kaikkiaan 65 lyhtyä.⁵³¹ Kaikkien lyhtyjen tarkat sijainnit eivät käy ilmi maistraatin säilyneistä suunnitelmista, mutta niiden on täytynyt sijoittua keskeisimmille kaduille ja aukioille tulliaidan sisäpuolisella alueella. Ensisijaisia valaisukohteita olivat esimerkiksi raatihuone, torin reunalla sijainnut Sederholmin talo ja Bockin talo.⁵³² Kun lyhtyjä vähitellen saatiin lisää, niitä lisättiin esimerkiksi Katajanokalle eli hieman syrjempään kaupungin keskeisimmiltä ja arvokkaimmilta kaduilta.⁵³³ Maistraatin suunnitelmissa kaupungin valaisemiseksi erityistä huomiota saivat keskeiset satama-alueet, joita muutenkin paraikaa uudistettiin. Valot tekivät pimeässä satamassa liikkumisesta turvallisempaa, mutta ennen kaikkea valot korostivat uudenlaista tilaa ja sitä, että aluetta valvottiin.

Ensimmäisen talven ajan kaupungin lyhtyjä hoiti kauppias Klementjeff⁵³⁴. Jokaisena iltana, aina lokakuun alusta maaliskuun loppuun, hänen oli määrä sytyttää lamput illalla kello kuusi ja huolehtia niiden palamisesta viiden tunnin ajan. Kello yhdentoista jälkeen lyhdet saivat sammua. Tammikuun alussa sytytystä aikaistettiin kello viiteen.⁵³⁵ Valaisun tarve kohdistui siten vuorokauden viimeisiin tunteihin porvarillisen hämärän⁵³⁶ jälkeen, joiden aikana kaduilla vielä tavanomaisesti liikkui ihmisiä. Aamuhämärän ensimmäisille kulkijoille katuja ei kuitenkaan vielä valaistu. Yhtenä syynä iltapainotteiseen valaisuun lienee se, että ilta- ja yöaikaan sattui enemmän levottomuuksia, ja toisaalta kadulla liikkuvia ihmisiä eli valon tarvisijoita oli enemmän. Vasta 1800-luvun loppupuolella sähkövalo todella pidensi päivää ja yö oli valloitettu, mutta varhaiset katu-lyhdet mukailivat totuttua elämänrytmiä.

Helsingin maistraatin pöytäkirjoissa ei erityisesti mainita, että lyhdet jätettäisiin sytyttämättä kuutamon ajaksi. Joko käytäntöä on pidetty niin itsestään selvänä, ettei sitä ole ollut tarpeen kirjata ylös, tai lyhtyjä todella on poltettu

⁵³⁰ Koslofsky 2002, 744–745; Friman & Söderström 2008, 74; Koslofsky 2011, 131–132; Savolainen 2015, 59. Pietarissa kaasuvälöt saatiin laajamittaiseen käyttöön vuonna 1839. Helsingissä ensimmäiset kaasuvälöt syttyivät teatteritalon vihkiäisissä marraskuussa 1860 ja seuraavana vuonna välöt laajenivat keskusta-alueelle. Pietiläinen 1992, 92; Venslauskene, Vozniak & Zavarikhin 2020, 5.

⁵³¹ HKA HMA 17.7.1819 §6; 10.11.1819 §5.

⁵³² HKA HMA 2.11.1818 §4. HKA HMA pöytäkirjain liitteet 13.11.1819. Kaupungin keskeisten alueiden valaisusta ks. Schivelbusch 1987, 62–63; Savolainen 2017, 110.

⁵³³ HKA HMA 19.1.1820 §1. Vastaava käytäntö kaupungin keskeisimpien katujen ja aukoiden valaisemisesta oli yleinen muuallakin Euroopassa. Myös Turussa suurimmat kadut ja kaupungin omistamat rakennukset valaistiin ensin, ja syrjäisemmät, köyhemmät asuinalueet saivat katuvalot myöhemmin. Savolainen 2017, 67, 273.

⁵³⁴ Toisinaan muodossa Clementjeff. Esim. 4.1.1820 §2.

⁵³⁵ HKA HMA 27.9.1819 §6; 9.10.1819 §3; 10.11.1819 §5; 4.1.1820 §2.

⁵³⁶ Käsitteellä tarkoitetaan vajaan tunnin mittaista ajanjaksoa illassa, jolloin aurinko on enintään kuusi astetta horisontin alapuolella. Valon määrä on selvästi vähentynyt, mutta se riittää vielä ulkona työskentelyyn. Salmi 2020, 26.

jokaisena iltana muusta valon määrästä riippumatta.⁵³⁷ Lyhtyjen sytytysajat ovat ainakin ensimmäisen talven 1819–1820 aikana olleet kiinteät, vaikka esimerkiksi maaliskuussa lyhtyjen syttyessä on vielä ollut valoisa. Tapa haki vielä muotoaan, mutta joka tapauksessa valojen merkitys ei ollut ainoastaan käytännöllinen. Lyhdyt kietoutuvat tiiviisti kaupunkitilan valtaan ja valvontaan.

Jos öistä kaupunkitilaa valvonut poliisikivalteri (*policie gevaldiger*) tai muu kaupunkia kiertänyt vahti huomasi yhdenkin lyhdyn olevan sammuksissa, siitä huomautettiin tuota pikaa maistraatille ja sitä kautta Klementjeffille, ja asia tutkittiin perinpohjaisesti. Työn laiminlyönnistä olisi seurannut sakko, mutta ainakin ensimmäisen talven aikana lyhtyjen palamiseen liittyneet ongelmat selittyivät lopulta esimerkiksi poikkeavan tuulisella säällä.⁵³⁸ Kaupunkitilaa valvovat ihmiset tarkkailivat tarkasti ja ahkerasti Klementjeffin tointa ja lyhtyjen palamista. Se osoittaa, että valojen palamista pidettiin tärkeänä asiana kaupunkitilan valvonnan kannalta.⁵³⁹

Eurooppalaisen katuvalaistuksen historiaa tutkinut Craig Koslofsky on todennut valojen palvelevan kahta tehtävää: ne auttavat näkemään ja tulemaan nähdyksi.⁵⁴⁰ Katuvalaistuksessa ja kaupunkitilassa nämä tehtävät kytkeytyvät eritoten valtaan ja valvontaan, mutta jo aiemmin valoilla oli erilaisia seremoniallisia merkityksiä. Ennen katuvalaisun aikaa erilaisia väliaikaisia valoja oli Helsingissäkin hyödynnetty esimerkiksi kuningasvierailuiden tai juhlatilanteiden yhteydessä.⁵⁴¹ Tavanomaisesta poikkeavalla valaistuksella oli mahdollisuus korostaa visuaalisesti tilanteen juhlavuutta, arvokkuutta ja huomionarvoisuutta. Varsinaisen pysyvän katuvalaistuksen on ylipäätään tulkittu ilmaisevan julkisen elämänpiirin korostumista – eli näkyvyyttä kaupunkitilassa – ja kaupunkitilan urbanisoitumista. Erityisesti varhainen katuvalaistus liittyi vielä kiinteästi kaupunkitilan valvontaan, eikä niinkään pidentänyt päivää ja lisännyt kaduilla kulkemista pimeään aikaan.⁵⁴² Vaikka Helsingin ensimmäiset öljylyhdyt eivät vielä olleetkaan myöhempien kaasusaati sähkövalojen veroisia kirkkaita pimeyden karkottajia, ne ilmensivät muutosta, jonka jokainen hämärtyvässä katutilassa liikkuva saattoi havaita.

4.3.2 Äänimaisema

Talvisena tiistaipäivänä vuonna 1799 Helsingin kaduilla kajahtelivat rummunlyönnit ja huudot. Äänimerkkien syynä oli porvari Goviniuksen ranta-aittaan edellisiltana kohdistunut mallasvarkaus, jonka tekijöitä etsittiin julkisella kuulutuksella. Rummutus kiinnitti kaupungissa olevien huomion: oliko joku havainnut poikkeavia kulkijoita, ostanut maltaita epäilyttävältä taholta tai peräti

⁵³⁷ Esimerkiksi Viipurissa, Turussa ja Tukholmassa lyhtyjä ei sytytetty, jos oli täysi kuumato. Ruuth 1975, 169; Ekirch 2005, 68; Garnert 2007, 124; Friman & Söderström 2008, 74; Savolainen 2020, 7.

⁵³⁸ HKA HMA 15.11.1819 §2; 13.12.1819 §3; 15.12.1819 §2; 22.12.1819 §1; 22.12.1820 §13; 13.3.1820 §6. HKA HMA Allegaattit 13.11.1819.

⁵³⁹ Ks. myös Schivelbusch 1987, 62–65.

⁵⁴⁰ Koslofsky 2002, 751.

⁵⁴¹ Hornborg 1950a, 461; Garnert 2007, 122–123.

⁵⁴² Koslofsky 2002, 754–755; Koslofsky 2011, 128–130, 133; Savolainen 2015, 57–59.

tietoinen varkaiden henkilöllisyydestä ja saaliin kätköpaikasta? Ääni toimi samalla varoituksena – varkaita on liikkeellä! Rummutus teki tehtävänsä, sillä se herätti monta henkilöä miettimään edellisiltana kaupungin laivalaiturin lähellä todistamiaan tapahtumia, jotka vielä olivat tuoreessa muistissa. Iltahämärässä säkin kanssa liikkuneet miehet olivat jääneet useamman kadulla kulkeneen mieleen. Ryöstäjien jäljille päästiin nopeasti.⁵⁴³

Vielä 1800-luvun alussa tiedonvälitys perustui voimakkaasti kuulemiseen: suusta suuhun leviäviin tietoihin, kirkossa ääneen luettuihin kuulutuksiin ja kaupungeissa lisäksi erilaisiin äänimerkkeihin, kuten rumpuihin ja kellonsoittoihin. Laajimman yleisön tavoittivat jumalanpalveluksissa luetut maallisen esivallan kuulutukset, joiden aiheiden skaala oli suuri. Kuulutukset saattoivat koskea erilaisia velvollisuuksia ja rasituksia, kuten yhteisten tilojen kunnossapitoa, niissä luettiin kuninkaan antamia asetuksia ja julistuksia, tiedotettiin tapahtuneista rikoksista, etsittiin kadonneita ja jopa neuvottiin esimerkiksi sairauksiin tai maanviljelyyn liittyvissä seikoissa.⁵⁴⁴ Kruunulta tulevien tiedonantojen lisäksi kirkossa kuulutettiin kaupungin maistraatin asioita.⁵⁴⁵ Tiedon kuuntelulla on pitkä historia. Kirkossa kuuluttamisen käytäntö esiintyy ensi kerran vuoden 1686 kirkkolaissa mutta on tiettävästi jo paljon sitä vanhempi.⁵⁴⁶

Kirkkokuulutusten lisäksi kaupunkien äänimaisemaan kuuluivat olennaisena osana julkiset tiedonannot, joita kuulutettiin yhteisessä katutilassa. Päivisin – paitsi ei koskaan jumalanpalveluksen aikaan – oli mahdollista kuulla rumpaleiden tuomia ajankohtaisia tiedotteita.⁵⁴⁷ Joka yö katujen risteyksissä kajahtivat palovahtien tutut huudot, jotka kertoivat kaiken olevan hyvin ja takasivat nukkujille yörauhan.⁵⁴⁸ Öinen rummutus tai kellojen kalke sen sijaan tiesi jo vakavaa onnettomuutta, kuten tulipalooa.⁵⁴⁹ Rummunlyöjän (*trumslagare*) tehtävänä oli tarpeen tullen kiertää kaupunginpalvelijan kanssa kaupungin kaduilla kuuluttamassa tiedotuksia, jotka olivat joko maistraatin määräyksiä tai muita hänelle tuotuja ajankohtaisia tiedonantoja.⁵⁵⁰ Sisällöltään tiedotteet ovat voineet olla osin päällekkäisiä kirkkokuulutusten kanssa, mutta rummutuksissa korostuu sanoman kiireellisyys. Tulipaloista ja onnettomuuksista tiedottamisen lisäksi esimerkiksi varkaudet olivat tapahtumia, joista oli tärkeää kertoa heti kun rikos oli huomattu. Näin oli mahdollista päästä nopeasti syyllisten jäljille.⁵⁵¹ Rummun ääni herätti huomion ja valpastutti kuulemaan julkista tiedonantoa.

⁵⁴³ KA HKäO 1.2.1799 §1. Ks. myös KA HKäO 24.2.1807 §7.

⁵⁴⁴ Tommila 1980, 255–256; Alanko 1999, 1–2, 19–21, 28–29, 33; Reuterswärd 2001, 80–81, 153–163; Villstrand 2006, 51–52.

⁵⁴⁵ Esimerkiksi päätös katuvalojen rakentamisesta kuulutettiin kirkossa. HA HMA 26.10.1818 §3.

⁵⁴⁶ Kirkkolaki 1686 Cap 2 §5; Reuterswärd 2001, 45–47, 52–55.

⁵⁴⁷ Rumpujen ääni liittyi myös armeijaan, jossa oli omat rumpalinsa. Jalkaväen sotilaiden marssivauhtia ylläpidettiin rummuin ja lisäksi varuskunnan arkeen kuuluivat erilaiset rummutetut merkkiäänit ja kutsusoitot. Tällainen äänimaisema on ollut varmasti tuttua Helsingissä ja sen ympäristössä. Laitinen 2020, 19.

⁵⁴⁸ Forsius 1936, [1757], 87; Helsingfors stads brand-ordning 1784, 14 “-- *tilkommer brandwaktten, under det then med ropande af hvar timmas klockslag uthålla, och continuerar hela nätterne igenom.*”; Nikula 1981, 210.

⁵⁴⁹ Schmedeman 1706, 458.

⁵⁵⁰ Savolainen 2019, 36.

⁵⁵¹ HKA HKäO 24.2.1807 §7; Savolainen 2019, 38.

Rumpalin tehtävä oli eri kaupungeissa ja eri aikoina järjestetty vaihtelevin tavoin. Useimmiten pestiä hoidettiin sivutoimisesti jonkun muun tehtävän ohessa. Samoin rummutuksen käytännöt vaihtelivat. Esimerkiksi Turussa rumpalin tehtävänä oli paitsi jakaa satunnaisia tiedonantoja, myös lyödä rumpua joka ilta siihen aikaan, kun kapakoiden oli määrä lopettaa anniskelu. Samanlainen käytäntö on hyvinkin voinut olla käytössä myös Helsingissä. Ylipäätään katu-tilassa jaettujen tiedotteiden käytänteet vaihtelivat jonkun verran kaupunkien välillä. Rumpujen sijaan erilaisia tiedotteita on eri kaupungeissa annettu kirkonkellojen soitolla, torveen puhaltamalla tai yksinkertaisesti huutamalla. Käytäntö vaihteli myös sen suhteen, oliko yöajan tavalliset kuulutukset tehtävä jokaisen tasatunnin täytyessä vai esimerkiksi vain muutaman kerran yössä.⁵⁵²

Täsmälliset käytännöt vaihtelivat eri kaupungeissa, mutta ennalta sovituille ja yhteisesti tunnetuille äänisignaaleilla, kuten rummunlyönneillä, oli joka tapauksessa keskeinen merkitys kaikkien kaupunkien asukkaiden tiedonlähteinä. Vaikka äänen lähteet ovat voineet kaupunkien välillä vaihdella, kovan äänen tuottama merkki ymmärrettiin. Äänten symboliikka viestitti, oliko kyseessä hälytys vaiko muu tiedonanto. Vaarasta kertovien signaalien lisäksi oli äänimerkkeitä, jotka liittyivät arkielämään tai harvinaisempiin juhlahetkiin.⁵⁵³ Esimerkiksi kirkonkellot kutsuivat väkeä jumalanpalvelukseen, mutta kellojen soitolla oli muitakin tehtäviä ja merkityksiä. Jo pelkän hautajaissoiton avulla kerrottiin muustakin kuin käynnissä olevasta toimituksesta, sillä se ilmensi vainajan ja hänen lähipiirinsä varallisuutta. Kellonsoitosta piti maksaa, ja mitä useampia ja isompia kelloja kajahteli, sen enemmän soittoon oli käytetty rahaa.⁵⁵⁴

Äänimerkkeitä annettiin paikoissa, josta ääni kulki laajalle alueelle. Kirkonkellojen kumu kantautui kaupungin keskeltä hyvällä säällä useiden kilometrien päähän, mutta huutamalla annetut tiedonannot täytyi kuuluttaa monessa eri paikassa, jotta tieto tavoitti kaikki korttelit.⁵⁵⁵ Samoin rumpalikin joutui kiertämään eri puolilla kaupunkia viestiään viemässä. Kuten kaupunkitilan valvonta myös kuuluttaminen on tapahtunut vain varsinaisella kaupunkialueella. Tämän vuoksi erilaiset tiedonannot ja kellonaikojen huudot eivät välittömästi tavoittaneet esimerkiksi kauempana kaupungin ulkomaalla asuvia ihmisiä.⁵⁵⁶

Kellonaikojen ilmoittaminen tapahtui tasatunnein, mistä kertoo kämnerioikeudessa esiin tuleva kaupungin asukkaiden aikaymmärrys. Kellonajat osataan kertoa lähes poikkeuksetta, mutta ne ilmoitetaan lähestulkoon aina kahden tasatunnin välille, kuten "*kläckan emellan 6 och 7 om aftonen*" – "kello kuuden ja seitsemän välillä illalla".⁵⁵⁷ Käytäntö oli tyypillinen myös muissa kaupungeissa,

⁵⁵² Halila 1942, 206; Halila 1943, 192–193; Ranta 1981, 113; Edgren 2002, 130; Savolainen 2019, 27–38.

⁵⁵³ Esimerkiksi tykinlaukaukset olivat Helsingissä merkittävien juhlatilaisuuksien merkki samoin kuin juhlaavalaistuskin. Hornborg 1950a, 542. Aikakauden juhlaavalaistuksesta ja äänisymboliikasta ks. esim. Landstedt 2023.

⁵⁵⁴ Edgren 2002, 130; Pehkonen 2008, 33; Savolainen 2019, 36.

⁵⁵⁵ Anders Johan Asp kuvaa Helsingin kellotornin äänimaisemaa seuraavasti: "*Fyra stora sköna malmklockor finnas i tornet. På ½ mils afstånd kan man höra ringningen i dessa klockor, när vädret bär åt sielfoa stället där man är.*" Hultin 1912, 132.

⁵⁵⁶ Savolainen 2017, 254–257; Savolainen 2019, 41–42.

⁵⁵⁷ KA HKäO 11.2.1774 §3. Esimerkin harvinaisemmasta, tarkasta ajanmääreestä antoi tullitarkastaja Kreuger, joka raportoi tierauhan rikkomisesta Kluuvinlahden jäällä "- - kl 1/4 till

sillä ajanmääreitä ilmoitettiin yhtenäisellä tavalla eri puolilla valtakuntaa.⁵⁵⁸ Kellonaikojen kerronnan tapa osoittaa myös sen, että ajanymmärrys ja ajankulun seuraaminen perustui pitkälti kuuloaistiin. Helsingissä oli yksi julkinen kellotaulu, joka sijaitsi kirkon kellotapulissa. Jos kellotaulun tunki, tarkan ajan saattoi katsoa ollessaan sopivalla sijainnilla kellon nähdäkseen. Vauraammalla väellä oli myös omia kelloja. Niiden määrä oli kuitenkin pieni, erityisesti mukana kannettavat taskukellot olivat harvinaisia: esimerkiksi vuonna 1805 kaupungissa oli noin kaksisataa taskukelloa, kun taas asukkaita oli hieman päälle neljätuhatta. Taskukello oli verotettava ylellisyysesine, joiden määrä valtakunnassa lisääntyi huomattavasti 1700-luvun lopulla.⁵⁵⁹ Vaikka monikaan ei vielä omistanut omaa kelloa, suurpiirteiset kellonajat olivat kaupungissa silti hyvin tiedossa äänimerkkien ansiosta.

Aikaa ilmoittavia merkkiäänä osattiin odottaa ja ne rytmittivät niin arkielämää kuin pyhäpäiviäkin. Kirkonkellojen soitto, triviaalikoulun kellot ja öiset palovahtien huudot toistuivat säännöllisin väliajoin. Ajanyymmärrykseen liittyi ihmisten ja tilan kontrollointia, sillä esimerkiksi anniskelua sai harjoittaa vain tiettyihin kellonaikoihin.⁵⁶⁰ Todennäköisesti anniskelua tapahtui kiellettyynkin aikaan – kunhan vain kapakoissa olijat maltoivat olla riittävän vaiti. Huhtikuussa vuonna 1787 kolme merimiestä oli nauttimassa ryyppyä kapakassa, joka sijaitsi kauppias Burtzin talossa torin laidalla. Oli sunnuntai-iltapäivä ja jumalanpalvelus oli vielä käynnissä, minkä vuoksi kapakka ei olisi edes saanut olla avoinna. Alkoholien vahvistamina merimiehet ryhtyivät tappelemaan. Nujakan tuottama kova meteli (*oväsende*) kantautui helposti torin päävartiolle saakka ja houkutti vartion paikalle. Kiellettyä ajankohtaa täsmennettiin kämnerinoikeudessa paitsi kellonajoin, myös kertomalla, että rikos tapahtui jumalanpalveluksen aikaan "*under svenska högmässan*".⁵⁶¹

Kaupunkitilan valvominenkin perustui pitkälti kuuloaistiin. Koska yöaika oli rauhoitettu, kuuloon perustuva valvonta hämärässä kaupungissa oli ylipäättään mahdollista. Erityisen tärkeää kuuntelu oli pimeällä ja ennen kunnollisten katuvalojen tuloa. Vaikka vahdeilla oli lyhtyjä, niiden avulla ei nähnyt kovin kauas. Erityisen heikko näkyvyys oli öinä, joina kuun valo ei auttanut kadulla kulkijaa. Yöajaksi rauhoitetussa kaupungissa poikkeava häly huomattiin herkästi. Yhtenä elokuun 1778 viimeisistä öistä palovahdit Johan Nyman ja Henrich Ångelin valvoivat torin palovartiosta ja kuulostelivat öistä kaupunkia. Keskiyö oli ohitettu, ja yö oli vielä lämmin vaikkakin jo syksyisen pimeä. Kellon lähestyessä yhtä palovahdit lähtivät vartiosta, sillä heidän oli määrä kuuluttaa öiseen aikaan tasatunnit huutamalla.⁵⁶²

Koska kellonaikojen öinen kuulutus oli rutiinia, olivat kuulutuspaikat varsin todennäköisesti vakiintuneet tiettyihin risteyskohtiin, joista äänen oli todettu

6 om aftonen". Tarkka määre viitanee siihen, että Kreugerilla on ollut käytössään kello. KA HKäO 4.2.1791 §2

⁵⁵⁸ Ågren 1998, 171–174; Savolainen 2017, 260–261.

⁵⁵⁹ Forsius 1936 [1755], 57; Herranen 1995, 227–229.

⁵⁶⁰ Ågren 1998, 45, 54–56.

⁵⁶¹ KA HKäO 27.4.1787.

⁵⁶² KA HKäO 15.9.1778 §5.

kantavan hyvin. Nymanin ja Ångelinin ensimmäisenä ajankuulutuspaikkana oli kauppias Sunnin talon ja tupakkatehtaan kulmaus Suurkadulla torin laidalla, josta matka jatkui teurastaja Remanderin talon nurkalle Itäisen Kluuvikadun kulmaukseen. Näin Suurkatua kulkien väliin jäi yksi risteys, jossa aikaa ei huu-
dettu.⁵⁶³ Nymanin ja Ångelinin työnjakona oli huutaa kellonajat vuorotellen, jolloin toinen saattoi siirtyä seuraavalle huuto paikalle jo edeltä ja kaupungin kiertäminen kävi joutuisammin. Vaikka kaupunkialue ei ollut kovin suuri, sen kaikkien katujen kiertäminen jalkaisin vei aikaa. Siksi on jopa todennäköistä, etteivät palovahdit ole kiertäneet sääntillisesti kaikkia katuja ja kuuluttaneet kellonlyömiä tasaisesti joka toisessa risteyskohdassa.

Palovahtien tasaisin väliajoin kajahtavat huudot eivät olleet öisen kaupungin ainoita ääniä. Kun Nyman ja Ångelin lähtivät kierrokselleen, toria ympäröivillä kaduilla kuului päihtyneen miesjoukon puheensorina. Kluuvia kohti suuntaavasta joukosta erkaantui kolme miestä, jotka lähtivät kävelemään kohti Ångelinia. Palovahdin lähelle puskeutuvat miehet eivät peitelleet humaltumistaan. Tavanomaiselta vaikuttava tapaus ei hätkäyttänyt palovahteja, vaan he jatkoivat matkaansa taakseen katsomatta, kehottaen kuitenkin hoipertelevia miehiä etsiytymään yöpuulle koteihinsa.⁵⁶⁴ Sinänsä julkisella paikalla juopuneena oleilu oli kiellettyä, mutta tapaus osoittaa, kuinka häiritsevän humalan raja oli käytännössä tulkinnanvarainen ja tilannesidonnainen.⁵⁶⁵

Koska miesjoukon toiminta ei vaikuttanut häiritsevän nukkuvan kaupungin rauhaa saati julkisen tilan siveellisyyttä, palovahdit lähtivät kävelemään perätysten kohti Itäistä Kluuvikatua ja Remanderin talon kulmaa. He eivät kuitenkaan ehtineet huutaa kellonaikaa, kun yhtäkkiä Nymanin päähän viuhahti sukkaan pujotettu kivi. Edellä kulkenut Ångelin kuuli kovan äänen, jota hän myöhemmin kuvasi kuin kiväärin laukaukseksi. Vertaus kertoo öisen kaupungin hiljaisuudesta, sillä kovaa heitetyn kiven kopsahdus oli äänenä yllättävä ja säpsäyttävä. Ångelin kääntyi äänen suuntaan ja näki takanaan Nymanin, joka makasi maassa verta vuotavana. Humalaiset miehet katosivat nopeasti yön pimeyteen, mutta kaduilla kaikui meteli (*bullrat*): pakenijat eivät edes yrittäneet häipyä paikalta hiljaa vaan paukuttivat mennessään talojen nurkkia kivillä tai kepeillä.⁵⁶⁶

Päihtynyt puheensorina ei ollut lainkaan tavatonta kaupungissa, jossa oli monia kymmeniä kapakoita, ja aikakautena, jona viinaryyppyjen nauttiminen tai olutpenkissä istuminen olivat tärkeä osa arkista elämänmenoa.⁵⁶⁷ Kaikenlaiseen häiriöksi tulkittuun metelöimiseen kuitenkin puututtiin. Yhtenä heinäkuun iltana vuonna 1789 muuan hantlankari pidätettiin, sillä hän piti kaupungin kadulla koväänistä mekkalaa.⁵⁶⁸ Kadulla kulkeneet ihmiset kiinnittivät huomionsa kävelykeppiä paukuttaneeseen mieheen, joka välillä istui kadulle juomaan

⁵⁶³ Aminoff & Pesonen 1981, 35; Hietala, Helminen & Lahtinen 2009, 12. Kellonaikojen huutamisesta kadunkulmalla ks. myös HKA HKäO 20.6.1800 §2: "*Brandvaktens karlarna - - Löfroos och Beck, med herr Samuel Liljemarcks gårds hörn skulle förrätta den vanliga klockslagsropningen*".

⁵⁶⁴ KA HKäO 15.9.1778 §5.

⁵⁶⁵ Rähä, 2010, 423–437; Vilkuna 2015, 24, 110–111.

⁵⁶⁶ KA HKäO 15.9.1778 §5.

⁵⁶⁷ Kilpeläinen 2017, 36.

⁵⁶⁸ "*- - stort buller och oväsande, på öppen gata här i staden*". KA HKäO 29.7.1789 §1.

olutta tuopista ja tarjosi sitä ohikulkijoille. Miehen toiminta ei kuitenkaan vaikuttanut herättäneen kadulla kulkeneiden keskuudessa erityistä pahennusta tai pelkoa. Koska äänekäs ilonpito kuitenkin sattui sunnuntaille ja vielä kaupungin keskeiselle paikalle lähelle kirkkoa, oli kaupunkitilaa valvovien palovahtien puututtava asiaan. Muut todistajat eivät halunneet kämnerinoikeudessa lausua mitään varmaa sen puolesta, oliko syytetty edes päihtynyt. Kaikki eivät kokeneet miehen toimintaa ja aiheuttamaa melua häiritsevänä.

Kuten todettua, erityisen paheksuttavaa metelöinti oli sunnuntaina, pyhäpäivänä. Häiritsevän metelin taustalla oli lähestulkoon aina humalatile, joka oli määritetty rikokseksi. Huutelu, hakkaaminen, tappelu ja epäsopu eivät jääneet huomaamatta ainakaan varsinaisella kaupunkialueella, jossa kielletystä toiminnasta kertovat äänet kantautuivat herkästi tilaa valvovien korviin. Tyypillistä kämnerinoikeudessa käsitellyille metelöintitapauksille on se, että ne tapahtuivat useimmiten juuri sunnuntaina ja niitä käsiteltiin sapattirikoksina. Työskentelystä vapaa sunnuntai saattoi toki vaikuttaa siihen, että päihtyneitä oli liikkeellä tavallista arkipäivää enemmän. Joka tapauksessa heidän aiheuttamaansa meteliä ei pyhäpäivänä siedetty samalla tavalla kuin arkena.⁵⁶⁹

Humalaisten metelöinnin lisäksi virkavalta puuttui pyhäpäivisin hanakasti muuhunkin häiriökäyttäytymiseen. Vuonna 1789 kämnerinoikeus tuomitsi sakkoihin kaupungissa asuvan renki Olof Pettersonin, joka oli sunnuntaipäivänä ammuskellut omaksi huvikseen kauppias Etholinin tiluksilla (*gård*). Petterson vetosi siihen, ettei tiennyt ammuskelun olevan kiellettyä.⁵⁷⁰ Kämnerinoikeuden niukkasanaan käsittely ei poikkeuksellisesti anna tarkkaa määritelmää siitä, tapahtuiko ammuskelu kaupungin sisäpuolella kauppiaan pihapiirissä vai kenties aidan ulkopuolisilla tiluksilla. Paikka oli joka tapauksessa sellainen, josta ääni kantautui monien korviin ja sai vahdit suunnistamaan paikalle. Tuomiota julistettaessa oikeus vetosi lyhyesti useisiin ammuskelukieltoihin: tuomittavinta tapauksessa oli todennäköisesti nimenomaan ammuskelun ajankohta sunnuntaina.⁵⁷¹

Ammuskelusta lähtevät äänet olivat tulleet tutuksi Helsingissä asuville ja sen alueella kulkeville varsinkin 1700-luvun jälkipuolella. Sotilaiden harjoittelusta kantautui ampumisen ääniä, minkä lisäksi metsästystä harjoitettiin kaupungin ja lähipitäjien maille kuuluvissa metsissä. Vuonna 1757 Henrik Forsius kuvasi Helsinkiä käsittelevässä paikalliskuvauksessaan⁵⁷², että ampumisesta ja räjäyttelystä syntyvä melu oli Helsingissä suorastaan tavallista.⁵⁷³ Renki Olof Pettersonin harjoittama ammuskelu kuitenkin oli poikkeus äänimaisemaan, sillä

⁵⁶⁹ Esim. KA HKäO 6.3.1772 §4; 22.5.1781 §1; HKA HKäO 3.5.1814 §2; 23.8.1816 §5; 8.10.1816 §6; Vilkuna 2015, 358–365.

⁵⁷⁰ KA HKäO 3.7.1789 §1.

⁵⁷¹ " - - förordningen af den 23 december 1721 och flere derefter i samma ämne" KA HKäO 3.7.1789 §1.

⁵⁷² Nimellisesti Forsiuksen teos on akateeminen tutkielma, mutta tekstilajia kuvaa parhaiten paikalliskuvaus, jollaisia 1700-luvulla laadittiin useista kaupungeista. Tommila 1989, 39–40.

⁵⁷³ Forsius 1936 [1757], 86; Screen 2007, 190. Lintujen metsästystä harjoitettiin kaupungin laidoilla yleisesti vielä 1800-luvun loppupuolella. Haapanen 2001, 115–116.

ampuminen on tavanomaisesti kantautunut kuulijan korviin vasta kauempaa kaupungin ulkomaalta – ja silloinkin arkisin.

Kaikki häiriöksi yltäneet metelit eivät päätyneet oikeuteen tai vaatineet vahteja tilanteen taltuttamiseksi, vaan asukkaat ratkoivat heitä kiusanneita meluja itse tilanteessa. Marraskuussa vuonna 1811 joukko leipurin oppipoikia ja venäläisiä sotilaita aiheutti häiritseviä ääniä vuokrahuoneessa kirvesmies Gustaf Sederholmin taloudessa. Tiistai-iltaa oli lisäksi säestämässä muuan ruotsalainen viulisti, jonka yllyttämänä musiikki ja ilonpito kasvoivat nukkuvia asukkaita häiritseväksi meteliksi (*oljud*). Lopulta Sederholmin vaimo kävi vaatimassa seuruelta hiljaisuutta, mutta tilanne äityi väkivaltaiseksi.⁵⁷⁴

Gustaf Sederholm kuvasi kämnerinoikeudelle miesjoukon aiheuttamaa äänimaisemaa termillä ”*oljud*”, joka tarkoittaa häiritsevää melua, erityisesti öisin. Tappelun, juopuneiden huutelun ja tahallisen yöajan häiritsemisen kaltaisia tilanteita kuvattiin myös termeillä ”*buller*” ja ”*oväsen*”. Nämä kolme sana viittaavat kaikki rauhaa häiritsevään meluisuuteen ja sopimattomaan äänenkäyttöön, jota pidettiin paheksuttavana tai tuomittavana.⁵⁷⁵ Sanaparina toistuu nimenomaan ”*buller och oljud*”⁵⁷⁶, joka vaikuttaa viittaavan häiritsevään meteliin ja korostaa rauhan rikkomista nimenomaan yöaikaan. Harvinaisemmin käytetty ”*oväsen*” ilmenee esimerkiksi edellä kuvatussa tapauksessa, jossa merimiehet yltyivät tappelemaan kapakassa jumalanpalveluksen aikaan. Silloin rikkeenä ei ollut pelkkä muiden häiritseminen äänekkyydellä, vaan jumalanpalveluksen aikaan tapahtunut paheksuttu käytös, juopottelu ja tappelu. Sana ”*oväsen*” kuvaa laajemminkin tuomittavaa käytöstä, joka ei johtunut pelkästä meluisuudesta.⁵⁷⁷ Moniselitteisissä käsitteissä on eroja, mutta ne kaikki kietoutuvat negatiiviseksi koettuun käytökseen.

Varhaismodernin ajan kaupunkitilan arkinen äänimaisema on suurelta osin kadonnut tavoittamattomiin. Eläimet, työn äänet, puhumisen tapa, markkinahäly ja monet muut aikalaisille tavalliset äänet rytmittivät päivää ja vuodenvieroa. Pääkaupungin rakentaminen muodosti myös omanlaisensa ääniympäristön, sillä kallioiden räjäytystyöt ja jatkuva rakentaminen tuottivat monenlaista kauas kantautuvaa ääntä. Moni passiivisesti koettu ääni kuului erottamattomana osana kaupunkielämään, samoin kuin äänet, jotka herättivät huomion ja terävöittivät aistit. Jälkimmäiseen kategoriaan kuuluvia ääniä olivat eritoten valtaan, kontrolliin ja tiedonantoihin kytkeytyvät äänet: rummut, kellot, huudot ja jopa hevosten tiu’ut. Äänimaiseman tunteminen oli merkittävä osa kaupunkitilan ymmärtämistä. Herkkyys kuunnella ääniä, lukea niiden välittämiä merkkejä ja olla niistä tietoinen vaikutti konkreettisesti arkielämään.

Äänet heijastavat valtaa, kuria ja kontrollia mutta toisaalta juuri tilan hallitsematonta moninaisuutta. Äänet luovat yhteisöä: kaikki kaupunkitilaa tuntevat ja kuulevat jakoivat saman käsityksen esimerkiksi äänimerkeistä ja niiden symboliikasta tai osasivat huomioida erikoiset äänet, kuten öisen metelin. Kaupungin

⁵⁷⁴ HKA HKäO 3.12.1811 §5.

⁵⁷⁵ SAOB, ”*buller*”, ”*oljud*”, ”*oväsen*”. Viitattu 12.12.2023.

⁵⁷⁶ Esim. KA HKäO 6.10.1789 §1.

⁵⁷⁷ Englund 2003, 27.

äänimaisema ei silti kantaudu samanlaisena eri osiin kaupunkia, eivätkä kaikki tilan käyttäjät välttämättä kuulleet ääniä samalla tavalla, jos ollenkaan. Jopa kaupunkitilassa liikkuneet palovahdit saattoivat suhtautua vaikkapa humalaisten ääniin eri tavoin eri vuorokaudenaikoina ja eri paikoissa. Eri tavoin aistittu kaupunkitila avartaa samassa tilassa elämistä ja tilan käytön yhteisöllisyyttä.

4.4 Moninainen kaupunkitila

Helsingin kaupunkiympäristö koostui tulliaidan ympäröimästä varsinaisesta kaupunkialueesta ja sen ulkomaasta. Varsinaisen kaupunkialueen keskeisimpiä yhteisiä tiloja olivat kadut ja tori. Ne olivat avoimia, kaikkien käyttöön tarkoitettuja tiloja, joissa toimimista kuitenkin valvottiin ympärivuorokautisesti. Kaikkia katuja koskivat samat lait, joita täytyi noudattaa jopa talvisin merenjäällä käytetyillä talviteillä. Kuitenkaan kadut eivät olleet keskenään samanarvoisia, sillä eritoten torin ja kirkon ympäristössä tilaa kontrolloitiin tarkemmin kuin kaupungin laitamilla. Katujen tilalla oli monia käyttäjiä ja käyttötapoja. Esimerkiksi lasten tilankäyttöä tarkastelemalla voidaan huomata, että kadun tilaa käytettiin kulke-
misen ohella muun muassa kohtaamispaikkana ja leikin tilana. Kadut olivat paljon muutakin kuin pelkkiä kulkuväyliä.

Kaupungin ulkomaana oli laaja alue, jolla oli monia erilaisia toimintoja, kuten viljelysmaita ja manufaktuureja. Kaupungin privilegioissa alue oli tarkoitettu kaupungin asukkaiden toimeentulon turvaamiseksi, mutta se hyödytti myös niitä ihmisiä, jotka eivät olleet kaupungin laillisia asukkaita, kuten sotilasperheitä ja irtolaisia. Ulkomaana oli monella tavalla arkisen työskentelyn tila, jota kaupungissa ja sen lähiympäristöissä asuneet ihmiset käyttivät päivittäin moniin tarkoituksiin, kuten elinkeinonharjoitukseen ja tavaran varastointiin. Alueelta esimerkiksi kerättiin marjoja, rohtoja ja kotitarvepuuta. Näiden kerääminen oli sallittua muillekin kuin kaupungin asukkaille, mutta kaikkien alueella liikkuvien oli tunnettava tilan käyttöön liittyvät säännöt ja ymmärrettävä eri rajoihin liittyviä merkityksiä. Valvonta kuitenkin keskittyi varsinaiselle kaupunkialueelle, joten varsinkin kauempana ulkomaalla toimiminen saattoi olla vapaampaa. Alue nivoutui kiinteästi varsinaiseen kaupunkialueeseen, eivätkä alueet olleet toisistaan irrallisia.

Kaupungin tulliaidan ohella kaupunkitilaa rajasi meri. Helsingille meri oli elinehto, joka näkyi monin tavoin rakennetussa kaupunkiympäristössä. Merenkulku oli olennainen osa arkea heillekin, jotka eivät itse omistaneet venettä. Kaupungissa oli yksi pääsatama ja sen lisäksi rantautumispaikkoja pienemmille aluksille ja veneille. Satama oli rajatila, jossa valvottiin kaupunkiin saapuvia ja sieltä poistuvia aluksia. Satamassa ollessaan laiva oli osa kaupunkitilaa, mutta kaupungin aluevedet ja saaret rinnastettiin ulkomaahan. Satama ei kuitenkaan tilana ollut suljettu, vaan siellä liikkui myös muita kuin merimiehiä ja tullivirkailijoita. Esimerkiksi irtolaisille ja sotilaille satama merkitsi työmahdollisuuksia.

Kaupungin yhteisten tilojen käyttöä säätelivät lait ja tapakulttuuri, jotka kuitenkin olivat monitulkintaisia. Esimerkiksi julkihumala oli periaatteessa

kadun julkisessa tilassa kielletty, mutta käytännössä humalaa tulkittiin eri tavoin tilanteen ja tapahtumapaikan mukaan. Yhteisen tilan moninaisuus avartuu vielä laajemmin, kun sitä tarkastellaan aistittuna ympäristönä. Aisteihin liittyy yhteisesti jaettuja käsityksiä ja kontrollia mutta myös hallitsemattomia elementtejä ja tilannesidonnaisia tulkintoja.

Varhaismodernin ajan kaupungeissa elettiin vuodenvaihtuksen ehdoilla. Pimeyden ja valon vaihtelu vaikutti siihen, kuinka pitkään työskentelyä saatettiin jatkaa ja miten kaupunkitilassa liikuttiin. Hämärässä liikkuminen oli tavallista varsinkin talvisin, sillä pimeys laskeutui varhain. Ensimmäiset katuvalonsa Helsinki sai syksyllä 1819, mutta se ei vielä pidentänyt päivää. Valojen tarkoitus oli tehostaa kaupunkitilan valvontaa yöaikaan. Esimerkiksi palovahtit kiersivät kaupunkia öisin ja kuuluttivat kellonaikoja, jotka kertoivat kaiken olevan hyvin. Palovahtien öiset huudot olivat yksi monista äänimerkeistä, jotka kuuluivat kaupunkitilan jokapäiväiseen äänimaisemaan. Arkeen kuuluvat tai toisaalta arjen katkaisevat äänimerkit olivat tiedonvälityksen keskeinen muoto. Palovahtien huutojen lisäksi keskeisiä äänimerkkejä olivat esimerkiksi kirkonkellojen soittot ja kaduilla kiertäneiden rumpaleiden tiedotteet. Kaupungin hallitsematonta äänimaisemaa pyrittiin kontrolloimaan: yöaika oli rauhoitettu ja kirkonmenojen aikaan metelöinti oli tuomittavaa.

Kaupunkitilan yhteisyys näkyy monissa jaetuissa käsityksissä, joita kaupunkitilan käytöstä oli muodostunut. Esimerkiksi kadulla toimiminen perustui lain lisäksi yhteisesti ymmärrettyihin tapoihin, joiden mukaan tilassa täytyi kulkea ja huomioida toisia kadun käyttäjiä. Toisinaan tilassa syntyi konflikteja, sillä tilaa ja tilannetta tulkittiin eri tavoin. Tämä havainnollistuu erityisesti aistitussa tilassa: esimerkiksi kaupunkitilan pimeys koskettaa kaikkia, ja jokaisella kaupunkitilassa asuvalla tai vierailevalla oli käsityksensä siitä, kuinka tilassa kuului öisin toimia. Pimeys silti saattoi mahdollistaa tilan käyttämisen sellaisiin tarkoituksiin, joita päiväsaikaan olisi ollut vaikea toteuttaa. Moninaisuus ei ilmene ainoastaan ristiriidoissa ja tulkintaeroissa vaan myös kiistattomissa tilanteissa.

5 MUUTTUVA, PYSYVÄ JA YHTEINEN KAUPUNKI

Tässä väitöskirjassa olen tutkinut kaupunkitilan käyttöä kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä. Teoreettisena lähtökohtana on ollut käsitys tilan moninaisuudesta: samaan tilaan liittyy merkityksiä, jotka ovat toisaalta yhteisesti jaettuja mutta myös käyttäjän mukaan vaihtuvia. Keskeisin aineisto on koostettu Helsingin kämnerinoikeuden tuomiokirjoista, joista kerättyjä tapauksia on tutkittu analysoimalla tekstiaineistoa tilallisesti. Näin on ollut mahdollista tutkia kaupunkitilan käyttöä ja siten tilassa syntyviä erilaisia merkityksiä.

Kaupunkitilan käyttöä on lähestytty kolmesta temaattisesta näkökulmasta, jotka kietoutuvat toisiinsa. Näistä ensimmäinen oli Helsingin merkitys valtakunnan osana ja se, miten esivalta kontrolloi ja valvoi kaupunkitilaa. Ruotsin valtakunnassa kaupungit olivat aina hallitsijan perustamia. Tietylnainen asemakaava, rakennussuunnittelu ja tilan valvonta vaikuttivat siihen, millainen kaupunkitila fyysisenä ympäristönä oli, kuinka siellä saattoi toimia ja kuka kaupunkiin ylipäättään pääsi. Kaupungin normatiivisuus loi siten merkittäviä reunaehtoja sille, millaiseksi fyysinen kaupunkiympäristö muotoutui ja kuinka kaupunkitilaa käytettiin.

Toinen näkökulma keskittyi ihmisiin, jotka kaupunkitilaa käyttivät. Kaupungin laillisten asukkaiden lisäksi Helsingille leimallista oli Viaporin suuri sotilasväestö. Kaupungissa vieraili myös esimerkiksi kauppaa käyviä talonpoikia, ja kaupungin mailla oleili irtolaisia. Kaupunkitila oli erilaisten ihmisten kohtauspaikka, jonka rajat ja käyttötavat ymmärrettiin yhteisesti ihmisten taustasta riippumatta. Kaupunkitila oli silti myös eriytynyttä, esimerkiksi asuinpaikkojen suhteen. Varakkaimmat ihmiset asuivat arvokkaimmiksi katsotuilla tonteilla Suurkadun varrella, kun taas köyhin väki asui varsinaisen kaupunkialueen laidoilla tai jopa sen ulkopuolella. Ihmiset kohtasivat toisiaan yhteisessä kaupunkitilassa ja erilaisissa julkisissa kokoontumispaikoissa, kuten kirkossa ja kapakoissa, joiden tilaa säätelivät sääty-yhteiskunnan ihanteet. Kirkon ja kapakan tiloissa erityistä oli se, että molemmat vaikuttivat myös yhteiseen, kaikille avoimeen kaupunkitilaan esimerkiksi tilassa kantautuvien äänten välityksellä.

Kolmannessa näkökulmassa kaupunkitilaa tarkasteltiin fyysisenä ja aistittuna ympäristönä sekä erilaisina rajoina ja käsitteinä. Kaupunkitilassa oli erilaisia

alueita ja rajoja, joita tutkimalla tilan moninaisuus ja erilaiset merkitykset konkretisoituvat. Esimerkiksi kadun tilassa toimimista määrittivät yhtäältä laki ja tapakulttuuri, mutta tilaa käytettiin eri tarkoituksiin ja eri tavoin. Kadun tila ei ollut kaikkialla kaupungissa samanlaista, ja sama katu oli tilana erilainen yöllä ja päivällä. Kaupungin satama puolestaan oli muodostunut rajatilaksi, jota määrittivät samanaikaisesti tiukka valvonta ja kuitenkin tilan avoimuus. Satamassa muualta tulleet laivat kytkeytyivät osaksi kaupunkitilaa, sen oikeustoimialuetta ja fyysistä ympäristöä. Kaupungissa toimivat ihmiset määrittivät tilaa ja sen rajoja käsittein, joista korostuivat erityisesti varsinaisen kaupunkialueen ja sen ulkomaan määrittely toisistaan erillisiksi alueiksi. Käytännön arkielämän tasolla alueet olivat kuitenkin tiiviissä vuorovaikutuksessa. Esimerkiksi aistiympäristönä kaupunkitila laajeni hallinnollisten rajojen ylitse.

Tutkimusjaksolla Helsinki oli merkittävä kauppa-, hallinto- ja linnoituskaupunki, joka korotettiin Suomen suuriruhtinaskunnan pääkaupungiksi vuonna 1812. Tutkimusjakson aikana Helsingin maa-alueen rajat eivät muuttuneet ja myös fyysinen kaupunkiympäristö esimerkiksi katulinjoineen säilyi samankaltaisena, sillä pääkaupungin rakentamisen mukanaan tuomat ensimmäiset muutokset konkretisoituivat vasta 1810-luvun lopulla ja selkeämmin 1820-luvulta alkaen. Tulliaita jakoi Helsingin kaupunginmaan kahteen osaan eli varsinaiseen, asemakaavoitettuun kaupunkialueeseen ja sen ulkomaahan. Varsinainen kaupunki oli jaettu neljään alueeseen eli kortteliin, joiden keskellä oli kaupungin tori kaupankäynnin ja valvonnan keskuksena. Kaupunkitilassa oli eri tavoin arvoitettuja alueita, mikä näkyi paitsi tontinomistajien sosiaalisessa rakenteessa, myös siinä, kuinka tarkasti yhteistä tilaa valvottiin. Kaupunkitilan ympärivuorokautinen valvonta ei pääasiallisesti ulottunut kaupungin ulkomaalle, joka kuitenkin oli tärkeä osa kaupungin arkielämää. Samoin Viaporin linnoitussaaret kytkeytyivät merkittävällä tavalla kaupunkiin, vaikka saaret eivät varsinaisesti olleet osa Helsingiä.

Mitä kaikkea tilan yhteisyys oikeastaan tarkoitti? Aikalaiskäsitteen ”allmän” kautta tietty tila voidaan hahmottaa yhteiseksi, kaikille avoimeksi julkiseksi tilaksi. Erityisesti katujen tilaa määriteltiin selkeästi yhteiseksi (esim. ”*allmän gata*”), sillä kadulla oli noudatettava tierauhaa. Toisia ihmisiä tai sapatin pyhyyttä loukkaava toiminta rikkoi yhteisen sovun, jota kaikkien tilaa käyttävien oli määrä vaalia. Lakien noudattaminen ei ollut vain erikseen tehtävänsä nimettyjen vahtien vastuulla, koska myös yhteisön sisällä valvottiin toisia ihmisiä. Esimerkiksi toisen perunapelloilta varastaminen saatettiin tuoda ilmi. Kaikki lainvastainen toiminta ei kuitenkaan saanut samanlaista huomiota osakseen. Esimerkiksi julkihumala tuotiin vahtien ja esivallan tietoon vain, jos päihtynyt ihminen aiheutti vahinkoa toiselle ihmiselle tai hänen omaisuudelleen.

Laajemmin ajateltuna kaupunkitilan yhteisyys näyttäytyy jaettuna ymmärryksenä siitä, kuinka mitään tilaa käytettiin ja mihin. Siinä mielessä yhteisyys on myös pysyvyyttä ja ennakoitavuutta. Tilassa toimimiseen liittyi paljon tietoa ja toimintatapoja, joita omaksuttiin muilta ihmisiltä. Tällaista tietoa olivat esimerkiksi sovelias käytös tai vaikkapa erilaiset äänimerkit, jotka rytmittivät kaupunkitilan arkea. Yhteisten tilojen käyttöön liittyvät rutiinit ja niiden rikkominen

kertovat jaetuista, ylisukupolvisista käsityksistä ja yhteisestä tavasta toimia tilassa. Kaikki tilaa käyttävät ihmiset määrittivät toiminnallaan soveliaita tilassa toimimisen tapoja ja sitä, missä raja sallitun ja kielletyn välillä kulloinkin kulki.

Maantieteilijä Doreen Masseyn mukaan tilan moninaisuus liittyy nimenomaan ihmisten väliseen toimintaan, tilan sosiaaliseen ulottuvuuteen. Tila ja sen merkitykset syntyvät ja muuttuvat juuri ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa, ja samasta tilasta on aina olemassa useita eri tulkintoja.⁵⁷⁸ Kaupungin yhteisiä tiloja määrittä tilan jakaminen muiden ihmisten kanssa – säädystä, sukupuolesta, tuttuudesta tai vieraudesta huolimatta. Jokaisella kaupunkitilassa olleella ihmisellä oli samasta tilasta erilaisia kokemuksia, muistoja ja käsityksiä. Sen lisäksi eri ihmisillä oli keskenään erilaisia statuksia, jotka vaikuttivat mahdollisuuksiin toimia tilassa. Sääty-yhteiskunnassa kaupungit olivat erityisesti porvariston toimintaympäristöjä, mutta kaupunkitilan käytön tarkastelu avartaa käsitystä siitä, keitä kaikkia kaupunkitilassa liikkui ja ketkä tilaa käyttivät. Samalla ilmenee, kuinka moninainen ihmisjoukon koostumus kaupungeissa todellisuudessa oli. Tämä aspekti korostuu erityisen hyvin Helsingissä, joka oli merkittävä linnoituskaupunki.

Yhteistä kaupunkitilaa käyttivät ja sen eri merkityksiä määrittivät monet muutkin ihmiset kuin vain kaupungin lailliset asukkaat. Kaikkia kuitenkin yhdistivät samat lait ja tietyt tapakulttuuriset käytännöt, jotka muodostivat raamit kaupunkitilan käytölle. Tässä tutkimuksessa on osoitettu, että nämä tilankäyttöä ohjaavat merkitykset, kuten lait ja kaupunkialueen erilaiset rajat, olivat yleisesti tunnettuja. Siitä huolimatta yhteisen tilan käytössä ilmeni ristiriitoja, joiden kautta tilan moninaisuus nousee konkreettisesti esille. Tätä osoittaa erityisen hyvin kadun tila, joka oli tarkoitettu kulkemiseen eri paikkojen välillä. Katu oli kuitenkin myös tila, jossa kohdattiin toisia ihmisiä, oleiltiin, työskenneltiin, leikittiin, hankittiin tietoa asioista ja jossa ylipäättään monin tavoin elettiin jokapäiväistä arkea. Yhteisen kaupunkitilan valvonta ja kontrolli oli tiukinta kaupunginaidan sisäpuolella ja eritoten kirkon sekä torin ympäristössä. Monikaan kaupunkitilassa toimimista määrittävistä säännöistä ei kuitenkaan ollut täysin ehdoton, vaan niiden tulkintaan liittyi joustavuutta ja mukautumista eri tilanteisiin: samaa tilaa, kuten tiettyä katua, käytettiin eri tavoin eri vuorokaudenaikoihin. Jopa kaupunkitilaa valvovat vahdit tekivät erilaisia tulkintoja sallitusta ja kielletystä toiminnasta.

Kaupunkitilan erilaiset rajat havainnollistavat osaltaan tilan monimerkityksellisyyttä ja tilasta tehtyjä erilaisia tulkintoja. Moni kaupunkitilan rajoista oli esivallan määrittämä. Tällaisia olivat ensinnäkin kaupungin ja maaseudun sekä Helsingin tapauksessa kaupungin ja Viaporin väliset rajat. Ne eivät kuitenkaan suuresti vaikuttaneet arkiseen kulkemiseen eri alueiden välillä, vaikka muodollisesti Viaporiin kulkua valvottiin. Varhaismodernina aikana kaupunki ja sitä ympäröivä maaseutu olivat tiiviissä yhteydessä toisiinsa. Tämä tulee selkeästi ilmi myös Helsingin kohdalla. Kaupunkitilassa liikkui päivittäin esimerkiksi ympärysseutujen talonpoikia, ja samoin monella kaupungissa asuvalla oli esimerkiksi sukuyhteyksiä ympäröivään maaseutuun.

⁵⁷⁸ Massey 2005, 8–12; Massey 2014 [2008], 14–15, 21, 219.

Arkista tilankäyttöä ja nimenomaan kulkemista selkeimmin määrittävä raja oli kaupungin tulliaita. Kaupunkiin ja sieltä pois ihmisiä kontrolloitiin kaupungin tulliporteilla ja sataman meritullissa. Tulliaita oli fyysinen raja, joka näkyi ympäristössä ja jonka merkitys tullimaksujen keräämisen ja valvonnan paikkana tiedettiin. Tietyllä tavalla raja oli myös symbolinen, sillä se ilmensi kaupungin alueen jakautumista. Raja ei kuitenkaan eristänyt alueita toisistaan, vaan tulliporteista kulkeminen oli arkea kaupunkitilassa asuville ja vieraileville ihmisille. Tulliaita oli hieman erilainen eri paikoissa, sillä esimerkiksi Töölön tullin luona aita oli osin limittäinen alueen puutarhojen ja tonttien aitojen kanssa. Kaupunkitilaan muodostui lisäksi rajoja yksityisten ja yhteiseksi tulkittujen tilojen välille, ja nämä rajat saattoivat olla häilyviä. Esimerkiksi yhteisen kadun tila jatkui päiväisin talojen sisäpihoille, jotka kuitenkin öiseen aikaan olivat suljettuja, yksityisiä tiloja.

Helsingin kaupunkitilan tutkiminen avartaa käsityksiä kaupungin menneisyydestä ja antaa tietoa varhaismodernin ajan kaupungeista ylipäätään. Tutkimusjaksolla 1770–1820 Helsingin erityispiirteitä olivat alueen huomattavan suuri sotilasväestö sekä erilaiset hallinnolliset roolit, joista merkittävin oli pääkaupungiksi korottaminen vuonna 1812. Sotilasväestön ja siviilien yhteiselo oli 1700-luvun jälkipuolella vakiintunut osa kaupungin elämää. Sotilaiden ja heidän perheenjäsentensä toiminta kaupunkitilassa kertoo siitä, että yhteisen tilan erilaiset käyttötavat ja rajat tunnettiin laajalti. Moni laki ja tapakulttuurinen käytäntö koski niin kaupunkia kuin maaseutuakin: kaupunkiin liittyvät erityispiirteet, kuten tulliaidalla toimiminen, opittiin tilassa toimimalla tai toisilta kuulemalla. Kaupunkitilaa käyttävien ihmisten laaja kirjo oli todellisuutta myös muissa varhaismodernin ajan kaupungeissa, vaikka Helsingissä se poikkeavalla tavalla korostuikin. Kaupunkien menneisyyden tarkasteleminen tilallisen näkökulman kautta avartaa aiempaa laajemmän näköalan kaupunkeihin moninaisina elinympäristöinä.

Kaupunkitilaan liitetään usein ajatus keskeneräisyydestä ja muutoksesta, jopa dynaamisuudesta. Tämä toteama unohtaa pysyvyydet ja hitaat muutokset, jotka ovat ominaisia myös kaupungeille. Tutkimusjakson aikana Helsingin rakennetussa kaupunkitilassa tapahtui muutoksia – taloja sekä purettiin että rakennettiin ja tiettyjä toimintoja siirrettiin eri paikkoihin – ja samoin vaihtuivat kaupungin asukkaat ja muut tilankäyttäjät. Suurin muutos tapahtui, kun Helsinki korotettiin pääkaupungiksi: laajat rakennustyöt käynnistyivät eri puolilla kaupunkia 1810-luvulla ja ne näkyivät ja kuuluvat ihmisten arjessa. Silti tutkimuksessa käsiteltyllä, viidenkymmenen vuoden tarkastelujaksolla voidaan havaita paljon pysyvyyttä ja yhteisesti jaettua tuttuutta, jotka muodostivat perustan kaikelle kaupunkitilan käytölle ja ymmärtämiselle. Tilan käyttämistä omaksuttiin, opittiin ja toisinnettiin yhteisöllisesti ja ylisukupolvisesti. Tämä ei tarkoita jatkuvaa yksimielisyyttä, mutta jopa konfliktit ja tilankäytöstä neuvotteleminen perustuivat yhteisesti jaettuihin käsityksiin. Tilassa toimimisen yhteisyyttä määrittivät osaltaan esivallan luomat lait ja järjestys, mutta näitä sääntöjä ylläpidettiin ja muokattiin yhteisöllisesti tilassa toimimalla. Tilaa ei määritelty ainoastaan normatiivisesti vaan eletyssä arjessa. Tilankäyttöä ohjaavat normit ilmenivät tilassa

konkreettisina raja-aitoina, avoimuutena tai suljettuina tiloina, äänimerkkeinä ja valoina sekä tilassa toimimisen totuttuina tapoina.

Olen osoittanut, että tilallisen historiantutkimuksen avulla voidaan saada laajasti tietoa menneisyyden eri ilmiöistä- muustakin kuin vain tilasta itsestään. Tilallinen lähestymistapa on mahdollistanut tuomiokirja-aineiston hyödyntämisen tavalla, joka tuo esille uusia havaintoja varhaismodernin ajan kaupungeista, ihmisistä ja arjesta. Yhteisen kaupunkitilan tutkiminen puolestaan on lisännyt ymmärrystä paitsi kaupunkien historiasta myös laajemminkin varhaismodernin ajan ihmisten tavasta hahmottaa kaupunkitilaa ja antaa sille merkityksiä. Tämä on tärkeää, jotta muuttuvia elinympäristöjä ylipäätään voidaan ymmärtää syvällisemmin eri aikoina. Tutkimus on näin monipuolistanut käsitystä kaupunkitilasta muuttuvana, pysyvänä ja moninaisena tilana.

SUMMARY

This doctoral dissertation examines the use of common town space in Helsinki during the Gustavian era and early years of Finnish autonomy. The theoretical starting point is the idea of the multiplicity of space. This means that the same space appears differently to different people. There are shared and commonly understood perceptions of space, but also contradictions and differences of interpretation. The main source material has been compiled from the court records of the Helsinki treasurer's court, from which the collected cases have been studied by analysing the textual material from a spatial perspective.

The use of common town space is approached from three interrelated thematic perspectives. The first of these is Helsinki's role as a part of the Kingdom of Sweden and how the authorities controlled town space. In the kingdom, towns and cities were always founded by the ruler, and the town space was then controlled by the authorities in many ways. For example, access to Helsinki was controlled via customs gates, and building regulations defined what the town space was like as a physical environment.

The second perspective is focused on the people who used the common town space. In addition to its legal residents, Helsinki was characterised by the large military population on the island fortress of Viapori (Sveaborg). The town was also visited by peasants and vagrants. However, regardless of people's background, the boundaries and uses of the common town space were generally well known. Yet the town space was also segregated, among other ways, by where people lived. People met each other in common spaces and in public gathering places, such as churches and taverns, whose space was regulated by the ideals of the estate society.

In the third perspective, common town space is considered as a physical and mental environment, as well as in terms of different boundaries and concepts. The space of the street, for example, was defined on the one hand by law and custom, but, on the other, it was used for different purposes and in different ways. Not all streets were the same, and even the same street might be a different space at night and during the day. Another example is the town harbour, which was defined by both strict control and openness. In the harbour, arriving ships became part of the town space, its legal jurisdiction and its physical environment.

During the period under study, Helsinki was an important commercial, administrative and fortified town, which was elevated to the status of capital of the Grand Duchy of Finland in 1812. During this period, the boundaries of Helsinki's land area did not change and the physical town environment, including street lines, remained similar. The first changes brought about by the construction of the capital did not take concrete form until the late 1810s and mainly from the 1820s onwards.

The customs fence divided Helsinki's town area into two parts: the main town area and its hinterland. The main town area was divided into four districts, with the town market in the middle as the centre of trade and control. The areas were valued differently, a difference that was reflected not only in the social

structure of the landowners, but also in how closely the common space was policed. The surveillance of the common town space did not, for the most part, extend to the town hinterlands, which was nevertheless an important part of everyday life. Similarly, the Viapori fortress was significantly linked to the town, even though the islands were not actually part of Helsinki.

Yet what did the common town space actually mean? Through the concept of “common” (*allmän* in Swedish), a given space can be conceived as a public space open to all. Street space in particular was clearly defined as common (e.g. *allmän gata*), as the street was subject to road traffic. Activities that offended other people or the sanctity of the sabbath broke the common harmony that all who used the common space were expected to respect. In a broader sense, the communal nature of town space is seen as a shared understanding. In this sense, common town space reflects permanence and predictability. There was considerable knowledge and practices involved in operating in the space which had been adopted from other people. Such knowledge included appropriate behaviour or the different sound signals that gave rhythm to everyday life. The routines associated with the use of shared spaces and the breaking of them reveal shared, intergenerational practices, a common way of acting in space.

According to geographer Doreen Massey, the multiplicity of space is precisely related to the interaction between people, the social dimension of space. Space and its meanings are created and transformed through human interaction, and there are always many different interpretations of the same space. This study demonstrates that the common spaces of the town were defined by the sharing of space with other people regardless of their status, gender, familiarity or strangeness. Each person in the town had different experiences, memories and perceptions of the same space. Moreover, people had different statuses from one another, which in turn influenced the possibilities of operating in the space.

Many people other than just the legal inhabitants of the town also used the common town space and defined its different meanings. They were, however, all united by the same laws and certain customary cultural practices that framed the use of town space. This study makes clear that these meanings were well known. Conflicts did, in any case, emerge, and these serve to highlight the multiplicity of space. These multiple meanings are particularly well illustrated by the space of the street, which was intended for movement between different places. The street, however, was also a space where people met each other, spent time, worked, played, acquired information and, in general, lived their daily lives. Control and surveillance of the common town space was tightest inside the customs fence, especially around the church and marketplace. However, many of the rules that governed the town space were not absolute, and their interpretation was subject to flexibility and adaptation to different situations. The same space, such as a particular street, was used in different ways at different times of the day. Even the guards who controlled the common town space made varying interpretations of what was allowed and what was forbidden.

The various boundaries of the common town space help illustrate the diverse nature of the space. Many of the boundaries of common town space were

defined by the authorities. These were, firstly, the boundaries between the town and the countryside and, in the case of Helsinki, between the town and Viapori. They did not, however, have a major impact on the flow of people between the different areas, even though access to Viapori was, at least formally, controlled. In the early modern period, towns and the surrounding countryside were closely linked. This is also clearly evident in the case of Helsinki. Many peasants from the surrounding countryside travelled around the town space on a daily basis, and likewise many town dwellers had family connections with the surrounding countryside.

The border that most clearly defined the everyday use of town space, and specifically the practice of walking, was the town's customs fence, which controlled the people crossing through it at the town's gates and at the port's maritime customs. The customs fence was a physical boundary that was visible in the environment and whose significance was known. The border was, in a way, symbolic, as it represented the division of the town's territory, yet it did not isolate areas from each other. Passing through the customs gates, for example, was a daily routine for people living in and visiting the town space. The customs fence could also differ from place to place. At the Töölö customs gate, the fence overlapped with the private garden fences in the area. The town space created boundaries between private and common spaces, and at times these boundaries could blur. The space of a common street might extend into the courtyards of houses during the day, but at night these would become enclosed, private spaces.

Studying the common town space of Helsinki not only broadens our understanding of the town's past, but also provides insight into the towns of the early modern period in general. During the years from 1770 to 1820, Helsinki featured a large military population and played a variety of administrative roles, the most important of which was its elevation to capital in 1812. The coexistence of military and civilian populations was an established feature of town life in the second half of the 18th century. The activities of the soldiers and their families in the common town space show that the different uses and boundaries of the common space were widely recognised. Looking at the past of towns through a spatial perspective opens up a broader view of towns as diverse living environments.

Urban space is often associated with the idea of impermanence and change, even dynamism. This statement overlooks the permanence and slow changes that also characterise towns and cities. During the period under study, the built town space of Helsinki underwent not only physical changes, with buildings being demolished as well as built while certain activities were relocated, but also changes in the population. Nevertheless, over the 50-year period covered by the study, there is a great deal of permanence and shared familiarity that formed the basis for all the uses and understandings of town space. The use of space was adopted, learned and practised communally. This does not imply a permanent consensus, yet even conflicts and negotiations on the use of space were based on shared understandings. Everyday life in the town space was partly determined by the laws and order established by the authorities, but these rules were

maintained and modified through collective action in space. Space was not, therefore, defined only normatively, but in everyday life. The norms governing the use of space were expressed in the form of concrete boundary fences, open or closed spaces, sound and light signals, and habitual ways of acting in space.

This dissertation shows that spatial history can provide, beyond the space itself, a broad range of information about the various phenomena of the past. The spatial approach has enabled court records to be used in a way that reveals new insights into the towns, people and everyday life of the early modern period. The study of the common town space has contributed to a better understanding not only of the history of towns, but also of the way people of the early modern period perceive and give meaning to their living environment. This is important for a deeper understanding of changing habitats in general. In this way, the research diversifies the understanding of town space as a changing, permanent and diverse space.

LÄHTEET

ARKISTOLÄHTEET

Kansallisarkisto (KA), Helsinki:

Helsingin aksiisioikeuden (HAO) renovoidut tuomiokirjat 1770–1787

Helsingin kämnerinoikeuden (HKäO) renovoidut tuomiokirjat 1770–1809

Helsingin raastuvanoikeuden (RO) renovoidut tuomiokirjat 1774

Helsingin ruotsalais-suomalaisen seurakunnan arkisto

Rippikirjat 1785–1794, 1795–1805, 1806–1819

Hämeenlinnan kaupunkiseurakunnan arkisto

Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1698–1853

Läänintilit

Helsingin kaupungin henkikirjat 1799

Maanmittaushallituksen uudistusarkisto (MHA), U Uudistuskartat ja asiakirjat,
B Uudenmaan lääni, Helsingin kaupunki

Töölö / Tölö; Kartta ja selitys kaupungin tiluksista (1776–1777)

Helsingin kaupunginarkisto (HKA), Helsinki:

Helsingin kämnerinoikeuden (HKäO) tuomiokirjat 1770–1820

Helsingin maistraatin (HMA) pöytäkirjat 1818–1820

Helsingin maistraatin (HMA) pöytäkirjain liitteet 1818–1819

Kaupunkisuunnitteluvirasto, asemakaavaosasto, Yleiskartat 10–30

Belägenheten av Helsingfors och Sveaborg (1808)

Kiinteistövirasto, kaupunginmittausosasto, Historialliset yleiskartat

Charta öfver Sörnäs Udden Helsingfors Stad (1775)

J.A. Ehrenström: Tréshumble Projet Pour Le Plan Du Fauxbourg de
Nylande à Helsingfors (1817)

Helsingin kaupunginmuseo (HKM), Helsinki:

David Bähr (1746), General-Tull-Arrende-Societens Svenska Tullatlas N.o 32,
Helsingfors.

Carl P. Hagström (1776–1777), Charta öfver Helsingfors stad med dess ägor i Ny-
land inom Borgå härd och Hellsinge sochn.

O.N. Wahlberg, J.U. Ekwall & A. Silvan (1809), Plan-Ritning öfver Helsingfors
Stad.

C. L. Engel (1816), Suurtori.

C. L. Engel (1816), Pohjoissatama.

Erik Wilhelm Le Moine (1824), Helsinki nähtynä Kluuvinlahden yli.

Riksarkivet (RA), Tukholma:

Hans Hansson (1646–1648), Geographisch delineation öfver näst omliggande byar vedh Helsingfors stadh, såsom förteckningh huem som byerne och he-manen tillkomma och medh huadh condition the dem innehaffva.

PAINETUT LÄHTEET

LÄHDEJULKAISUT JA AIKALAISKIRJALLISUUS

Cuningallisen Majjestetin Armollinen Asetus Juopumusta Wastan (1733).
Annettu Stockholmissa Radi-Camarisa 17. Päiwänä Huhti-Cuusa 1733.
Tukholma: Kuninkaallinen kirjapaino.

Forsius, Henrik (1937) [1755–1757], Helsingistä, Uudenmaan kuuluisasta kauppakaupungista. Latinan ja ruotsin kielistä suomentanut Tauno Nurmela. Teoksessa: Entisaikain Helsinki II. Helsingin historiayhdistyksen vuosikirja. Helsinki: Helsingin Historiayhdistys.

Helsingfors stads brand-ordning, af borgmästare och råd, efter öfwerläggning med borgerskapets äldste författad år 1782, och af Kongl. Maj:t til obrottslig efterlefnad i nåder gillad och stadfästad den 27 februarii år 1784.
Turku.

Hultin, Arvid (1912), En beskrivning över Helsingfors vid slutet av 1700-talet. Särtryck ur Svenska litteratursällskapets Förhandlingar och uppsatser 25.

Kirkkolaki 1686. Hellemaa, Lahja-Irene, Anja Jussila & Martti Parvio (toim.) (1986), Kirckolaki ja Ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Magnus Erikssons stadslag. Teoksessa: Holmbäck, Åke & Wessén, Elias (toim.) (1966), Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 7. Tukholma: Institut för rättshistorisk forskning.

Nordmann, Petrus (1905–1908), Bidrag till Helsingfors Historia. Skrifter utgivna af Svenska Litteratursällskapet i Finland LXXXII. Helsinki.

Ruotzin Waldacunnan Laci. Hywäxi luettu ja wastan otettu Herrain Päiwillä vuonna 1734. Suomentanut Georg Salenius, Turku 1759.

Schmedeman, Joh. (1706), Kongl. Stadgar, Förordningar och Resolutioner Ifrån Åhr 1528 in till 1701 angående Justitie och Executions-Ährender. Med een Förteckning på Stadgarne främst, och ett fullkommeligit orda-register efterst wid Werket öfwer thes innehåld; Uppå Hans kongl. maj:s allernådigaste befalning och privilegier, til thet almänne bästas tjenst och hwars och ens särskilte nytto. Sålunda med flijt samlade och genom trycket i dagsliuset befordrade Joh. Schmedeman. Tukholma.

Sveriges Rikes Lag. Gillad och Antagen på Riksdagen Åhr 1734. Rätthistorisk bibliotek. Trettiosjunde bandet. Utgiven i faksimile. Lund, 1984.

SANAKIRJAT, TIETOKANNAT JA INTERNET-LÄHTEET

Arkistolaki 831/1994

<https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1994/19940831>

Kielitoimiston sanakirja

<https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/>

Suomen etymologinen sanakirja

<https://kaino.kotus.fi/suomenetymologinensanakirja/>

Svenska Akademiens Ordbok (SAOB)

<https://saob.se>

Tieteen termipankki

<https://tieteentermipankki.fi/wiki/>

TUTKIMUSKIRJALLISUUS

Aalto, Seppo (2012), Sotakaupunki. Helsingin Vanhankaupungin historia 1550–1639. Helsinki: Otava.

Aalto, Seppo (2015), Kruununkaupunki. Vironniemen Helsinki 1640–1721. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Aalto, Seppo (2016), Kauppiaita ja laivanvarustajia. Helsinkiläisten elämä Ruotsin aikana 1550–1809. Helsinki: Siltala.

Aalto, Seppo, Sofia Gustafsson & Juha-Matti Granqvist (2020), Linnoituskaupunki Helsinki ja Viapori 1721–1808. Helsinki: Minerva.

Ahlberg, Nils (2005), Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences.

- Ahonen, Voitto (1988), Jälleenrakennuksen politiikka ja talous. Kaupunkien toipiminen isostavihasta noin vuoteen 1740. Historiallisia tutkimuksia 146. Suomen Historiallinen Seura: Helsinki.
- Ahtiainen, Pekka, Jukka Tervonen & Kari Teräs (2010), Johdanto. Teoksessa: Ahtiainen, Pekka, Jukka Tervonen & Kari Teräs (toim.), Kaikella on paikkansa. Uuden paikallishistorian suuntaviivoja. Tampere: Vastapaino.
- Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka (2010), Paikallishistorian kaavan pitkä kaari - ja tulevan akateemikon kriittinen katse. Teoksessa: Ahtiainen, Pekka, Jukka Tervonen & Kari Teräs (toim.), Kaikella on paikkansa. Uuden paikallishistorian suuntaviivoja. Tampere: Vastapaino.
- Alanko, Teija (2018), Malva ja mulperi. Poimintoja entisajan puutarhoista. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Aminoff, Bengt (1947), Gatunamn i Helsingfors. Teoksessa: Hirn, Yrjö, C.A. Nordman, Hilding Ekelund & Marius af Schultén (toim.), Vår stad. En bok om Helsingfors. Helsinki: Stiftelsen Pro Helsingfors.
- Aminoff, Berndt & Pesonen, Leo (1981), Helsingin kadunnimistöön synty ja kehitys vuoteen 1946 mennessä. Teoksessa: Pesonen, Leo (toim.), Helsingin kadunnimet. Helsingin kaupungin julkaisuja N:o 24. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Andersson, Bertil (1997), Att leva med och i en garnison I det gamla Sverige. Borgare och soldater i Göteborg under 1700-talet. Teoksessa: Artéus, Gunnar (toim.), Nordens garnisonsstäder. Slutrapport från ett forskningsprojekt. Tukholma: Probus.
- Andersson, Bertil, Martin Fritz & Kent Olsson (2003), Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling. Från fästningsstad till handelsstad 1619–1820.
- Andersson, Gudrun (2009), Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- & maktmanifestation i Arboga 1650–1770. Tukholma: Atlantis.
- Arkio, Leena (1981), Plantaaseita ja puutarhoja. Kasvien viljelystä Helsingissä 1600- ja 1700-luvuilla. Teoksessa: Arkio, Leena & Lampinen, Marja-Liisa (toim.), Narinkka. Helsinki: Helsingin kaupungin museo.
- Artukka, Topi (2021), Tanssiva kaupunki. Turun seurapiiri sosiaalisena näyttämönä 1810-luvulla. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 2021. <https://doi.org/10.54572/ssc.83>
- Artéus, Gunnar (1988), En vetenskapligt obelyst lokalsamhällestyp den svenska garnisonsstaden 1620–1985. Teoksessa: Artéus, Gunnar & Selén, Kari (toim.), Den nordiska garnisonsstaden. Historiallinen Arkisto 92. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Asker, Björn (2007), Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920. Skrifter utgivna av Riksarkivet 27. Tukholma: Riksarkivet.
- Balgård, Sture (1997), Den förindustriella gatan. Teoksessa: Hall, Dunér (toim.), Den svenska staden: planering och gestaltning. Tukholma: Sveriges radio.
- Behre, Göran (1985), Frihetstiden och gustavianska tiden. Teoksessa: Behre, Göran, Lars-Olof Larsson & Eva Österberg (toim.), Sveriges historia 1521–

1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter. Scandinavian university books. Tukholma: Esselte studium.
- Berglund, Mats (2009), *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*. Tukholma: Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholms universitet.
- Björklund, Annika (2010), *Historical Urban Agriculture: Food Production and Access to Land in Swedish Towns Before 1900*. Tukholma: Stockholm University Press.
- Blomstedt, Yrjö (1963a), *Helsingin korottaminen pääkaupungiksi. Entisaikain Helsinki VII*. Helsinki: Helsinki-seura.
- Blomstedt, Yrjö (1963b), *Johan Albrecht Ehrenström. Kustavilainen ja kaupunginrakentaja*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- von Bonsdorff, Lars G. (1929), *Den ryska pacificeringen i Finland 1808–09*. Helsinki: Söderström & Co. Förlagsaktiebolag.
- Bratman, Michael E. (2007), *Structures of Agency: Essays*. Cary: Oxford University Press.
- Braudel, Fernand (1972) [1949], *The Mediterranean: and the Mediterranean world in the age of Philip II. Vol. 1* London: Collins.
- Bromé, Janrik (1930), *Karlskrona stads historia*. Karlskrona.
- Carlsson, Sten (1950), *Svensk ståndscirkulation 1680–1950*. Uppsala: Lindblad.
- Carlsson, Sten (1962), *Bonde - präst - ämbetsman. Svensk ståndcirkulation från 1680 till våra dagar*. Tukholma.
- Carlsson, Karin & Lennartsson, Rebecka (2021), *Ett plank på Stureplan. Teoksessa: Carlsson, Karin & Lennartsson, Rebecka (toim.), Bakom stadens kulisser. Genus och gränser i Stockholm 1800-2000. Monografier utgivna av Stockholms stad*. Tukholma: Stockholmia förlag.
<https://doi.org/10.33819/kriterium.31>
- Carr, David (2014), *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*. New York: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1080/13642529.2015.1005407>
- Cowan, Alexander (1998), *Urban Europe 1500–1700*. London: Arnold.
- Cleve, Nils (1950), *Helsingin seutu esihistoriallisena aikana. Helsingin seudun historiaa ennen kaupungin perustamista. Teoksessa: Hornborg, Eirik (toim.) Helsingin kaupungin historia I, vuoteen 1721*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Crang, Mike & Thrift, Nigel (2000), *Thinking Space*. London: Routledge.
- Cresswell, Tim (2014), *Place. An Introduction*. Wiley-Blackwell.
- Dahl, Ottar (1967), *Historiantutkimuksen metodiopin peruspiirteitä*. Helsinki: Weilin+Göös.
- Danielson-Kalmari, Johan Richard (1928), *Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämää 18:nnella ja 19:nnella vuosisadalla. Aleksanteri I:n aika. 6, Kustaa Mauri Armfelt Suomen asiain johdossa. 5*. Porvoo: WSOY.
- Droste, Heiko (2019), *Städer i våra hjärtan. Teoksessa: Droste, Heiko (toim.), Städer & kommuner – ett institut firar hundra år. Studier i stads- och kommunhistoria 44*. Tukholma: Stads- och kommunhistoriska institutet.

- Edgren, Helena (2002), *Kirkonkellot*. Teoksessa: Kolbe, Laura, Tuomas M.S. Lehtonen, Timo Joutsivuo & Seppo Aalto (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa*. Helsinki: Tammi.
- Edgren, Lars (2021), *Stadens sociala ordning. Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet*. *Studia Historica Lundensia* 34. Lund: Lundin yliopisto.
- Eerikäinen, Liisa (2006), *Viaporista Suomenlinnaksi*. Helsinki: Multikustannus.
- Ehrström, Erik (1890), *Helsingfors stads historia från 1640 till stora ofrede*. *Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland XV*. Helsinki: SLS.
- Eilola, Jari & Moilanen, Laura-Kristiina (2013), *Yhteisöllisyyden perintö. Tutkimuksia yhteisöistä eri vuosisadoilla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Eilola, Jari, Marko Hakanen, Petri Karonen & Ulla Koskinen (2021), *Päämies, klientti ja yksilö: toimijuuden mahdollisuudet ja rajat*. Teoksessa: Karonen, Petri, Nils Erik Villstrand & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 1. Rakenteet ja instituutiot*. Tampere: Vastapaino.
- Einonen, Piia (2005), *Poliittiset areenat ja toimintatavat. Tukholman porvaristo vallan käyttäjänä ja vallankäytön kohteena n. 1592–1644*. *Bibliotheca Historica* 94. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Einonen, Piia (2013), *Viipuri syyskuisena tulipaloyönä vuonna 1836*. *Julkaisussa: Genos* 3/2013.
- Einonen, Piia (2016), *Vyborg's two faces: drawing national, religious, and spatial boundaries in the first half of the 19th century*. Teoksessa: Katajala, Kimmo (toim.), *Meanings of an urban space: understanding the historical layers of Viborg*. Zürich: Lit Verlag
- Einonen, Piia, Pirita Frigren, Tiina Hemminki & Merja Uotila (2016), *Leipä taivalten takana - liikkuminen 1800-luvun alun Suomessa*. *Julkaisussa: Ennen ja nyt. Historian tietosanomat. Vol 16 Nro 5*.
- Einonen, Piia (2017), *Burgomasters of Stockholm as Agents of the Crown and Self-Interest (1590–1640)*. Teoksessa: Karonen, Petri & Hakanen, Marko (toim.), *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Einonen, Piia (2019), *Venäläissotilaiden majoittaminen kaupunkitilan kyseenalaistajana 1700-luvun ja 1800-luvun alkupuolen Viipurissa*. *Julkaisussa: Historiallinen aikakauskirja* 117:2.
- Einonen, Piia (2021), *Viipuri liikkumisen keskuksena 1800-luvun alkupuoliskolla. Ennen ja nyt. Historian tietosanomat, Vol 21 Nro 3*. <https://doi.org/10.37449/ennenjanyt.107489>
- Einonen, Piia & Impola, Petteri (2021), *Tuomiokirjat*. Teoksessa: Impola, Petteri, Pirita Frigren, Petri Karonen, Matti Roitto & Antti Rähkä (toim.), *Vanhoiden käsialojen lukuopas*. Helsinki: Gaudeamus.
- Ekirch, Roger A. (2005), *At Day's Close. Night in Times Past*. New York: Norton.

- Eliassen, Finn-Einar (1981), *By og omland på 1600–1700-talet*. Teoksessa: Fladby, Rolf & Winge, Harald (toim.), *By og bygd, stad og omland*. Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Englund, Peter (2003), *Hiljaisuuden historia*. Helsinki: WSOY.
- Engman, Max & Samuelson, Jan (2006), *Valtakunnan hajoaminen ja muuttoliike. Maantieteellinen liikkuvuus Suomesta ja Suomeen ennen vuotta 1809 ja sen jälkeen*. Teoksessa: Bladh, Gabriel & Kuvaja, Christer (toim.), *Kahden puolen Pohjanlahtea. Ihmisiä, yhteisöjä ja aatteita Ruotsissa ja Suomessa 1500-luvulta 1900-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ericsson, Birgitta (1977), *De anlagda städerna i Sverige (ca. 1500–1800)*. Teoksessa: Blom, Grethe Authén (toim.), *Urbaniseringsprosessen i Norden 2. De anlagte steder på 1600–1700-talet*. Det XVII nordiske historikermöte. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eriksson, Elin (2022), *Föränderliga rum. Rumsteoretiska perspektiv på småstaden Eskilstuna 1680–1747*. Magisteruppsats. Sundsvall: Mittuniversitet.
- Frigren, Pirita (2016), *Kotisatamassa. Merimiesten vaimot, naisten toimijuus ja perheiden toimeentuloehdot 1800-luvun suomalaisessa rannikkokaupungissa*. Suomen historian väitöskirja. Jyväskylä Studies in Humanities 277. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Friman, Helena & Söderström, Göran (2008), *Stockholm. En historia i kartor och bilder*. Monografier utgivna av Stockholms stad. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Fällström, Anne-Marie & Mäntylä, Ilkka (1982), *Stadsadministrationen i Sverige-Finland under frihetstiden. Särtryck ur Stadsadministration i Norden på 1700-talet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gardberg, C.J. (1981), *Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa*. Teoksessa: Tommila, Päiviö (toim.), *Suomen kaupunkilaitoksen historia. Keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto.
- Gardberg, C.J. & Palsila, Kari (1998), *Sveaborg - Suomenlinna*. Helsinki: Otava.
- Garnert, Jan (1993), *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*. Stockholm: Carlsson.
- Garnert, Jan (2007), *Ljus och mörker på 1700-talet*. Teoksessa: Christensson, Jacob (toim.) *Signums Svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Tukholma: Signum.
- Granqvist, Juha-Matti (2013), *Helsingin porvarispoikien opinkäynti 1700-luvun jälkipuoliskolla*. Julkaisussa: *Kasvatus & aika*. 1/2013.
- Granqvist, Juha-Matti (2016), *Helsingin porvaristo Viaporin rakennuskaudella (1748–1808)*. Sosiaalhistoriallinen perustutkimus. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Gustafsson, Sofia (2015), *Leverantörer och profitörer: olika geografiska områdets och sociala grupperns handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756*. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.

- Gustafsson, Sofia (2021), *Billeted Soldiers and Local Civilians in 1750s Helsinki*. Teoksessa: Talvitie, Petri & Granqvist, Juha-Matti (toim.), *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland*. Helsinki: Helsinki University Press. <https://doi.org/10.33134/hup-10-9>
- Gustafsson, Sofia (2022), *Friend or Foe? Soldiers and Civilians in Helsinki, 1747–1807*. Teoksessa: Nauman, Sari, Wojtek Jezierski, Christina Reimann & Leif Runefelt (toim.), *Baltic Hospitality from the Middle Ages to the Twentieth Century*. *Palgrave Studies in Migration History*. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-98527-1>
- Gustafsson, Sofia (2023), *Ruotusotilaiden vaimot ja lesket 1721–1808*. Teoksessa Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.), *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. *Historiallisia tutkimuksia 278*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Haapanen, Eero (2001), *Villisorsista pullasorsiksi. Eläinten kotiutumisen kaupunkiin*. Teoksessa: Laurila, Sari, Pekka Kansanen & Harry Schulman (toim.), *Näkökulmia Helsingin ympäristöhistoriaan: kaupungin ja ympäristön muutos 1800- ja 1900-luvuilla*. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.
- Haapala, Pertti (1989), *Sosiaalishistoria. Johdatus tutkimukseen*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Hakanen, Marko (2011), *The Reach of Power*. Teoksessa Lamberg, Marko, Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund: Nordic Academic Press.
- Halila, Aimo (1942), *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla. Historiallisia tutkimuksia XXVIII*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Halila, Aimo (1943), *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla. Historiallisia tutkimuksia XXVIII, 2*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Hall, Thomas (1991), *Concluding remarks: is there a Nordic planning tradition?* Teoksessa: Hall, Thomas (toim.) *Planning and urban growth in the Nordic countries*. Lontoo: E & FN Spon.
- Happonen, Päivi (2009), *Kaksi todellisuutta? Kirkonkirjat ja henkikirjat Sortavalan kaupungin väestöllisen profiilin kuvaajina 1800-luvun alusta vuoteen 1940. Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja / Arkistolaitoksen toimituksia, 96/8*. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Happonen, Päivi (2021), *Ortodoksinen kirkko ja toisuskoiset sotilaat Viaporissa*. Teoksessa: Nuorteva, Jussi & Happonen, Päivi (toim.), *Viapori – Suomenlinna. Kolmen valtakunnan linnoitus 1748–2021. Sveaborg. Tre riken – en fästning 1748–2021. Kansallisarkiston toimituksia 26. Bidrag till Sveaborgs historia 9*. Helsinki: Ehrensverd-Seura ry.
- Harling-Kranck, Gunilla (2006), *Kaupunkiasutus ja kadunnimet Ruotsissa ja Suomessa*. Teoksessa: Bladh, Gabriel & Kuvaja, Christer (toim.), *Kahden puolen Pohjanlahtea. Ihmisiä, yhteisöjä ja aatteita Ruotsissa ja Suomessa 1500-luvulta 1900-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hartman, Torsten (1912), *Då Helsingfors blef hufvudstad*. Helsinki: Söderström.

- Harvia, Yrjö (1936), *Helsingin esikaupunkiliitos I. Päämietintö*. Helsinki: Helsingin kaupungin tilastotoimisto.
- Hatakka, Sampsa (2011), *Sotilaita ja siviilejä – Viaporin väestö vuonna 1806. Suomen ja Pohjoismaiden historia. Pro gradu -tutkielma*. Helsingin yliopisto.
- Hatakka, Sampsa (2012), *Viaporin väestö kustavilaisella ajalla 1772–1807*. Teoksessa: Holm, Sophie & af Hällström, Magdalena (toim.), *Viapori – Sveaborg. Linnoitus, lähiseutu ja maailma. Fästning och omvärld. Piirteitä Suomenlinnan historiasta VIII*. Helsinki: Ehrensverd-seura ry.
- Hatakka, Sampsa (2019), *Pohjoista huoltovarmuutta. Kruunun makasiinijärjestelmän toiminta Suomessa Viaporin rakennuskauden aikana 1747–1756. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XLV*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Heikkinen, Sakari (1994), *Suomeen ja maailmalle. Tullilaitoksen historia*. Helsinki: Tullihallitus.
- Helander, Olle (1974), *Stadens historia 1719–1820*. Teoksessa: Ersgård, Hans, Olle Helander & Oscar Bjurling (toim.), *Malmö stads historia D. 2. Malmö: Malmö stad*.
- Herlitz, Nils (1924), *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet*. Tukholma.
- Herranen, Merja (1995), *Keiden taskuissa Helsingin kello? Taskukello – verollinen ylellinen uutuus*. Teoksessa: Narinkka. Helsinki 1700. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseon julkaisuja.
- Heuvel van del, Danielle (2019), *Gender in the Streets of the Premodern City*. *Journal of Urban History*. Vol. 45, Issue 4.
<https://doi.org/10.1177/0096144218768493>
- Hietala, Marjatta, Martti Helminen & Merja Lahtinen (2009), Helsinki. *Historiallinen kaupunkikartasto. Helsingfors: Historic Town Atlas. Scandinavian Atlas of Historic Towns. New Series 2009, No. 2*. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.
- Hohenberg, Paul M. & Lees, Lynn Hollen (1985), *The Making of the Urban Europe 1000–1950. Harvard Studies in Urban History*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Holm, Sophie & af Hällström, Magdalena (2012) *Viapori – Sveaborg. Linnoitus, lähiseutu ja maailma. Fästning och omvärld. Piirteitä Suomenlinnan historiasta VIII*. Helsinki: Ehrensverd-seura ry.
- Hornborg, Eirik (1950a), *Helsingin kaupungin historia II. Ajanjakso 1721–1809*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Hornborg, Eirik (1950b), *Sotaväki ja sotatapahtumat*. Teoksessa: Hornborg, Eirik (toim.), *Helsingin kaupungin historia III:1. Ajanjakso 1809–1875*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Huhtamies, Mikko (2008) *Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633–2008*. Helsinki: Maanmittauslaitos.
- Huhtamies, Mikko (2014), *Pohjolan Atlantis. Uskomattomia ideoita Itämereltä*. Helsinki: John Nurmisen säätiö.

- Huhtamies, Mikko (2018), "Kolme mailia Helsingin pookista merelle". Itämeren ja Suomenlahden haaksirikot Viaporin perustamisesta Suomen sotaan. Teoksessa: Huhtamies, Mikko & Granqvist, Juha-Matti (toim.), Onnettomuus ja onni. Kauppalaivojen haaksirikot ja pelastustoiminta Itämerellä 1600–1800-luvuilla.
- Hårdstedt, Martin (2007), Suomen sota 1808–1809. Helsinki: WSOY.
- af Hällström, Olof (1986), Sveaborg. Viapori. Suomenlinna. The Island Fortress of Helsinki. Sveaborg: fästningens byggnadshistoria. Viapori, Suomenlinna: linnoituksen rakennushistoria. The Island Fortress off [sic] Helsinki: An Architectural History. Helsinki: Anders Nyborg, Akateeminen kirjakauppa.
- Härkäpää, Nils (1961), Helsingin palotoimen historia. Helsingin kaupungin julkaisuja n:o 11. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Härkönen, Antti (2016), Geospaatialinen analyysi historiantutkimuksessa: esimerkkinä Käkisalmen pohjoisen läänin lautamiehet. Teoksessa: Elo, Kimmo (toim.) Digitaalinen humanismi ja historiatieteet. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys.
- Häyrynen, Maunu (2001), Vihreät vuosisadat. Helsingin kaupunkipuistojen kehitys. Teoksessa: Laurila, Sari, Pekka Kansanen & Harry Schulman (toim.), Näkökulmia Helsingin ympäristöhistoriaan: kaupungin ja ympäristön muutos 1800- ja 1900-luvuilla. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.
- Impola, Sirkka (1987), Vanhan kirkon varjossa. Ulrikan kirkkomaalta Vanhaan kirkkopuistoon. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Impola, Petteri, Theresia Pettersson, Harry Lönnroth & Petri Karonen (2023), Med domboken som (språk)historisk källa: en tvärvetenskaplig syntes av domboksforskning i Finland och Sverige, ca 1950–2020. Julkaisussa: Historisk tidskrift, 2:2023.
- Jerram, Leif (2013), Space: A Useless Category for Historical Analysis? Julkaisussa: History and Theory Vol. 52. No. 3. Wiley for Wesleyan University.
- Johnson, Bruce & Salmi, Hannu (2012), Aistien historia: Kohteet ja menetelmät. Teoksessa: Nivala, Asko & Mähkä, Rami (toim.), Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä. Kulttuurihistoria 10. Turku: Turun yliopisto.
- Jutikkala, Eino (1968a), Town planning in Sweden and Finland until the Middle of the Nineteenth Century. Julkaisussa: Scandinavian Economic History Review, 16:1.
- Jutikkala, Eino (1968b) Säätö-yhteiskunnan hajoaminen. Teoksessa: Jutikkala, Eino (toim.), Suomen talous- ja sosiaalhistorian kehityslinjoja. Historian korkeakoulu 2. Helsinki: WSOY.
- Jutikkala, Eino (1984), Urbanisoituminen. Teoksessa: Tommila, Päiviö (toim.) Suomen kaupunkilaitoksen historia 3. Itsenäisyyden aika. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto.

- Jutikkala, Eino (1997), Esiteollisen ajan puukaupunkien suurpalot. Teoksessa: Koskivirta, Anu (toim.), Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6. marraskuuta 1997. Helsinki: WSOY
- Juva, Mikko (1955), Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemisena vuosisatoina (1600–1808). Varsinais-Suomen historia VII: 3–4. Turku: Varsinais-Suomen historiantutkimusyhdistys ry.
- Järvinen, Jenni (2016), Linnaoikeudet Helsingissä ja Hämeenlinnassa Ruotsin ajan lopulla (1755–1807). Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Kaartinen, Marjo (2005), Historian kirjoittamisesta. Turku: Kirja-Aurora.
- Kalela, Jorma (2000), Historiantutkimus ja historia. Helsinki: Gaudeamus.
- Karlström, Ture (1974), Gävle stadsbild. Bebyggelsehistoria och samhällsutveckling till 1900-talets början. Gävle.
- Karonen, Petri (1994), Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660). *Studia historica Jyväskyläänsia*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Karonen, Petri (1995), Raastuvassa tavataan. Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana. *Studia historica Jyväskyläänsia*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Karonen, Petri (2003), De österbottniska städernas differentiering från landsbygden under 1600-talet. Julkaisussa: *Historisk tidskrift för Finland*, 4/2003.
- Karonen, Petri (2004), Patruunat ja poliitikot. Yritysjohdajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920. *Historiallisia tutkimuksia* 217. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karonen, Petri (2008), Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karonen, Petri & Hakanen, Marko (2017), *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Katajala, Kimmo (2011), Maps, Borders and State-building. Teoksessa: Lamberg, Marko, Hakanen, Marko & Haikari, Janne (toim.), *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund: Nordic Academic Press.
- Katajala, Kimmo (2016), Meanings of an urban space: understanding the historical layers of Viborg. Zürich: Lit Verlag.
- Katajala, Kimmo & Härkönen, Antti (2023), Urban Segregation in a Nordic Small Town in the Late-Seventeenth Century: Residential Patterns in Sortavala at the Eastern Borderland of the Swedish Realm. Julkaisussa: *Journal of Urban History* 2023, Vol. 49(5).
<https://doi.org/10.1177/0096144221103731>
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria (2022), Three Levels of Experience. *Digital Handbook of History of Experience*. (Viitattu 22.2.2023.)
<https://doi.org/10.58077/8F3Q-5P34>
- Kaukiainen, Yrjö (2008), Ulos maailmaan! Suomalaisen merenkulun historia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Kepsu, Saulo (2005), Uuteen maahan. Helsingin ja Vantaan vanha asutus ja nimistö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kerkkonen, Veikko (1945), Etelä-Suomen kaupunkien kruununverot 1614–1650. Historiallisia tutkimuksia 30. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kilpeläinen, Veikka (2017), Salaviinarinkien toimintaympäristöt Helsingissä 1770–1787. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kilpinen, Pekka (2005), Kuninkaantieltä kerrottua. Matkailijoiden kuvauksia 1700-luvulta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kirjakka, Marjut (1996), The Orthogonal Finnish Town 1620–1860. Its Structure, Components and Dimensions. Yhdyskuntasuunnittelun täydennyskoulutuskeskuksen julkaisuja. Espoo: Teknillinen korkeakoulu.
- Kivimäki, Ville (2019), Reittejä kokemushistoriaan: menneisyyden kokemus yhteisön ja yksilön vuorovaikutuksessa. Teoksessa: Annola, Johanna, Ville Kivimäki, Antti Malinen (toim.) Eletty historia. Kokemus näkökulmana menneeseen. Tampere: Vastapaino.
- Klinge, Matti (1997), Keisarin Suomi. Helsinki: Schildts.
- Klinge, Matti (2012), Pääkaupunki. Helsinki ja Suomen valtio 1808–1863. Helsinki: Otava.
- Klinge, Matti (2020), Eurooppalainen Helsinki. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Knapas, Marja Terttu (2014), Kaupunkien hautausmaita. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (2014), Suomen kaupunkirakentamisen historia 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Knudsen, Pernille Ulla (2021), Private as an economic concept: Natural law and economic agency. Teoksessa: Nauman, Sari & Vogt, Helle (toim.), Private/Public in 18th-Century Scandinavia. Cultures of Early Modern Europe. Bloomsbury Academic.
<http://dx.doi.org/10.5040/9781350224926>
- Knuutila, Jyrki (2019), Hautaus ja kuolemankulttuuri ”aikojen saatossa” Suomessa. Teoksessa: Lipkin, Sanna, Titta Kallio-Seppä, Annemari Tranberg & Tiina Väre (toim.), Toinen jalka haudassa. Juhlakirja Juhani Kostetille. Oulun yliopisto.
- Kolbe, Laura (2009), Kaupunkitutkimuksen traditio – jatkuvuuksia ja murroksia Suomessa ja Skandinaviassa. Teoksessa: Lähteenmäki, Maria (toim.), Maa, seutu, kulmakunta: näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kolbe, Laura & Nyström, Samu (2010), Pääkaupunki tutkimuskohteena. Eräitä eurooppalaisia näkökulmia ja case Helsinki. Teoksessa: Ahtiainen, Pekka, Tervonen, Jukka & Teräs, Kari (toim.), Kaikella on paikkansa. Uuden paikallishistorian suuntaviivoja. Tampere: Vastapaino.
- Koppinen, Ilmari (1983), Kaupunkimittauksen tekniset tehtävät. Teoksessa: Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Helsinki: Maanmittaushallitus.
- Korhonen, Arvi (1929), Turun tuomiokirkko vv. 1700–1827. Turku: Turun historiallinen yhdistys.

- Koslofsky, Craig (2002), Court Culture and Street Lighting in Seventeenth-Century Europe. *Journal of Urban History*, Vol. 28, Issue 6.
- Koslofsky, Craig (2011), *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*. *New Studies in European History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Kostet, Juhani (1995), *Cartographia urbium Finnicarum*. Suomen kaupunkien kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Kostet, Juhani (2000), 1600-luvun kaupunkikartat. Teoksessa: Rantatupa, Heikki (toim.), *Kartta historian lähteenä*. Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisusarja 55. Jyväskylä: Kampus kustannus.
- Kostet, Juhani (2014), Ensimmäisen polven kaupunkimittaukset. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (2014), *Suomen kaupunkirakentamisen historia 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kovero, Martti (1950a), Helsinki kauppakaupunkina. Teoksessa: Teoksessa: Hornborg, Eirik (toim.), *Helsingin kaupungin historia III:1. Ajanjakso 1809-1875*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Kovero, Martti (1950b), Helsinki liikennekeskuksena. Teoksessa: Teoksessa: Hornborg, Eirik (toim.), *Helsingin kaupungin historia III:1. Ajanjakso 1809-1875*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Kuha, Miia (2016), Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710). *Jyväskylä studies in humanities* 286. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kuisma, Markku (1991), Helsingin pitäjän historia 3. Isostavihasta maalaiskunnan syntyyn 1713-1865. Vantaa: Vantaan kaupunki.
- Kümin, Beat & Osborne, Cornelia (2013), *At Home and in the Workplace: A Historical Introduction to the "Spatial Turn"*. *History and Theory* Vol. 52. No. 3. Wiley for Wesleyan University.
- Kyläkoski, Kaisa (2016), *Kuningasparin kesämatka Suomeen 1802*. Helsinki: Books on Demand.
- Kyläkoski, Kaisa (2023), *Matkustus julkisena tietona 1700-luvun Ruotsissa*. *Julkaisussa: Genos*, 4/2023.
- Kärki, Pekka (2014), Asuntokulttuuri Ruotsin vallan loppupuolella. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (2014), *Suomen kaupunkirakentamisen historia 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laakkonen, Simo & Laurila, Sari (2001), Vihreä keidas? Töölönlahden pilaantumisen ja suojelun yhteiskuntahistoriaa 1700-luvun lopulta vuoteen 2000. Teoksessa: Laurila, Sari, Pekka Kansanen & Harry Schulman (toim.), *Näkökulmia Helsingin ympäristöhistoriaan: kaupungin ja ympäristön muutos 1800- ja 1900-luvuilla*. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.
- Laasonen, Pentti (1967), Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 72. Suomen kirkkohistoriallinen seura: Helsinki.

- Laasonen, Pentti (1991), Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808. Helsinki: Juva, WSOY.
- Laine, Esko M. (2006), Säätyvallan ja penkkijärjestyksen aika. Teoksessa: Antikainen, Marjo-Riitta, Esko M. Laine & Anne Birgitta Yeung (toim.) Kaupunkilaisten kirkko. Helsinkiläisten ja seurakunnan kohtaamia kuudella vuosisadalla. Helsinki: Helsingin seurakuntayhtymä.
- Laine, Kirsi (2020), Maatalous, isojako ja talonpoikainen päätöksenteko Lounais-Suomessa 1750–1850. Loimaa: Suomen maatalousmuseo Sarka.
- Laine, Silja & Lento, Katri (2008), Aistien historiaa kaupungissa. Julkaisussa: Ennen ja nyt. Historian tietosanomat, Vol 8 Nro 3–4.
- Lindstedt, Sirkka (1954), Helsingin hallinto ja virkamiehet vuosina 1743–1775. Teoksessa: Entisaikain Helsinki V. Kauppiain ja merenkulkijain Helsinki. Helsinki: Helsinki-seura.
- Laitinen, Kari (2020), Piipareita, klarinetinpuhaltajia ja muskantteja. Sotilassoittajat Suomessa Ruotsin ajan lopulla. *Studia musicologica Universitatis Helsingiensis* XXX. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Laitinen, Riitta (2004), Tilan kokemisen kulttuurihistoriaa. Turku: Turun yliopisto.
- Laitinen, Riitta (2007), Johdanto tilan kokemisen kulttuurihistoriaan. Teoksessa: Laitinen, Riitta (toim.), Tilan kokemisen kulttuurihistoriaa. *Cultural history – Kulttuurihistoria* 4. Turku: Turun yliopisto.
- Laitinen, Riitta (2017), Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Laitinen, Riitta (2019), Materiaalinen kaupunki. Kodin tilat ja kaupunkiyhteisö 1600-luvun Turussa. Julkaisussa: *Historiallinen aikakauskirja* 117:2.
- Lamberg, Marko (2010), Tila historiassa. Julkaisussa: *Historiallinen aikakauskirja* 108:1.
- Lamberg, Marko (2011), Introduction: Mapping Physical and Cultural Spaces in Pre-industrial Europe. Teoksessa: Lamberg, Marko, Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) (2011), *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lamberg, Marko, Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) (2011), *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lamberg, Marko, Mäkinen, Minna & Uotila, Merja (2011), A Rural Living Sphere. Teoksessa: Lamberg, Marko, Hakanen, Marko & Haikari, Janne (toim.), *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lamberg, Marko, Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Toivo (2021), Tila ja tilalliset identiteetit keskiajan ja varhaismodernin ajan Suomessa. Teoksessa: Markkola, Pirjo, Marjaana Niemi, Pertti Haapala & Johanna Annola (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2, Yhteisöt ja identiteetit*. Tampere: Vastapaino.

- La Mela, Matti (2016), *The politics of property in a European Periphery: the Ownership of Books, Berries, and Patents in the Grand Duchy of Finland 1850–1910*. Florence: European University Institute.
- Lappalainen, Jussi T. & Sélen, Kari (1997), *Tre rikens garnisoner: fallet Finland*. Teoksessa: Artéus, Gunnar (toim.), *Nordens garnisonstäder. Slutrapport från ett forskningsprojekt*. Tukholma: Probus.
- Lappalainen, Jussi T., Lars Ericson Wolke & Ali Pylkkänen (2008), *Suomen sodan historia 1808-1809*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1200. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lefebvre, Henri (1991) [1974], *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Letto-Vanamo & Ylikangas (1981), *Hajapiirteitä laillisen vapaudenriiston ja sen toimeenpanon kehityksestä esiteollisena aikana*. Teoksessa: Suominen, Elina (toim.), *Suomen vankeinhoidon historiaa. Osa 1: Katsauksia vankeinhoidon kehitykseen*. Helsinki: Oikeusministeriö. Vankeinhoito-osasto.
- Lidman, Satu (2002), *Häpeän merkityksestä ja hyödyntämisestä rangaistuksissa*. Julkaisussa: *Historiallinen Aikakauskirja* 100:3.
- Lidman, Satu (2014), *Häpeärangaistukset yhteisöllisenä kriisinä*. Julkaisussa: *Tieteessä tapahtuu* 32:2.
- Lilius, Henrik (1981), *Kaupunkirakentaminen 1617–1856*. Teoksessa: Tommila, Päiviö (toim.), *Suomen kaupunkilaitoksen historia. Keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto.
- Lilius, Henrik (1985), *Suomalainen puukaupunki. Trästäden i Finland*. Finnish Wooden Town. Helsinki: Anders Nyborg, Akateeminen kirjakauppa.
- Lilius, Henrik (2014a), *Kustavilaisen ajan (1772–1809) kaupunki*. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (toim.), *Suomen kaupunkirakentamisen historia 2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lilius, Henrik (2014b), *Myöhäisbarokki (1721–1745) – jälleenrakentamisesta verkkaiseen uudisrakentamiseen*. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (toim.), *Suomen kaupunkirakentamisen historia 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lilius, Henrik (2014c) *Pohjoinen renessanssi ja vanhemman Vaasa-ajan (1523–1617) kaupunki Suomessa*. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (toim.), *Suomen kaupunkirakentamisen historia 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lilius, Henrik (2014d), *Rokokooklassismin ja hyödyn ajan (1743–1772) kaupunki*. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (toim.), *Suomen kaupunkirakentamisen historia 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lilius, Henrik (2014e), *Suomalainen kaupunki autonomian ajan alussa (1809–1856)*. Teoksessa: Lilius, Henri & Kärki, Pekka (toim.), *Suomen kaupunkirakentamisen historia 2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lilius, Henrik (2014f), *Suomi kaupungistuu suurvalta-ajalla (1617–1721)*. Teoksessa: Lilius, Henrik & Kärki, Pekka (toim.), *Suomen*

- kaupunkirakentamisen historia 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lindberg, C. & Rein, G. (1950), Asemakaavoittelu ja rakennustoiminta. Helsingin kaupungin historia III:1. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Lilja, Sven (1996), Historisk tätortsstatistik D. 2 Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Tukholma: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Lilja, Sven (2000), Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Studier i stads- och kommunhistoria 20. Tukholma: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Lilja, Sven (2021), Befolkningar, städer och stater. Strukturella maktresurser i det skando-baltiska området cirka 1500–1820. Studier i stads- och kommunhistoria 45. Tukholma: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Lindström, Dag & Tagesson, Göran (2021), Spaces for comfort, seclusion and privacy in a Swedish eighteenth-century town. Teoksessa: Nauman, Sari & Vogt, Helle (toim.), Private/Public in 18th-Century Scandinavia. Cultures of Early Modern Europe. Bloomsbury Academic.
<http://dx.doi.org/10.5040/9781350224926>
- Luttinen, Jaana (2012), Metsän hahmottaminen ja haltuunotto (1500–1850). Teoksessa: Roiko-Jokela, Heikki (toim.), Ihminen ja metsä – kohtaamisia arjen historiassa. Osa 1. Helsinki: Metsäkustannus.
- Landstedt, Christopher (2023), Fester, platser och visuell kultur i Stockholm under den gustavianska epoken. Tukholma: Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet.
- Lohtaja, Aleks (2015), Tila, asuminen ja arkkitehtuuri. Henri Lefebvren teoria tilasta ja sen tuottamisesta. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Lönnqvist, Bo (1994); Mellan himmel och helvete. Tankar, tal och handlingar på 1600-talet. Julkaisussa: Narinkka 1994. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseum.
- Lövgren, Anna-Brita (2018), Staten och folk på väg. Pass i Sverige från Gustav Vasas tid till 1860. Lund: Nordic Academic Press.
- Mannila, Maarit (2006) Mariankatu 3. Vanhan tulli- ja pakkahuoneen historiaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsingin kaupunginmuseum.
- Markkola, Pirjo, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (2014), Yhteisöä purkamassa. Teoksessa: Markkola, Pirjo, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Markkola, Pirjo (2017), Venäjän ja Ruotsin välissä Lutheruksen seurakunnan riemuvuonna. Teoksessa: Villstrand, Nils Erik & Karonen, Petri (toim.), Kulkemattomat polut. Mahdollinen Suomen historia. Helsinki: Gaudeamus.
- Markkola, Pirjo, Antti Räihä, Ulla Koskinen & Mikko Hiljanen (2021), Varhaismoderni paikallisyhteisö hallinnon ja toiminnon tilana. Teoksessa:

- Markkola, Pirjo, Marjaana Niemi & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2. Yhteisöt ja identiteetit*. Tampere: Vastapaino.
- Massey, Doreen (2005), *For Space*. London: SAGE.
- Massey, Doreen (2014) [2008], *Samanaikainen tila*. Toimittaneet Lehtonen, Mikko, Rantanen, Pekka & Valkonen, Jarno. Tampere: Vastapaino.
- Mels, Tom (2018), *Rumslig metod*. Teoksessa: Gustavsson, Martin & Svanström, Yvonne (toim.), *Metod. Guide för historiska studier*. Lund: Studentlitteratur.
- Meurman, Otto-I. (1969), *Piirteitä Helsingin asemakaavan historiasta*. Teoksessa: Stenius, Olof (toim.) *Helsingin asemakaavahistoriallinen kartasto*. Helsinki: Pro Helsingfors sälltiö – Stiftelsen Pro Helsingfors.
- Mispelaere, Jan (2013), *När det så stor varder att det något kan göra. Om barns och ungdomars arbete i det tidigmoderna Sverige*. Julkaisussa: *Historisk Tidskrift* 2013:1.
- Moilanen, Laura-Kristiina & Sulkunen, Susanna (2006), *Johdanto: aika ja identiteetti*. Teoksessa: Moilanen, Laura-Kristiina & Sulkunen, Susanna (toim.), *Aika ja identiteetti. Katsauksia yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Moilanen, Mikko (2021), *Kohtalona mestauslava. Kuolemanrangaistus Suomessa 1500–1825*. Jyväskylä. Docendo.
- Möller, Sylvi (1956), *Vanhankirkon puisto*. Helsinki: Helsinki-seura.
- Möller, Sylvi (1981), *Anders Byström, täysverinen kustavilainen ja aikansa edustaja*. Julkaisussa: Arkio, Leena & Lampinen, Marja-Liisa (toim.), *Narinkka*. Helsinki: Helsingin kaupungin museo.
- Mäkikalli, Maija & Laitinen, Riitta (2010), *Esine ja aika. Materiaalisen kulttuurin historiaa. Historiallinen arkisto 130*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mäntylä, Ilkka (1971), *Tornion kaupungin historia 1. 1621–1809*. Tornio: Tornion kaupunki.
- Mäntylä, Ilkka (1977), *Yksimielisyydestä kauppiaiden valtaan. Raatimiesten vaalit 12 kaupungissa 1722–1809. Historiallisia tutkimuksia 104*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Mäntylä, Ilkka (1981a), *Pormestari Johan Kuhlbergin pahoinpitely Helsingissä 1700-luvulla*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Mäntylä, Ilkka (1981b), *Valitut, ehdollepannut ja nimitetyt. Pormestarien vaalit 20 kaupungissa 1720–1808. Historiallisia tutkimuksia 114*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Mäntylä, Ilkka (1994), *Porvoon kaupungin historia II. 1602–1809*. Porvoo: Porvoon kaupunki.
- Mäntylä, Ilkka (1995), *Suomalaisen juoppouden kasvu. Kustavilaisen kauden alkoholipolitiikka*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Mökkönen, Teemu (2002), *Helsinki - Helsingfors. Kaupunkiarkeologinen inventointi*. Helsinki: Museovirasto. Rakennushistoriallinen osasto.

- Nauman, Sari & Vogt, Helle (2021), *Private/Public in 18th-Century Scandinavia. Cultures of Early Modern Europe*. Bloomsbury Academic. <http://dx.doi.org/10.5040/9781350224926>
- Nenonen, Marko (1999), *Kulkijan taival*. Teoksessa: Mauranen, Tapani (toim.), *Tuhat vuotta tietä, kaksisataa vuotta tielaitosta. Maata, jäätä, kulkijoita. Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860*. Helsinki: Edita.
- Niemi, Marjaana (2019), *A Place in Its Own Right. The Rural-Urban Fringe of Helsinki from the Early Nineteenth Century to the Present*. Teoksessa: Wen, Eric, Tim Soens, Dieter Schott, Michael Toyka-Seid, Bert De Munck (toim.) *Urbanizing Nature: Actors and Agency (Dis)connecting Cities and Nature Since 1500*. New York: Routledge.
- Niemi, Marjaana, Piia Einonen, Tapio Salminen & Tanja Vahtikari (2021), *Identiteetit ja yhteisöllisyys kaupunkitilassa keskiajalta 1900-luvulle*. Teoksessa: Markkola, Pirjo, Marjaana Niemi & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2. Yhteisöt ja identiteetit*. Tampere: Vastapaino.
- Nikander, Hagar (1984), *Espoo 1700–1865*. (suom. Arne Valpola). Espoo: Espoon kaupunki.
- Nikula, Oscar (1970), *Turun kaupungin historia 1721–1809. Toinen nide*. Turku: Turun kaupunki.
- Nikula, Oscar (1981), *Kaupunkilaitos 1721–1875*. Teoksessa: Tommila, Päiviö (toim.), *Suomen kaupunkilaitoksen historia. Keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto.
- Nilsen, Andrine (2020), *Vernaculal Buildings and Urban Social Practice. Wood and People in Early Modern Swedish Society*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nilsson, Lars (1990), *Den urbana frågan. Svensk stadshistoria i retrospektivt och internationelt ljus*. Tukholma: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Nivala, Asko (2023), *The Construction of Space in English and German Literature 1790–1848: Geoparsing the Corvey Collection*. Julkaisussa: *Literary Geographies, Vol 9. No. 2*.
- Nummilla, Kirsi-Maria (2012), *Suomen keskiaikaisten kadunnimien kaupunkihistoriallinen kulttuuritausta ja esikuvat*. Julkaisussa: *Sananjalka 54*. Turku: Suomen kielen seura.
- Nuorteva, Jussi (2021), *Viaporin linnoitus liitetään Venäjään 4.5.1808*. Teoksessa: Nuorteva, Jussi & Happonen, Päivi (toim.), *Viapori – Suomenlinna. Kolmen valtakunnan linnoitus 1748–2021. Sveaborg. Tre riken – en fästning 1748–2021. Kansallisarkiston toimituksia 26. Bidrag till Sveaborgs historia 9*. Helsinki: Ehrensverd-Seura ry.
- Nygård, Toivo (1985), *Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa*. *Studia Historica Jyväskylänseia 31*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Oja, Aulis (1981), *Suomen keskiaikaisten kaupunkien paikannimistä*. Teoksessa: Teoksessa: Pesonen, Leo (toim.), *Helsingin kadunnimet. Helsingin kaupungin julkaisuja N:o 24*. Helsinki: Helsingin kaupunki.

- Ojala, Jari (1999), Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla. *Bibliotheca Historica* 40. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Ojanen, Eeva (1972), Helsingin pitäjän seurakunnan historia. Tikkurila: Vantaan seurakunnat.
- Ollitervo, Sakari (2012), Filosofinen hermeneutiikka ja kulttuurihistoria. Teoksessa: Nivala, Asko & Mähkä, Rami (toim.), Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä. *Cultural History* 7– Kulttuurihistoria 10. Turku: Turun yliopisto.
- Osvald, Tobias (2022), Stadens gränsplatser. Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835. *Studia Historica Upsalensia* 272. Uppsala: Uppsala universitet.
- Paasi, Anssi (1984), Aluetietoisuus ja alueellinen identiteetti ihmisen spatiaalisen sidoksen osana. Suunnittelumaantieteen yhdistyksen julkaisuja 13. Helsinki: Suunnittelumaantieteen yhdistys.
- Palmén, Ernst Gustaf (1907), Helsinki 1800–1900. Rakennustoiminta ja tonttiarvo I. Helsinki: Weilin + Göös.
- Paloheimo, Maare (2012), Business Life in Pursuit of Economic and Political Advantages in Early-Nineteenth-Century Finland. *Jyväskylä Studies in Humanities* 195. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Parland-von Essen, Jessica (2010), Ammatti, avioliitto ja arvostus. Helsinkiläinen eliitti 1740–1820. Helsinki: Schildts.
- Paunonen, Heikki (2016), Sloboa Stadissa. Stadin slangin etymologiaa. Jyväskylä: Docendo.
- Pehkonen, Marja (2008), Hauraita muistoja Helsingin hautausmailta. Helsingin kaupunginmuseo: Narinkka. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseo.
- Peltonen, Matti (1988), Viinapästä kolerakauhuun. Kirjoituksia sosiaalhistoriasta. Helsinki: Hanki ja jää oy.
- Peltonen, Matti (2010), Voisiko paikallishistorian käsittää toisin? Kylätutkimus, muistitieto ja uusi mikrohistoria. Teoksessa: Ahtiainen, Pekka, Jukka Tervonen & Kari Teräs (toim.), Kaikella on paikkansa. Uuden paikallishistorian suuntaviivoja. Tampere: Vastapaino.
- Pierik, Bob (2022), Urban Life on the Move. Gender and Mobility in Early Modern Amsterdam. University of Amsterdam.
- Pietiläinen, Kimmo (1992), Helsingin maistraatin vaiheita 1550–1992. Helsinki: Art House.
- Pihlajamäki, Heikki (2004), Johdatus varhaismoderniin oikeushistoriaan. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Piilahti, Kari-Matti (2009), Maalaispitäjä toimintakenttänä: Valkeala 1600- ja 1700-luvuilla. Teoksessa: Lähteenmäki, Maria (toim.), Maa, seutu, kulmakunta: näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Qvist, Johannes (1909), Finlands marknader och finska landbygdens handelsplatser 1614–1772. Helsinki: J. Qvist.

- Rahikainen, Marjatta (2006), Kadonneen työn jäljillä. Teoksessa: Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.), Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ranta, Raimo (1978), Lappeenrannan kaupungin historia 2. 1743–1811. Lappeenranta: Lappeenrannan kaupunki.
- Ranta, Raimo (1980), Ulkomaan- ja kotimaankauppa. Teoksessa: Jutikkala, Eino, Yrjö Kaukiainen & Sven-Erik Åström (toim.), Suomen taloushistoria 1. Helsinki: Tammi.
- Ranta, Raimo (1981) Suurvalta-ajan kaupunkilaitos. Teoksessa: Tommila, Päiviö (toim.), Suomen kaupunkilaitoksen historia. Keskiajalta 1870-luvulle. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto.
- Rantatupa, Heikki (2000), (toim.), Kartta historian lähteenä. Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisusarja 55. Jyväskylä: Kampus kustannus.
- Rein, Gabriel (1898), Helsingin uudestaan-rakentamisesta vuosina 1810–1825. Teoksessa: Danielson-Kalmari, J. R. (toim.), Suomen uudemmasta historiasta 1. Helsinki: Weilin + Göös.
- Rein, Gabriel (1950), Helsinki maan ja läänin pääkaupunkina. Teoksessa: Helsingin kaupungin historia III:1. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Rekola, Tuula (2012), ”Joutilaat” Viaporiin! Irtolaiskuulustelut Uudenmaan ja Hämeen lääninkansliassa 1805–1806. Teoksessa: Holm, Sophie & af Hällström, Magdalena (toim.), Viapori – Sveaborg. Linnoitus, lähiseutu ja maailma. Fästning och omvärld. Piirteitä Suomenlinnan historiasta VIII. Helsinki: Ehrensverd-seura ry.
- Renvall, Pentti (1947), Historiantutkimuksen työmenetelmät. Porvoo: WSOY.
- Renvall, Pentti (1983) [1965], Nykyajan historiantutkimus. Porvoo: WSOY.
- Reuterswärd, Elisabeth (2001), Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle. Studia historica Lundensia 2. Lund: Lunds universitet.
- Rosén, Helena (1997), Susisaari. Teoksessa: Kärki, Pekka, Lahdenmäki, Heikki et al. (toim.), Suomenlinnan rakennusten historia. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 17. Helsinki: Suomenlinnan hoitokunta.
- Rosenlund-Eriksson, Teresa (2010), Jacob Pacchaléns yrkeskarriär och nätverk. Från boddräng till handelsman i 1700-talets Helsingfors. Julkaisussa: Historisk Tidskrift för Finland 4:2010.
- Ruuth, Johan Wilhelm (1975), Viipurin kaupungin historia 3. Vuodet 1710–1812. Kirjoittanut J.W. Ruuth ja uudistanut Erkki Kuujo. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Rytkönen, Antti (1975), Kuopion pitäjän kirja. JYY:n kotiseutusarja. Kuopio: Kuopion kaupunki.
- Räihä, Antti (2010), Kriminalisoitu juopumus ja alkoholinkäytön tapakulttuuri 1700-luvun rajaseudun kaupunkiyhteisössä. Julkaisussa: Historiallinen Aikakauskirja 108:4.

- Räihä, Antti (2012a), *Jatkuvuus ja muutosten hallinta. Hamina ja Lappeenranta Ruotsin ja Venäjän alaisuudessa 1720–1760-luvuilla*. Jyväskylä studies in humanities 183. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Räihä, Antti (2012b), *Vieraita omassa talossa. Majoitusrasitus ja kaupunkiväestön toimintastrategiat 1700-luvun puolivälin Lappeenrannassa ja Haminassa*. Teoksessa: Alenius, Kari & Fält, Olavi K. (toim.), *Vieraan rajalla*. *Studia Historica Septentrionalia* 64. Tornio: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.
- Saarelainen, Juhana (2012), *Konteksti ja kontekstualisoiminen*. Teoksessa: Nivala, Asko & Mähkä, Rami (toim.), *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. *Cultural History* – Kulttuurihistoria 10. Turku: Turun yliopisto.
- Saarikangas, Kirsi (2006), *Eletyt tilat ja sukupuoli. Asukkaiden ja ympäristön kulttuurisia kohtaamisia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Salmi, Hannu (2001), *Onko tuoksuilla ja äänillä menneisyys? Aistiympäristön historia tutkimuskohteena*. Teoksessa: Immonen, Kari & Leskelä-Kärki, Maarit (toim.), *Kulttuurihistoria. Johdatus tutkimukseen*. *Tietolipas* 175. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Salmi, Hannu (2020), *Tunteiden palo. Turku liekeissä 1827*. Helsinki: Otava.
- Salminen, Tapio (2013), *Vantaan ja Helsingin pitäjän keskiaika*. Vantaa: Vantaan kaupunki.
- Salminen, Ville (2017), *Henkirikoksen tulkinta ja siihen osallistuneet Jyväskylässä 1862–1905*. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Sandén, Annika (2020), *Fröjdelekar. Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid*. Stockholm: Atlantis.
- Sandström, Åke (1996), *Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*. *Studier i stads- och kommunhistoria* 15. Tukholma: Stockholms universitet.
- Sarkamo, Ville (2011), *Karoliinien soturiarvot. Kunnian hallitsema maailmankuva Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun alussa*. Jyväskylä Studies in Humanities 167. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Sarsa, Sakari (1983), *Kaupunkimittauksesta Ruotsin vallan aikana*. Teoksessa: *Maanmittaus Suomessa 1633–1983*. Helsinki: Maanmittaushallitus.
- Savolainen, Panu (2015), *Yön ainoat valopilkut. Turun katuvalaistuksen alkuvaiheet ja kaupunkiyhteisö*. Teoksessa: Ahonen Sari, Veli Pekka Toropainen & Maria Vasenkari (toim.), *Kaht puolt jokke. Turkulaisia vuosisatojen varrelta*. Turun seudun sukututkijat ry:n vuosikirja 9. Turku: Turun seudun sukututkijat ry.
- Savolainen, Panu (2017), *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*. Turku: Bibliotheca Sigillumiana 2.
- Savolainen, Panu (2018), *The Meaning of Urban Centrality in a Medium-Sized Eighteenth-Century Town*. Julkaisussa: *Sjuttonhundratat* 2018.

- Savolainen, Panu (2019), Det akustiska stadssamhället. Ljudlandskapet som informationsförmedlingskanal för den offentliga makten och för stadsbor i 1700-talets Sverige. *Julkaisussa: Historisk Tidskrift för Finland*. 1:2019.
- Savolainen, Panu (2020), Stadsrummet och miljöupplevelsen i Pehr Stenbergs levernesbeskrivning under studieåren i Åbo (1779–1789). *Julkaisussa: Historisk Tidskrift för Finland*. 2:2020.
- Schivelbusch, Wolfgang (1987), *The Policing of Street Lightning*. *Julkaisussa: Yale French Studies*, No. 73, *Everyday Life*.
<https://doi.org/10.2307/2930197>
- Schönach, Paula (2021), Kaupunkiympäristöjen historiaa. Teoksessa: Ruuskanen, Esa, Paula Schönach & Kari Väyrynen (toim.), *Suomen ympäristöhistoria 1700-luvulta nykyaikaan*. Tampere: Vastapaino.
- Schönbäck, Hedvig (2008), *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830. Arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Monografier utgivna av Stockholms stad. Tukholma: Stockholmia förlag.
- Screen, J. E. O. (2007), *The Army in Finland During the Last Decades of Swedish Rule (1770–1809)*. *Studia Historica* 75. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Screen, J.E.O. (2010), *The Queen Dowager's Life Regiment in Finland 1772–1808*. *Studia Historica* 81. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sjöström, Ingrid (1997), *Städernas kyrka i Sveriges land*. Teoksessa: Hall, Dunér (toim.), *Den svenska staden: planering och gestaltning*. Tukholma: Sveriges radio.
- Soja, Edward (1996), *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Cambridge (Mass.): Blackwell.
- Stahre, Nils-Gustaf, Per-Anders Fogelström, Jonas Ferenius & Gunnar Lundqvist (1992), *Stockholms gatunamn*. *Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad*. Tukholma.
- Stark, Laura (2011), *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-century Finnish-language press*. *Studia Fennica Ethnologica* 1235–1954; 13. Helsinki: SLS.
- Stenius, Olof (1969), *Kuvitettu luettelo Helsingin kaupunkia koskevistä kartoista, asemakaavasuunnitelmista ja asemakaavoista selityksineen*. Teoksessa: Stenius, Olof (toim.) *Helsingin asemakaavahistoriallinen kartasto*. Helsinki: Pro Helsingfors säätio – Stiftelsen Pro Helsingfors.
- Sundman, Mikael (1989), *C. L. Engel. Kirjeet. Brev. Briefe*. Helsinki: Helsinki-seura.
- Suolahti, Eino (1950), *Vantaan Helsinki*. Teoksessa: Hornborg, Eirik (toim.) *Helsingin kaupungin historia I, vuoteen 1721*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Syrjämäki, Sami (2016), *Anakronismit ja intellektuaalihistoria*. Teoksessa: Väyrynen, Kari & Pulkkinen, Jarmo (2016), *Historian teoria. Lingvistikistä käänteestä mahdolliseen historiaan*. Tampere: Vastapaino.

- Talvitie, Petri (2014), *Black Markets and Desertion: Soldiers' Criminality in Helsinki 1748–1757*. *Sjuttonhundratals: Nordic Yearbook of Eighteenth-Century Studies*, 45–68.
- Taskinen, Tiia (2014), *Yksin, yhdessä, erikseen? Viaporin väki, kotitaloudet ja perheet 1766–1800*. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Tepora, Tuomas, Mirkka Danielsbacka & Matti O. Hannikainen (2022), *Johdanto: Tutkimuksen työkalut*. Teoksessa: Danielsbacka, Mirkka, Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora (toim.), *Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuksen menetelmiin*. Helsinki: Gaudeamus.
- Tikkanen, Matti (2001), *Töölönlahti. Ikkuna kaupunkiympäristön menneisyyteen*. Teoksessa: Laurila, Sari, Pekka Kansanen & Harry Schulman (toim.), *Näkökulmia Helsingin ympäristöhistoriaan: kaupungin ja ympäristön muutos 1800- ja 1900-luvuilla*. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.
- Tilley, Christopher (2006), *Handbook of Material Culture*. Lontoo: SAGE.
- Tilly, Charles (1990), *Coercion, Capital and European States, AD. 990–1990*. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.
- Tilly, Charles (1994), *Entanglements of European Cities and States. Cities and the Rise of States in Europe A.D. 1000 to 1800*. Oxford.
- Tommila, Päiviö (1980), *Tiedon leviäminen*. Tommila, Päiviö, Aimo Reitala & Veikko Kallio (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 2. Autonomian aika*. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY.
- Tommila, Päiviö (1989), *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*. Porvoo: WSOY.
- Tommila, Päiviö (2008), *Suomen autonomian synty 1808–1819*. Helsinki: Valtioneuvoston kanslia.
- Tsupari, Hannu (2024), *Torkelsgatanista prospekt Leniniksi. Viipurin kadunnimien heijastamat ideologiat keskiajalta nykypäivään*. Julkaisussa: *Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti*. 128. vuosikerta. 2024:1.
- Tunturi, Janne & Syrjämaa, Taina (2002), *Johdanto*. Teoksessa: Tunturi, Janne & Syrjämaa, Taina (toim.), *Eletty ja muistettu tila. Historiallinen arkisto 115*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tuomi, Marja-Liisa (1995), *Kaupunki Viaporin varjossa. 1700-luvun Helsinki matkailijoiden silmin*. Teoksessa: Kallio, Päivikki, Savolainen, Irma & Vainio, Sinikka (toim.), *Narinkka. Helsinki 1700*. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseon julkaisuja.
- Turpeinen, Oiva (1977), *De finländska städernas folkmängd 1727–1810*. Julkaisussa: *Historisk tidskrift för Finland*, 62.
- Turpeinen, Oiva (1995), *Kunnallistekniikkaa Suomessa keskiajalta 1990-luvulle*. Jyväskylä: Gummerus.
- Turpeinen, Oiva, Timo Herranen & Kai Hoffman (1997), *Helsingin historia vuodesta 1945. 1, Väestö, kaupunkisuunnittelu ja asuminen, elinkeinot*. Helsinki: Helsingin kaupunki
- Uotila, Merja (2006), *Ammatti käsityöläisten identiteetin rakentajana 1800-luvun alun maaseudulla*. Teoksessa: Moilanen, Laura-Kristiina &

- Sulkunen, Susanna (toim.), *Aika ja identiteetti. Katsauksia yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Uotila, Merja (2014), *Käsityöläinen kyläyhteisönsä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsityöläisistä 1810–1840*. Jyväskylä Studies in Humanities 237. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Uotila, Merja (2021), *Maaseutuväestön matkat muualle. Liikkuminen ja matkaasiakirjat 1840-luvun Hollolassa ja Jaakkimassa. Ennen ja nyt. Historian tietosanomat, Vol 21 Nro 3*. <https://doi.org/10.37449/ennenjanyt.107727>
- Vainio-Korhonen, Kirsi (2012), *Ujostelemattomat. Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa*. Helsinki: WSOY.
- Vainio-Korhonen (2017), *Vastuullinen historia*. Teoksessa: Lidman, Satu, Anu Koskivirta & Jari Eilola (toim.), *Historiantutkimuksen etiikka*. Helsinki: Gaudeamus.
- Waris, Heikki (2016) [1932, 1934] *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle*. Helsinki: Into.
- Venslauskene, Ekaterina, Ekaterina Vozniak & Svetozar Zavarikhin (2020), *Street lighting St. Petersburg from 1703 to 1917*. E3S Web Conf. Volume 164. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016405017>
- Wessman, Kerttuli (1989), *Katajanokan vaatimaton menneisyys – vanhat piirrookset ja maalaukset kaupunkikansantieteellisinä dokumentteina*. Julkaisussa: Narinkka 1989. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseo.
- Wessman, Kerttuli (2005), *Helsinki kehyksissä. Taidetta Helsingin kaupunginmuseon kokoelmista*. Helsingfors i ramar. Konst ur Helsingfors stadsmuseums samlingar. Narinkka. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseo.
- Wiherheimo, Onni & Rein, Gabriel (1950), *Kunnalliselämä*. Teoksessa *Helsingin kaupungin historia 3, II nide. Ajanjakso 1809–1875*. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Vilkuna, Kustaa H. J. (1995), *Alkoholin nauttimispaikka, juopottelijat ja juomisen ajankohta 1500–1700-luvun Suomessa*. Teoksessa Roiko-Jokela, Heikki & Pitkänen, Timo (toim.), *Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Vilkuna, Kustaa H. J. (2015), *Juomareiden valtakunta. Suomalaisten känni ja kulttuuri 1500–1850*. Helsinki: Teos.
- Vilkuna, Kustaa H.J., Tiina Hemminki, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (2021), *Kotitalouden rajat varhaismodernin ajan yhteiskunnassa*. Teoksessa: Markkola, Pirjo, Marjaana Niemi & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2. Yhteisöt ja identiteetit*. Tampere: Vastapaino.
- Villstrand, Nils Erik (2006), *Nyheter från predikstolen*. Teoksessa: Christensson, Jakob (toim.), *Frihetstiden. Signums svenska kulturhistoria*. Lund: Signum.
- Wirilander, Kaarlo (1974), *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1971–1870*. *Historiallisia tutkimuksia 93*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

- Virrankoski, Pentti (1970) Tuomiokirjojen käyttö historiantutkimuksessa. Turun Historiallinen Arkisto XXIII. Turku: Turun historiallinen yhdistys.
- Voionmaa, Väinö (1950), Helsingin seudun historiaa ennen kaupungin perustamista. Teoksessa: Hornborg, Eirik (toim.) Helsingin kaupungin historia I, vuoteen 1721. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Vuolanto, Ville (2007), Tutkimusprosessi, metodit ja historiantutkimuksen ominaislaatu. Julkaisussa: Historiallinen Aikakauskirja, 105: 3.
- Vuorela, Miikka (2021), Autonomian ajan rikos ja rangaistus oikeustilaston valossa: tutkimus rikollisuuden ja rangaistuskäytännön kehityksestä Suomessa ja muissa Pohjoismaissa vuosina 1809–1917. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Warf, Barney & Arias, Santa (toim.) (2008), *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge.
- Ågren, Henrik (1998), *Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650-1730*. Studia historica Upsaliensia 185. Uppsala: Uppsala universitet.
- Åström, Sven-Erik (1957), *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors. Studier i stadens inre differentiering 1810–1910*. Helsingin kaupungin julkaisuja 6. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Åström, Sven-Erik (1977), *Anlagda städer och sentralortssystemet i Finland 1550–1785*. Teoksessa: Blom, Grethe Authén (toim.), *Urbaniseringsprosessen i Norden 2. De anlagte steder på 1600–1700-talet. Det XVII nordiske historikermöte*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Öhngren, Bo (1981), *Stad och omland I ett social-demografiskt perspektiv*. Teoksessa: Fladby, Rolf & Winge, Harald (toim.), *By og bygd, stad og omland*. Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.